4 JAN 2006

Library Sri Pratap College

SRI PRATAP COLLEGE,
SRINAGAR.
LIBRARY
Class No. 891.558
Book No. S52G. Vol I
Accession No. 18692

(1) Translation from persion to Englishor urdu (1

(2) complete and incomplate senten

(3) Tranlation from Enurdu to pers

Mark

{جملہ حقوق مع حق ترجمہ کے حق ہیں محفوظ ہیں}

گنجِ ادب

جموں و کشمیر یونیورسٹی منظور شدہ فارسی کورس

برائے

Library Sri Pratap College
Srinagar

امتحان انٹرمیڈیٹ

مُرتّبہ
پروفیسر شمسُ الدّین احمد
ایم۔ اے۔ ایل ایل۔ بی (گولڈ میڈلسٹ) شعبۂ فارسی سری پرتاپ کالج
سری نگر

پبلشرز
کپور برادرس بُک سیلرز حبّہ کدل سری نگر

Acc: No:- 18692
ج: I

پیش لفظ

جموں و کشمیر یونیورسٹی نے سال ۱۹۶۱ء سے انٹرمیڈیٹ امتحانات کے لئے "گنج ادب" کو نصاب میں ایک ٹیکسٹ بک کی حیثیت سے منظور کر لیا ہے۔ اس سے پہلے "رُوحِ نشاط" نصاب میں شامل تھی۔ "رُوحِ نشاط" کے انتخابات میں مجھے کوئی کلام نہیں لیکن یہ کہنا مبالغہ نہ ہوگا کہ اس میں طلبا کے معیار کو زیرِ نظر نہیں رکھا گیا تھا، اور حصّۂ نثر و نظم میں بعض انتخابات طلبا کے لئے اس قدر مشکل تھے کہ یونیورسٹی بورڈ ان کو حذف کرنے پر مجبور ہو گیا۔ دوسری بات جو "رُوحِ نشاط" میں پائی گئی وہ یہ تھی کہ مجموعی طور پر کتاب مطلق دلچسپ نہ تھی، اور طلبا کچھ بددل ہو جاتے تھے۔ جدید نثر کا جو انتخاب "رُوحِ نشاط" میں تھا وہ صحیح معنوں میں جدید فارسی کا نمونہ نہ تھا بلکہ محض فارسی میں ایک مضمون تھا، اور طلبا جدید فارسی کا صحیح تصوّر قائم نہ کر سکتے تھے "گنجِ ادب" میں ان تمام باتوں کو ملحوظِ نظر رکھنے اور سلیس اور دلچسپ انتخابات کو شاملِ کتاب کرنے کی حتی الامکان کوشش کی گئی ہے۔ جدید نثر فارسی میں جو انتخاب شامل ہے اس میں بامحاورہ صحیح جدید نثر کا انتخاب شاملِ کتاب کیا گیا ہے تاکہ طلبا جدید نثر کے بارے میں تصوّر قائم کر سکیں۔ میں نے کوشش کی ہے کہ کتاب مجموعی طور پر دلچسپ اور ہمارے طلبا کے معیار کے مطابق ہو۔ آدمی غلطیوں کا پتلا ہے اور مجھے اپنی خامیوں کا اعتراف ہے۔ صاحبانِ ذوق سے استدعا ہے کہ اپنے مفید مشوروں سے راقم کو مستفید کر کے مشکور فرمائیں۔

میں پروفیسر محمّد مقبول صاحب فاضلی صدر شعبۂ فارسی سری پرتاپ کالج کا ممنون ہوں جنہوں نے مجھے اپنی فاضلانہ رائے سے وقتاً فوقتاً کتاب کے انتخابات کے بارے میں مستفید کیا۔

پروفیسر شمس الدّین احمد

فہرستِ مضامین

نمبر شمار	مضمون	نمبر صفحہ
	حصۂ نثر - انتخابات از:	
۱	اخلاقِ محسنی	
	ا- دربیان عدالت	۱
	ب- دربیانِ علوِ ہمّت	۶
۲	توزکِ جہانگیری	
	ا- احوالِ مُلکِ کشمیر	۱۰
	ب- دربیان احوالِ خود	۱۵
۳	انوارِ سہیلی (باب چہارم)	
	دربیان ملاحظہ کردن احوالِ دشمنان وایمن نابودن از مکر و حیلۂ ایشان	۲۱
۴	مقالاتِ کشمیر	۳۹
۵	لطائف الطوائف	
	ا— لطائف شعراء نسبت بہ بخیلان و توانگران	۴۵
	ب— در لطایف مولانا جامی نسبت بہ انام و شعرائی ایام	۴۶
	ج— بدیہہ گفتن وزراء و بدیہہ شعرائی پیش ایشان	۴۹
۶	نگارستان	۵۳
۷	تاریخِ حسن	
	ا- دربیان سلاطین کشمیر	۶۰
۸	تاریخ کشمیر — خواجہ محمد اعظم دیدہ مری ذکر شعراء	۸۳

نمبر شمار	مضمون	نمبر صفحہ
۹	جدید نثر فارسی ——	
	حالاتِ سفر میرزا محسن خان از آقای سیّد محمد علی جمال زادہ	۹۱
۱۰	عزم و ارادہ	
	ترجمان السلطنۃ	۱۰۲
	حصۂ نظم	
۱	غزلیات از:-	
	ا— مصلح الدین شیخ سعدی	۱۰۸
	ب— مولانا نور الدین عبد الرحمٰن جامی	۱۰۹
	ج— خواجہ شمس الدین مُحمّد حافظ شیرازی	۱۱۱
	د— شیخ فخر الدین عراقی	۱۱۲
	ہ— امیر خسرو دہلوی	۱۱۳
	و— سید احمد ادیب پشاوری	۱۱۴
	ز— محمّد یوسف زادہ غمام ہمدانی	۱۱۵
	ح— مرزا محمد علی عبرت نائینی	۱۱۵
	ط— حضرت مولانا شیخ یعقوب صرفی کشمیری	۱۱۶
	ی— حضرتِ خواجہ حبیب اللہ حُبّی کشمیری	۱۱۷
۲	قصاید از:-	
	ا— شیخ سعدی - در موعظہ و مدح مجد الدین رُومی	۱۱۸
	ب— فی الموعظۃ والنصیحۃ	۱۱۹

نمبر شمار	مضمون	نمبر صفحہ
	ج — خانم پروین اعتصامی	١٢١
	د — نصرت اللہ خان کاسمی در ستائش جہاں	١٢٢
	ہ — قصیدۂ انوری۔ اشک ہائے خراسان	١٢٤
	و — ملا نہیم کشمیری	١٢٨
٣	مثنویات از:-	
	ا — شاہنامۂ فردوسی داستان رستم و اسفندیار	١٣٠
٤	مولانا روم	
	ا — دشمن را خوار نباید داشت	١٦٧
٥	بحر العرفان	
	ا — حضرت اکمل الدین بیگ خان کامل بدخشی کشمیری	١٧٠
٦	یوسف زلیخا	
	ا — مولانا جامی	
٧	از مثنویات عشقیہ از حضرت شیخ یعقوب صرفی در مناجات عشق	١٧٨
٨	مثنویات پنڈت تابہ رام ترکی کشمیری	١٨١
٩	مثنویات جدید	
	ا — عبد الرحمن خان فرامرزی	١٨٣
	ب — لطف حق۔ خانم پروین اعتصامی	١٨٤
	ج — چشمہ و سنگ۔ مرزا محمد تقی بہار	١٨٨
	ہ — پاداش جہالت۔ مرزا علی اصغر حکمت	١٨٩
	و — کار ″	١٨٩

نمبر شمار	مضمون	نمبر صفحہ
١٠	اسرار خودی علامہ اقبال	١٩١
١١	رباعیات:-	
	حضرت بو سعید ابو الخیر حضرت سلطان بایزید بسطامی	١٩٣
	حضرت شیخ فرید الدین عطار حکیم عمر خیام	١٩٤
	نور جہاں بیگم	١٩٥
	جہاں آرا بیگم دارا شکوہ ابو الحسن خان فروغی مرزا تقی خان بینش طہرانی	١٩٦
	نظام دنا مرزا محمد ہاشم افسر	١٩٧
	مرزا محمد علی خان بامداد حضرت مولانا جامی	١٩٨
	شیخ یعقوب صرفی خواجہ حبیب اللہ نوشہری	١٩٩
١٢	مقطعات و منقطعات	
	نظامی	٢٠٠
	مرثیہ فرزند جامی	٢٠١
	ابن یمین	٢٠٢
	فردوسی طوسی	٢٠٣
	دکتر افشار	٢٠٤
	ایرج مرزا	٢٠٥
	خانم پروین اعتصامی	٢٠٦
	شوریدہ شیرازی آیتی	٢٠٧

Library Sri Pratap College,
Srinagar.

اِنتخاب از اخلاقِ محسنی

در بیانِ عدالت

عدل شحنہ ایست مُلک آرائی و لمعہ ایست نُور افزائی و ظُلمت زُدائی، حق سُبحانہٗ وتعالیٰ بندگان را بدیں صفت می فرماید اِنَّ اللّٰہَ یَامُرُ بِالعَدلِ وَالاِحسَانِ[۱]۔ عدل آنست کہ دادِ مظلوماں دہند، و احسان آنکہ، مرہمِ راحت، بر جراحتِ مجروحان نہند۔ و در خبر آمدہ کہ یک ساعتِ عدلِ پادشاہ، در پلۂ میزانِ طاعت، راجح تر است، از عبادتِ شصت سالہ، زیراکہ نتیجۂ عبادت، جُز بہ عابد نہ رسد و فایدۂ عدل، بہ خاص و عام و خُرد و بُزرگ، واصل گردد۔ و مناہجِ اربابِ دین و مصالحِ اصحابِ مُلک و مِلّت، بہ برکتِ آں، قایم و منتظم شود۔ و ثوابِ عدل، از حدِ حساب، افزُون است و از حیزِ قیاس بیرون......

در اخبار وارد است کہ پادشاہِ عادل، سایۂ لُطفِ خُدا است در زمین، کہ پناہ می گیرد بہ وَی ہر مظلومی۔ و مُقرّر است کہ ہر کہ را از تابِ آفتاب، رنجے رسد، بجہتِ استراحت، پناہ، بہ سایہ می برد، تا رنجِ اُو، بہ راحت، مُبدّل گردد، و ہمچنیں، مظلوم نیز، کہ از تابِ آفتابِ ستم، و حرارتِ شرارتِ ظلم، بہ تنگ آید، پناہ، بہ سایۂ اللہ، کہ عبارت از پادشاہ است، التجا نماید، تا از کلفتِ بیدادِ ظالمان، بہ برکتِ آں ظلِ ظلیل، امن و امانِ آسایشی و آرامشی یابد۔ دفی المثنوی المعنوی ؎

[۱] بے شک اللہ تمہیں عدل و احسان کرنے کا حکم دیتا ہے۔

شاهِ عادل سایۂ لطفِ حق است — هر که دارد عدل، لطفِ مطلق است
خلق را در سایۂ خود جای ده — وز شرف بر فرقِ گردون پای نه

حکماء گفته اند که معنئ عدل، سویت نگاه داشتن است میانِ خلق، یعنی گروهی را بر گروهی مسلّط نه سازد، و هر طایفه را در پایۂ او نگهدارد۔ خُدّامِ سلاطین در اصل چهار گروه اند۔ اوّل، اہلِ شمشیر، چون اُمرا و لشکریان، و ایشان به مثابۂ آتش اند۔ دوم، اہلِ قلم، چون وزراء و کتّاب، و این گروه بمثابۂ ہوا اند۔ سوم، اہلِ معامله، چون بازرگان و محترفات، و ایشان بمنزلۂ آب اند۔ چهارم، اہلِ زراعت، و ایشان بمثابۂ خاک اند۔ پس ہمچنانکه از غلبۂ یکی از ارکانِ چهارگانه بر دیگری، مزاجِ خلق تباه شود، به غلبۂ یک گروه ازین اصنافِ چهارگانه، مزاجِ مُلک ہم روی به تباہی آرد و صلاحِ عالم و نظامِ اُمورِ بنی آدم، منقطع و نامنتظم ماند۔
و یکی از فضیلتِ عدل آنست که خاک در اجزائی سلطانِ عادل تصرف نمی کند۔

آورده اند که یکی از علماء در مجلسِ مامون حدیثی روایت کرد که اعضای پادشاهانِ عادل در قبر متفرق نمی شود، و اجزائی ایشان از یکدیگر نمی ریزد۔ مامون فرمود که "مرادر صدقِ حدیثِ نبوی صلی الله علیه وسلم شائبۂ ریبی نیست، اما داعیۂ دارم که لاشِ نوشیروان را به بینم که فی الواقع مظہرِ عدل بُود و بر زبانِ معجز نشانِ حضرتِ رسالت پناه صلی الله علیه وسلم گذشته که من متولّد شدم در زمانِ مَلکِ عادل"۔ پس مامون عزیمت مداین[1] کرد۔ چون بدانجا رسید، فرمود تا دخمۂ نوشیروان بکشادند، و آنجا در آمد۔ دید، تازه در خاک خُفته، چنانچه شخصی در خواب باشد، و سه انگشتری در دست داشت، بر نگینِ هر یکی پندی نوشته۔ اوّل آنکه با دوست و دشمن مدارا کُن۔ دوم، در کارها بے مشورتِ خردمندان شروع منمای۔ سوم، رعایتِ رعیّت فرو مگذار۔
مامون فرمود تا در ذیلِ آں، وصایا ثبت کردند۔

[1] ایک شہر کا نام جہاں نوشیروان دفن ہے۔

و از جملهٔ ارکانِ سلطنت و دولت، اِصغای کلام دادخواه است، یعنی گوش به سخنِ مظلومان کردن، و روی عاطفت، به ساختنِ مُهمِ ایشان آوردن، و از آنکه سخن بسیار گویند، ملول نه باید شُد، و به تنگ نباید آمد، زیرا که پادشاه حُکمِ طبیب دارد، و مظلوم بمثابهٔ بیمار است۔ مریض می خواهد که تمامِ احوالِ خود را پیشِ طبیب باز گوید، پس اگر طبیب تمام سخنِ بیمار گوش نه کُند بر حقیقتِ مرضِ وی مطّلع نه شود و بے اطلاعِ مرض و تشخیصِ آن، علاج چگونه توان کرد ......

و بسیار بوده که به یک داد که داده اند و به فریادِ مظلومی که رسیده اند، از عقوبتِ عُقبیٰ برات بنجات یافته اند۔ چنانچه در اخبار آمده که سلطان ملک شاه سلجوقی روزی بر کنارهٔ زنده رود شکار می کرد۔ زمانی جهتِ استراحت در مرغزاری فرود آمد۔ از مُلازمانِ او غلامی که حاجب خاص بود، به دهی در آمد۔ گاوی دید که به کنارهٔ جوئے می چرید، بفرمود تا آن گاؤ را گرفته بکشند و قدری گوشت از آں کباب کردند۔ آن گاؤ از آنِ عجوزهٔ بیوه بود که معیشتِ او با چهار یتیم که داشت، از شیرِ آن گاؤ حاصل می شُد۔ چوں از آن واقعه خبردار شد، از خود بیخبر گشت، بیامد و بر سرِ پُلی که گذرگاهِ سُلطان از آنجا بُود بنشست۔ ناگاه کوکبهٔ دولتِ ملک شاهی برسید۔ عجوزه بر جَست و عنانِ مرکبِ سُلطان بگرفت۔ همان غلامِ حاجب تازیانه برآورد و خواست که بر آن عجوزه بزند و دُور بکند، سُلطان گفت "بگذار! که مظلوم و بیچاره می نماید تا بنگرم که تظلمِ او چیست و دادِ او از دست کیست"۔ پس رُوی به پیرزن آورده گفت که "سخن گوی"۔ پیرزن بحکم آنکه گفته اند ؎ مظلوم دلیر باشد و چیره زبان، زبان بکشاد که "ای پسرِ الپ ارسلان! اگر امروز دادِ من بر سرِ پل زنده رود نه دهی، قسم به عزت و جلالِ احدیت، که فردا بر سرِ پُل صراط راه بگیرم۔ و تا انصافِ خود از تو نه ستانم، دستِ مخاصمت

از دامنِ تو کوتاہ نہ کُنم۔ نیک اندیشہ کُن کہ ازین دُو سرِ پُل، کُدام اختیار مے کُنی"؟ سُلطان از مہابتِ این سخن پیادہ شد و گفت "اے مادرِ من! طاقتِ جوابِ آں سرِ پُل ندارم، بگوئی تا بر تو کہ ستم کردہ است تا دادِ تو ازو بستانم"۔ پیرزن گفت "اے مَلِک! ہمیں غلام کہ بہ حضورِ تو تازیانۂ عقوبت بر سرِ مَن کشید، چشمۂ عیشِ مرا مکدر ساختہ است، و گاوی کہ معیشتِ من و یتیمانِ من از شیرش مہیّا بودی، بکُشت و کباب کرد"۔ ملک شاہ بفرمود تا غلام را سیاست کردند و عوضِ یک مادہ گاؤ، ہفتاد مادہ گاؤ از حلال تر وجہی بدو دادند۔ و بعد از چند گاہ کہ سلطان وفات یافت، پیرزن، ہنوز در قیدِ حیات بُود۔ نیم شبی بر سرِ قبرِ وی آمد و روئی نیاز بہ قبلۂ دُعا آوردہ گفت "الٰہی! این بندۂ تو کہ درین خاک است وقتیکہ من درماندہ بودم دستِ من بگرفت، حالا تو بہ کرم، دستگیری او کُن۔ چون مَن بیچارہ بودم، او آن وقت عاجزئی مخلوقیتِ خویش بر من بہ بخشود، این زمان او بیچارہ است تو باقوتِ خالقیتِ خود ببخشائی"۔ یکی از جُملہ عباد مَلک شاہ را بہ خواب دید، پرسید "خُدائے تعالےٰ با تو چہ کرد؟" فرمود "اگر دُعائے آں پیرزن دستگیرِ مَن نہ شدی، از چنگالِ عقاب خلاص ممکن نہ بودی"۔

رُکنِ دیگر محافظتِ حُکمِ الٰہی است، یعنی دادی کہ دہد، باید، کہ موافق و مطابقِ احکامِ شرع باشد، و در خشم و رضا، جانبِ حق فرو نگذارد، کہ حُکمِ او بالائی ہمہ حُکمہاست، ہر کہ سر از حُکمِ حق نہ پیچد، ہیچ کس نہ تواند کہ سر از حُکمِ او پیچد۔ بیت ؎

ہر جا کہ پادشاہ و سلاطین و سروریست
محکومِ آستانِ درِ کبریائی اوست

نقل است کہ در ایّامِ خلافتِ مامُون کسے گُناہی کردہ بُود و ازان شہر فرار نمودہ۔ برادرش را گرفتہ، پیشِ مامُون حاضر کردند۔ مامُون حُکم کرد کہ برادرِ خُود را حاضر کند، وگرنہ

اُو را بہ عوضِ برادرش بہ قتل رسانند۔ آں شخص گفت "اے خلیفہ! اگر عامل تو خواہد کہ مرا بکشد و تو حکم فرستی کہ فلاں را بگذار، آں عامل مرا بگذارد یا نے؟" گفت "بلے بگذارد"۔ گفت! "من حکم آوردہ ام از پادشاہی کہ تُو بہ عنایتِ او حاکمی، کہ مرا بگذاری"۔ گفت۔ "نشانِ او کو؟" گفت! "نشانِ او این است کہ خدائے تعالیٰ جلّ و جلالہ فرماید، ولا تزرُ وازرۃٌ وِزرَ اُخریٰ[۱] یعنی ہیچ کس را بگناہِ دیگری مگیرید"۔ مامون متاثر شد و بگریست و گفت "او را بگذارید کہ حکمِ محکم و نشانی مُبرم آوردہ است الاَ لَہُ الحُکمُ وَ ہُوَ خیرُ الحاکمین[۲]"۔

رُکنی دیگر، خلوصِ نیت است درباب رعیّت، و بہ نیک خواہئ ایشان مایل بودن، چہ نیتِ پادشاہ را درین باب اثری تمام است، اگر نیتِ عدل کند، برکت و جمعیت نتیجہ دہد، و اگر نعوذ باللہ بخلافِ ایں باشد، برکت از محصول برود و عقدِ جمعیّتِ رعیّت گسیختہ گردد۔ شیخ مصلح الدین سعدی رَوّحَ اللہُ رُوحَہُ[۳] ایں معنی در سلکِ نظم کشیدہ

نظر در صلاحِ رعیّت کنی ۔ دراں کوش تا ہر چہ نیّت کنی
ہمی جہانی بہم بر زنند ۔ کہ سُلطان اگر نیّت بد کند

آوردہ اند کہ پادشاہ کیقباد روزی در شکار از لشکر جُدا افتاد۔ ہوا گرم شد و او از تشنگی بے طاقت گشتہ، ہر طرف می نگریست، و سایہ و سرِ چشمہ می طلبید۔ از دُور سیاہی بنظرش در آمد، مرکب بدان طرف راند۔ خیمۂ کہنہ دید در میان بادیہ زدہ و پیرزن با دخترِ خود در سایۂ آن نشستہ۔ چوں کیقباد برسید آن زن از خیمہ بیرون دوید و عنانش گرفتہ فرود آورد۔ ما حضری کہ داشت حاضر کرد۔ کیقباد طعامی خورد و آبی بیاشامید، خواب برو غلبہ کرد و لحظہ بیارامید، چوں از خواب در آمد، شب

---

[۱] ۔ کوئی آدمی دوسرے آدمی کے گُناہ کا ذمہ دار نہیں ہو سکتا۔ [۲] آگاہ ہو کہ حکم بس اُسی خُدا کا ہے، اور وہ بہت اچھا حاکم ہے۔ [۳] ۔ اللہ تعالیٰ اُس کی رُوح کو خوش رکھے۔

شده بود و همانجا اقامت نمود۔ بعد نمازِ شام گاوی از صحرا بیامد و دخترکِ آن زال، آن گاؤ را بدوشید۔ شیر بسیار حاصل شد، چنانچہ کیقباد را عجب آمد و باخود گفت! "این جماعت بہ جہتِ آن در صحرا نشستہ اند تا کسے بر سرِ ایشان اطلاع نہ یابد، ہر روز چندین شیر از گاوی مے گیرند، اگر در ہفتہ یک روز بہ سُلطان دہند مالِ ایشان را خللی نمی رسد و خزانہ را توفیری مے شود۔" نیّت کرد کہ چون بدار الملک برسد، آن مواضع را بر رعیّت نہد۔ چوں صباح شد، دخترک گاؤ را گرفت و بدوشید، اندکی شیر حاصل شُد فریاد بر آوردہ پیش مادر دوید کہ "اے مادر! گاؤ ما امروز شیر کم داد۔" مادرش گُفت "عجب نہ بود کہ شاید پادشاہِ ماہیّتِ ظُلم کردہ است۔" کیقباد ازین معنی تعجّب نمود و گفت، "از چہ دانستی؟" گفت! "ہر بامداد گاؤ ما بسیار شیر دادی، امروز اندک شیر حاصل شد۔ ہرگاہ کہ پادشاہ نیّتِ خود را بد کند، حق سبحانہٗ برکت بردارد۔" کیقباد گُفت "راست گفتی"۔ و آن نیّت از دل بروں کرد و دخترک را گفت "اکنون باز برو و بر سرِ گاؤ شو۔" پس دختر برخاست و دیگر بار گاؤ را بدوشید، بہ ضابطۂ اوّل شیر بسیار داد، باری دیگر پیش مادر دوید و مژدۂ نیک نیّتیٔ پادشاہ بوی رسانید۔ و ازیں جا گفتہ اند کہ مُلکِ عادل بہتر است از ابرِ بارندہ و آفتابِ تابندہ۔

در بیانِ عُلوِ ہمّت

در خبر آمدہ است کہ اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ مَعَالِیَ الْاُمُوْر (حق سُبحانہ و تعالیٰ مردمِ بلند ہمّت را دوست می دارد) و اعمالِ بُزرگ را بہ نظرِ قبول مشرّف می سازد، و رفعتِ ارجمند با ہمّتِ بلند پیوندی دارد کہ جُدائی ایشان از یک دیگر محال است۔ قطعہ

Library Sri Pratap College,
Srinagar.

مُرغِ ہمّت چو بال بکشاید — عزّو اقبال آشیان باشد
پیشِ چوگانِ ہمّتِ عالی — کمترین گوی آسمان باشد

سلاطین را ہمّتِ عالی پیشکاریست کافی و مددگاریست وافی - ہر کرا از ایشاں ہمّت بیشتر است، بہ قدم شوکت، از دیگراں پیشتر است - فرد

ہمّت بلند دار کہ نزدِ خُدا و خلق
باشد بقدرِ ہمّتِ تو اعتبارِ تو

یعقوب لیث را در مبدأ جوانی یکی از پیرانِ قبیلہ گفت۔ "خاطرم بہ حالِ تو نگرانست دست بپیمانی راست کُن تا از برائی تو کریمہ از خانوادۂ بُزرگ بخواہم"۔ یعقوب گُفت، "عروسی کہ من خوش کردہ ام، دستِ پیمانِ او آمادہ است" پیر گُفت: "آں را بر من عرض کُن تا ببینم کہ چیست، و از عروس نشان دہ، تا بدانم کہ کیست"۔ یعقوب بہ خانہ درآمد و شمشیری بیرون آورد و گُفت:۔ "من عروسِ ممالکِ شرق و غرب را خطبہ خواہم کرد و دست پیمانِ من این تیغِ جوہردار و این شمشیرِ جوشن گذار است"۔ فرد

بے بختِ نیک ہیچ کسے را ستیز نیست
مہرِ عُروسِ مُلک بہ از تیغِ تیز نیست

و ہم دریں معنی گُفتہ اند - فرد

عُروسِ مملکتِ آں مَرد در کنار گرفت
کہ اوّل از گہُر تیغ داد کابینش

و درہمیں معنی ایں بیت مشہور است - فرد

عروسِ مُلک کسی در کنار گیرد چُست
کہ بوسہ بر لب شمشیر آبدار زند

آوردہ اند کہ در آں ایام، کہ اسکندر می خواست کہ رایت جہانگیری از سرحدِ روم بہ عزیمتِ ضبطِ ممالکِ عرب و عجم برافرازد، و رکاب ہمایوں بجہتِ تسخیرِ برّ و بحرِ عالم حرکت دہد، بغایت اندیشہ ناک و طول خاطر بود۔ ارسطاطالیس حکیم، کہ وزیرِ آں حضرت بود، چون علامتِ فکرت و نشانِ حیرت بر جبہۂ حال و ناصیۂ احوالِ او ظاہر دید، گفت: "ای شاہ جہاں! اسبابِ دولت مہیّا و آمادہ، و خدم و حشم در موقفِ بندگی و فرماں برداری استادہ، خزانہ معمور و مملکت موفور، بخت بصفتِ استدامت آراستہ و نہالِ دولت بہ شرفِ استقامت پیراستہ، اقبال کمرِ موافقت بستہ، و جاہ و جلال بر آستانۂ عالی بخدمت گاری نشستہ، توزّعِ ضمیرِ انور و تفرّقِ خاطر از ہر را سبب چیست؟" اسکندر جواب داد: "تامّل می کنم کہ عرصۂ جہاں بغایت محقر است و ساحتِ ممالکِ ہفت اقلیم بسیار مختصر، شرم می دارم از برائ این مقدار مُلک سوار شُدن و توجّہ بہ تصرّف و تسخیر آں نمودن، قطعہ

گرائی آں نکند طول و عرض ہفت اقلیم
کہ من بہ نیّتِ تسخیرِ آں سوار شوم
ہزار عالم ازیں گر بود کم است ہنوز
کہ من بہ عزمِ تصرّف بداں دیار شوم

ارسطو فرمود: "شک نیست کہ ایالت و حکومت ایں مایہ از جہان نہ لائق ہمّت بلند و نہ در خورِ نہمتِ ارجمند تست، عرصۂ مملکتِ ابدی را بہ آں ضم کُن، تاہم چنانچہ بضربتِ تیغِ جہاں سوز ساحتِ سرائ فانی را در قیدِ ضبط می آری، بہ برکتِ عدلِ عالم افروز، مُلکِ سعادتِ

باقی ہم در قبضۂ استحقاقِ تو آید، تا ایں نقصان بہ برکتِ آں تلافی پذیرد و ایں اندک بہ زیب آں بسیار رونق گیرد۔ مثنوی

مُلکِ عقبیٰ، خواہ کان خرّم بود | ذرّۂ زاں مُلک صد عالم بود
جہد کُن تا در میانِ ایں نشست | عرصۂ آں عالمت آید بہ دست

اِسکندر بدیں سخن تسلّی یافتہ بر حکیم آفرین فراواں کرد، و امروز شاہبازِ عقلِ ہر کاملی در ہوائی ثنائی اِسکندر، جہتِ آں پرواز می کند کہ ہُمائی ہمّتش، بہ استخوان ریزۂ دُنیا سر فرد نیاوردہ۔ فرد

تو بازِ ساعدِ شاہی بہ استخوان منگر
ہُمائی ہمّتِ خود را بلند دِہ پرواز

انتخاب از توزکِ جہانگیری

۱- احوالِ مُلکِ کشمیر

کشمیر از اقلیمِ چہارم است۔ عرضش از خطِ استوا سی و پنج درجہ است، و طولش از جزایرِ سفید صد و پنج درجہ۔ از قدیم، این مُلک در تصرفِ راجہ ہا بود، مدّتِ حکومتِ آنہا چہار ہزار سال است و کیفیّتِ احوال و آسامیِ آنہا در تاریخِ "راج ترنگ" کہ بہ حکمِ حضرتِ عرش آشیانی از زبانِ ہندی بہ فارسی ترجمہ شدہ است، بہ تفصیل مرقوم است۔ در سنہ ہفصد و دوازدہ ہجری بہ نورِ اسلام، رونق و بہا پذیرفتہ۔ سی و دو نفر از اہلِ اسلام، مدّتِ دویست و ہشتاد و دو سال، حکومتِ این مُلک داشتہ اند، تا آنکہ بتاریخ نہصد و نود و چہار ہجری حضرتِ عرش آشیانی فتح فرمودہ اند۔ ازان تاریخ تا حال، سی و پنجاہ سال است، کہ در تصرفِ اولیای دولتِ ابد قرینِ ماست۔ شیخ ابو الفضل در اکبر نامہ بہ تخمین و قیاس نوشتہ کہ طولِ مُلکِ کشمیر، از دریای کشن گنگا تا فردتر، یک صد و بست کروہ است، و عرض، از دہ کم نیست و از بست و پنج زیادہ نہ، من بجہتِ احتیاط و اعتماد، جمعی از مردمِ کاردان مقرر فرمودم کہ طول و عرض را طناب بکشند، تا حقیقت از قرارِ واقع نوشتہ شود۔ بالجملہ آنچہ شیخ یکصد و بست کروہ نوشتہ بود، شصت و ہفت کروہ بر آمد۔ چون قرار داد است کہ حدِ ہر مُلکی تا جائی است کہ مردم بہ زبانِ آن ملک متکلّم باشند، بنا برین، از بہلولباس کہ یازدہ کروہ ازین طرف کشن گنگا است، سرحدِ کشمیر مقرر شد۔ بر این حساب، پنجاہ و شش کروہ

باشد و در عرض، دو کروه بیش تفاوت ظاهر نگشت۔ کروهی که در عهد این نیازمند معمول است، موافق ضابطہ ایست کہ حضرت عرش آشیانی بستہ اند؛ ہر کروہی پنج ہزار درع و یک درع، دو درع شرعی می شود۔ کہ ہر درعی بست و چہار انگشت باشد۔)

نام شہر، سری نگر است و دریائی بہت از میانِ معمورہ می گذرد و سرچشمۂ آں را ویرنا ناگ میگویند، از شہر، چہاردہ کروہ بہ سمتِ جنوب واقع است۔ و بہ حکم این نیازمند بر سر آں چشمہ، عمارتے و باغے ترتیب یافتہ۔ در میانِ شہر، چہار پُل از سنگ چوب، در غایت استحکام بستہ شُدہ، کہ مردم، از روئی آں، تردّد می نمایند۔ پُل را بہ اصطلاحِ این مُلک، کدل می گویند۔

2 (در شہر مسجدی است بہ غایت عالی، از آثار سلطان سکندر، در ہفصد و نود و پنج ہجری اساس یافتہ۔ بعد از مدّتی سوختہ و باز سلطان حسین حُسنِ انجام و آراستگی بخشید۔ از آں تاریخ تا حال، یک صد و بست سال است، کہ برجاست، از محراب تا دیوار شرقی، یکصد و چہل و پنج درع، و عرض، یکصد و چہل و چہار درع است مشتمل بر چہار طاق و بر اطراف ایوان و ستونہائی عالی، نقاشی و نگاری کردہ۔ الحق، از حکام کشمیر اثری بہتر ازیں نہ ماندہ۔) میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ روزی چند دریں شہر بودہ اند، خانقاہی از ایشان یادگار است۔ متصل شہر دو کول بزرگ واقع است کہ ہمہ سال پُر آب می باشد۔ مدارِ آمد و رفت مردم و نقل و تحویل غلہ و ہیمہ، بر کشتی است۔ در شہر و پرگنات پنج ہزار و ہفصد کشتی است، ہفت ہزار و چہار صد ملاح بہ شمار آمدہ۔ ولایت کشمیر سی و ہشت پرگنہ است۔ آں را دو نصف، اعتبار کردہ اند۔ بالائی آب را مراج گویند و پایانِ آب را کامراج نامند۔ ضبط زمین و داد و ستد زر و سیم دریں مُلک رسم نیست مگر جزوی از سایرِ نقد و جنس را، بہ خروار شالی حساب کنند۔ ہر خرواری سہ من و ہشت سیر وزن حال است۔

کشمیریان دو سیر را یک من اعتبار کرده اند، چہار من را ہشت سیر باشد یک ترک، و جمع ولایتِ کشمیر سی لک و شصت ہزار و پنجاہ خروار و یازدہ ترک است کہ بحساب نقدی ہفت کرور و چہل و شش لک و ہفتاد ہزار دام می شود۔

اگر بہ تعریف و توصیفِ کشمیر پردازم دفترہا باید نوشت، ناگزیر، مجملی از اوضاع و خصوصیات آں، رقمزدۂ کلکِ بیان می گردد۔ کشمیر باغی است ہمیشہ بہار، یا قلعہ الیست آہنیں حصار، بادشاہان را گلشنی است عشرت افزا، و درویشان را خلوت کدۂ دِل کشا۔ چمن ہای خوش، و آبشار ہای دِل کش، از شرح و بیان افزون۔ آب ہای روان و چشمہ سارہا، از حساب و شمار بیرون۔ چنداں کہ نظر کار کند، سبزہ است و آبِ رواں، گُلِ سرخ و نرگسِ خود رو و بنفشۂ صحرا صحرا، انواعِ گُل ہا و اقسامِ ریاحین، ازان بیشتر است کہ بہ شمار در آید۔ در بہارِ جان نگار، کوہ و دشت، از اقسامِ شگوفہ، مالامال، در و دیوار و صحن و بامِ خانہ ہا، از مشعلِ لالہ، بزم افروز۔ نظم

شُدہ جلوہ گر نازنینانِ باغ — رُخ آراستہ ہر یکی چون چراغ
شدہ مشکبو غنچہ در زیرِ پوست — چو تعویذِ مشکیں بہ بازوئی دوست
غزل خوانئ بُلبُلِ صُبح خیز — تمنائی میخوار گان کردہ تیز
بہ جنبش منقارِ بط، آب گیر — چو مقراضِ زرّین بہ قطعِ حریر
بساطِ گُل و سبزہ گلشن شدہ — چراغِ گُل از باد، روشن شدہ

بنفشہ، سرِ زُلف را خم زدہ
گرہ در دلِ غنچہ، محکم زدہ

بہترین اقسامِ شگوفہ بادام و شفتالو است۔ برونِ کوہستان، ابتدائی شگوفہ در غرۂ

اسفندارمذ می شود و در ملکِ کشمیر، اوایلِ فروردین و در باغات شهر در نهم و دهم ماه مذکور و انجام شگوفه، تا آغاز یاسمن کبود، پیوسته است۔

عماراتِ کشمیر همه از چوب است، دو آشیانه و سه آشیانه و چهار آشیانه می سازند، و بامش را خاک پوش کرده گلهای نشانند، و سال به سال در موسمِ بهار بشگفند۔ این تصرف مخصوص اہلِ کشمیر است۔ امسال در باغیچهٔ دولت خانه، و بامِ مسجدِ جامع، لاله به غایت خوب شگفته بود۔ گلهائی که در ایلاقاتِ کشمیر بنظر درآمده، از حساب و شمار بیرون است۔ آنچه نادر العصر اوستاد منصور نقاش شبیهه کشید، از یک صد گل متجاوز است۔ پیش از عهدِ دولتِ حضرتِ عرش آشیانی شاه آلو مطلقاً نه بود۔ محمد قلی افشار از کابل آورده پیوند نمود۔ زرد آلو پیوندی نیز، درخت چند معدود بود، مشارٌالیه پیوند را درین ملک شایع ساخت۔ سیب کشمیر به خوبی مشهور است و امرود، وسطی می شود۔ انگور فراوان است، اکثرش ترش و زبون۔ انارش آن قدرها نبست؛ تربز فرد اعلےٰ بهم می رسد، خربزه به غایت شیرین و شکننده می شود۔

مدارِ خورشِ اہلِ کشمیر بر برنج است۔ اما زبون می شود و خشکه تر می پزند و می گذارند که سرد شود، و بعد ازان می خورند و آن را بهته می گویند۔ طعامِ گرم خوردن رسم نیست۔ نمک از هندوستان می آرند، در بهته نمک انداختن قاعده نیست۔ سبزی در آب می جوشانند، و اندک نمکی، بجهتِ تغیّرِ ذائقه، دران می اندازند و با بهته می خورند۔ ملبوسات، از پشمینه متعارف، مرد و زن کرتهٔ پشمینه می پوشند و آن را پٹو می گویند و فرضاً اگر پٹو نه پوشند به اعتقادِ شان اینکه، هوا تصرف می کند، بلکه هضمِ طعام بدین ممکن نیست۔ شالِ کشمیر را که حضرتِ عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند، از فرطِ اشتهار، حاجت به تعریف نیست۔ دیگر اقسامِ پشمینه، در تبت بهتر می شود۔ شال، از بزی بهم مے رسد که مخصوصِ تبت است

و در کشمیر از پشمِ شال، پٹّو هم می بافند۔

مردم این مُلک، آنچه سوداگر و اهلِ حرفه اند اکثر سُنّی اند، و سپاهیان شیعهٔ امامیه و گروهی نوربخشی و طایفهٔ فقرا می باشند، که آنها را ریشی گویند، اگرچه علمی و معرفتی ندارند لیکن به بی ساختگی و ظاهر آرائی می زیند و هیچ کس را بد نمی گویند، زبانِ خواهش و پای طلب کوتاه دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند، و پیوسته درختِ میوه دار، در صحرا می نشانند باین نیّت که مردم ازان بهره ور شوند، و خود ازان تمتّع بر نمی گیرند۔ جمعی از برهمنان اند که قدیم درین مُلک می باشند و مانده اند، و به زبانِ سایر کشمیریان متکلّم، ظاهرِ شان از مسلمانان تمیز نه توان کرد، لیکن کتاب ها به زبانِ سنسکرت دارند و سنسکرت زبانی است که دانشوران هند، کتاب ها بدان تصنیف کُنند، و بغایت معتبر دارند۔ امّا بُت خانهای عالی، که پیش از ظهورِ اسلام اساس یافته، برجاست، و عماراتش همه از سنگ، و از بنیاد تا سقف، سنگهای کلان سی منی چهل منی تراشیده و بر روی یکدیگر نهاده (متصل به شهر، کوهچه ایست که آن را کوهِ ماران گویند و هری پربت نیز نامند، و بر سمتِ شرقیِ آن کوه، ڈل واقع است و مسافتِ دورش، شش و نیم کروه و کسری پیموده شده۔ حضرتِ عرش آشیانی انار الله برهانه، حُکم فرموده بودند که درین مقام، قلعه از سنگ و آهک، در غایتِ استحکام، اساس نهند، در عهدِ دولتِ این نیازمند، قریب الاختتام شده، چنانچه کوهچهٔ مذکور، در میانِ حصار اُفتاده، و دیوارِ قلعه بر دورِ آن گشته، و کول[۱] بحصار پیوسته، و عماراتِ دولت خانه، مشرف بر آن آب است، و در دولت خانه باغیچهٔ واقع است، و مختصر عمارتی در وسطِ آن، که والدِ بزرگوارم اکثر اوقات درانجا می نشستند، درین مرتبه سخت بی طراوت و افسرده به نظر در آمده۔ (چون

۱۔ کول به معنی دریا۔ کشمیری زبان میں ندی نالے کو کول کہتے ہیں۔

نشیمن گاهِ آں قبلۂ حقیقی و خدائی مجازی، در حقیقت، سجده گاهِ ایں نیاز منداست، بر خاطرِ حق شناس، ناپسندیده افتاد۔ به معتمد خان حکم فرمودم که در تربیت باغچه و تعمیرِ منازل، غایتِ جدّ و جهد به تقدیم رساند۔ در اندک فرصت، به حُسنِ اهتمام، رونق دیگر یافت، در باغچه صُفۂ عالی سی و دو درعه مربع، مشتمل بر سه قطعه، آراسته شد، و عمارات را از سرِ نو تعمیر فرموده، به تصویرِ اوستادانِ نادر کار، رشکِ نگار خانۂ چین ساخت، و ایں باغچه را نور افزا نام کردم۔

دریں دو سه روز، اکثر اوقات بر کشتی نشسته، از سیر و تماشائی شگوفه بهاک و شالمار محظوظ گشتم۔ بهاک نام پرگنه ایست که بر اطرافِ کوه ڈل واقع است و همچنیں شالمار نیز متصلِ آں، و جوئی آب خوشی دارد، که از کوه آمده، به کول ڈل می ریزد۔ به فرزند خرّم فرمودم که پیشِ آں را بستند، آبشاری بهم رسیده که از سیرِ آں محظوظ توان گشت۔ و ایں مقام از سیر گاهائی مقرّرِ کشمیر است۔

۲۔ در بیانِ احوالِ خود

از عنایاتِ بے غایاتِ الٰهی، یکساعت نجومی، از روزِ پنج شنبه هشتم جمادی الثانی هزار و چهارده هجری گذشته، در دار الخلافتِ آگره در سنِ سی و هشت سالگی بر تختِ سلطنت جلوس نمودم۔ پدرم را تا بیست و هشت سالگی فرزند نمی زیست و همیشه بجهت بقائی فرزند، به درویشان و گوشه نشینان که ایشان را قرب روحانی بدرگاهِ الٰهی حاصل است، التجامی بُردند۔ چون خواجۂ بزرگوار خواجه معین الدّین چشتی رح سرچشمۂ اکثر اولیای هند بودند، به خاطر گذرانیدند که بجهت حصولِ ایں مطلب، رجوع به آستانۂ متبرکۂ ایشان نمایند۔ با خود قرار دادند که اگر اللّٰه تعالیٰ پسری کرامت فرماید، او را به من ارزانی دارد، از آگره تا بدرگاهِ روضۂ منوّره

ایشان، کہ یک صد و چہل کروہ است، پیادہ از روئی نیازِ تمام، متوجہ گردم ۔ در سنہ نہصد و ہفتاد و ہفت، روزِ چہار شنبہ ہفتدہم ماہِ ربیع الاوّل ہفت گھڑی از روزِ مذکور گذشتہ، بطالعِ بیست و چہارم درجۂ میزان، اللہ تعالیٰ مرا از عدم بہ وجود آورد۔ و دران ایام کہ والدِ بزرگوارم جویائی فرزند بود، شیخ سلیم نام درویشی، صاحب حالت، کہ طی بسیاری از مراحلِ عمر نمودہ بود، در کوہی متصل بہ موضع سیکری، از مواضع آگرہ اِستقامت داشت، و مردم آں نواحی بہ شیخ اعتقادِ تمام داشتند۔ چون پدرم بہ درویشان نیازمند بودند، صحبتِ ایشان را نیز دریافتہ۔ روزی در اثنائی توجہ و بے خودی، از ایشان پرسیدند کہ "مرا چند فرزند خواہد شد"؟ فرمودند: "بخشندۂ بی منت، سہ پسر بہ شما ارزانی خواہد داشت" پدرم می فرمایند کہ نذر نمودم کہ فرزندِ اوّل را بدامنِ تربیت و توجہ شما انداختہ، شفقت و مہربانی شما را حامی و حافظِ او سازم۔ شیخ این معنی را قبول می فرمایند و بر زبان میگذرانند کہ "مبارک باشد! ما ہم ایشان را ہم نامِ خود ساختیم"۔ والدۂ مرا بہ خانۂ شیخ می فرستند تا ولادتِ من در انجا واقع گردد، بعد از تولّد، نامِ مرا سلطان سلیم نہادند۔ امّا من از زبانِ مبارکِ پدرِ خود، نہ در مستی و نہ در ہوشیاری، نشنیدم کہ مرا محمد سلیم یا سلطان سلیم مخاطب ساختہ باشند، ہمہ وقت شیخو بابا گفتہ سخن می کردند۔ والدِ بزرگوارم موضعِ سیکری را، کہ محلِ ولادتِ من بود، بر خود مبارک دانستہ، پائی تخت ساختند و در عرضِ چہاردہ یا پانزدہ سال، آن کوہ و جنگلِ پُر دد و دام، شہری شد مشتمل بہ انواع باغات و عمارات، و منازلِ متنزہ عالی و جاہائی خوش و دل کش۔ بعد از فتحِ گجرات، این موضع بہ فتح پور موسوم گشت۔ چوں پادشاہ شدم، بہ خاطر رسید کہ نامِ خود را تغییر باید داد کہ این ہم محلِ اشتباہ است بنام قیاصرۂ روم، ملہمِ غیب، بخاطرم

Srinagar.

انداخت کہ کارِ بادشاہان جہانگیری است، خود را جہانگیر نام نہم و لقبِ خود را، چون جلوس
در وقتِ طلوعِ حضرتِ نیرّ اعظم و نورانی گشتنِ عالم واقع شدہ، نورالدّین سازم۔ و در
ایامِ شاہزادگی نیز، از دانایانِ ہند شنیدہ بودم، کہ بعد از گذشتنِ عہدِ سلطنت و زمانِ
جلال الدّین اکبر بادشاہ، نورالدّین نامی، متصدّیِ امورِ سلطنت خواہد گشت۔ این معنی
نیز در خاطر بود۔ بنابرین مقدمات، نورالدّین جہانگیر بادشاہ اسم و لقبِ خود ساختم ......

(بعد از جلوس اوّلین حکمی کہ از من صادر گشت، بستنِ زنجیرِ عدل بود، کہ اگر متصدّیانِ
مہماتِ دارالعدالت، در دادخواہی و غور رسیِ ستم رسیدگان و مظلومان، اہمال و مداہنہ
در زند، آن مظلومان، خود را بدین زنجیر رسانیدہ سلسلہ جنبان گردند، تا صدای آن، باعثِ
آگاہی گردد۔ وضعِ آن برین نہج است کہ از طلای ناب فرمودم زنجیری سازند، طولش سی گز
مشتمل بر شصت زنگ، وزنِ آن، چہار منِ ہندوستان، کہ سی و دو منِ عراق بودہ باشد۔ یک
سرش بر کنگرۂ شاہ برجِ قلعۂ آگرہ استوار ساختہ، سرِ دیگر را تا کنارۂ دریا بردہ، میلِ سنگین
کہ نصب شدہ بود، محکم ساختند۔ و دوازدہ حکم فرمودم کہ در جمیع ممالکِ محروسہ معمول داشتہ،
این احکام را دستور العمل سازند۔ اوّل منعِ زکات، از تمغا و میر بحری و سایر تکالیفی کہ جاگیرداران
ہر صوبہ و ہر سرکار، بجہتِ نفعِ خود، وضع نمودہ بودند۔ دوم در راہ ہای کہ دزدی و راہزنی واقع
شود، آن راہ، پارۂ از آبادانی دور باشد۔ جاگیرداران نواح، سرائی و مسجدی بنا نہند، و چاہی
احداث کنند تا باعثِ آبادانی گشتہ، جمعی در آن سرا آباد شوند، و اگر بمحالِ خالصہ نزدیک باشد
متصدّی، آنجا سرا انجام نماید، و در راہ ہا، بارِ سوداگران را بی اذن و رضای ایشان
نکشاید) سوم در ممالکِ محروسہ، از کافر و مسلمان، ہر کس کہ فوت شود، مال و منالِ او
بورثۂ او واگذارند۔ ہیچ کس در آن مدخل نسازد، و اگر وارث نداشتہ باشد، بجہتِ

ضبطِ آں اموال، مشرف و تحویلدار، علیحدہ تعین نمایند، تا آن وجہ بمصارفِ شرعی، کہ ساختن مساجد و سراہا و مرمتِ پل ہائی شکستہ و احداثِ تالاب ہا و چاہ ہا، باید صرف شود۔ چہارم شراب و آنچہ از قسمِ مسکراتِ منہی باشد، نہ سازند و نہ فروشند۔ پنجم خانۂ ہیچ کس را نزول نہ سازند۔ ششم منع نمودم کہ ہیچ کس، گوش و بینی شخص را بہ ہیچ گناہی نہ برد، و خود نیز بدرگاہِ الٰہی نذر نمودم کہ ہیچ کس را بدیں سیاست معتوب نہ سازم۔ ہفتم حکم کردم کہ متصدیانِ خالصہ و جاگیرداران زمینِ رعایا را بہ تعدّی نہ گیرند، و خود، کاشتِ خود نہ سازند۔ ہشتم عامل خالصہ و جاگیردار، در پرگنہ کہ باشد، بہ مردمان، بی حکم، خویشی نہ کنند۔ نہم در شہرہای کلان، دار الشفاہا ساختہ، اطبا بجہتِ معالجۂ بیماران تعیین نمایند، و آنچہ صرف و خرچ می شدہ باشد، از سرکارِ خالصۂ شریفہ می دادہ باشند۔ دہم نسبتِ والدِ بزرگوارِ خود فرمودم کہ ہر سال از ہژدہم ربیع الاول، کہ روزِ تولّدِ من است، بعد، و ہر سالی یکروز اعتبار نمودہ، در ممالکِ محروسہ، دریں روزہا ذبح نہ کنند، و در ہر ہفتہ دو روز نیز منع شد، یکی پنج شنبہ کہ روزِ جلوسِ من است و دیگر یک شنبہ، کہ روزِ تولّدِ پدرِ من است، والیشان، ایں روز را بدین جہت و بسبب آنکہ منسوب بحضرتِ نیّرِ اعظم است، و روزِ ابتدائی آفرینشِ عالم، مبارک دانستہ، تعظیم بسیار می کردند، و از روزہائی کہ در ممالکِ محروسہ کشتن نمی شد، یکی ایں روز بود۔ یازدہم (بطریقِ عموم حکم کردم کہ مناصب و جاگیرہائی نوکرانِ پدرِ من برقرار باشد، بعد ازان بقدرِ حالتِ ہر کس، بر منصب ہائی ایشان افزودہ، از دہ دوازدہ کم نہ و تا دہ سی و دہ چہل اضافہ مقرر گشت، و علوفۂ جمیع احدیان را از فرار دہ پانزدہ، و ماہیانۂ کل شاگرد پیشہ، دہ دوازدہ فرمودم، و بہ راتبۂ پردگیانِ سراپردۂ عصمتِ والدِ بزرگوارِ خود، بقدرِ حالت و نسبتی کہ داشتند، از دہ دوازدہ تا دہ و بیست افزودم) و مددِ معاشِ اہالی ایمۂ ممالکِ محروسہ را، کہ لشکرِ دعااند، یک قلم،

مطابقِ فرامین که در دست داشتند، برقرار و مسلّم گذاشتم و به صدرِ جهان، که از ساداتِ صحیح النّسب هندوستان است و مُدّت ها منصبِ جلیل القدرِ صدارتِ پدرِ من، بدو متعلق بود، امر نمودم، که همه روز، اربابِ استحقاق را به نظر بگذارند۔ دوازدهم[۱۲]: جمیع گناهگاران، که اندیر در قلعه ها و زندان ها مقیّد و محبوس بودند، آزاد نموده خلاص ساختم۔ و به ساعتِ سعید فرمودم که سِکّه بر زر زدند، و از طلا و نقره، به وزن هائی مختلف، زرّ را مسکوک ساختند، و هر یک را جُداگانه نامی نهادم۔ چنانچه مُهرِ صد توله را نُورشاهی و پنجاه توله را نُورِ سلطانی و بست توله را نُورِ دولت و ده توله را نُورِ کرم و پنج توله را نُورِ مِهر و یک توله را نُورِ جهانی و نصفِ آن را نُورانی و رُبعِ آن را رواجی نام کردم۔ و آنچه نقرهٔ سکّه شُد صد توله را کوکبِ طالع و پنجاه توله را کوکبِ اقبال و بست توله را کوکبِ مراد و ده توله را کوکبِ بخت و پنج توله را کوکبِ سعد و یک توله را جهانگیری و نصفش را سلطانی و ربع آن را نثاری و دهم حصه را خیرِ قبول نامزد گردانیدم۔ و همچنین از مس نیز، برین حساب سِکّه کرده، هر یک را به نامی معروف کردند و بر مُهرهائی صد توله و پنجاه توله و بیست توله و ده توله این ابیاتِ آصف خان را فرمودم که نقش نمودند و بر یک روی آن این بیت سکه شد ؎

به خطِ نُور، بر زر، کلکِ تقدیر رقم زد، شاهِ نُورالدّین جهانگیر

و در فاصلهٔ مصراعها، کلمه، و بر طرفِ دیگر، این بیت که مشعر بر تاریخِ سِکّه است منقوش گشته ؎

شُد چو خور، زین سِکّه، نُورانی جهان "آفتابِ مملکت" تاریخ آن

و در میانِ هر دو مصراع ضرب و مقام و سنهٔ هجری و سنهٔ جلوس، و سِکّهٔ نُورِ جهانی، که به عوضِ مُهر معمول است و در وزن ده دوازده زیاده، بران این بیتِ امیرالاُمراء

قرار گرفت ؎

روئی زر را ساخت نورانی برنگِ مہر و ماہ
شاہِ نورالدین جہانگیر ابن اکبر بادشاہ

چنانچہ بر ہر روئی یک مصراع نقش گشت، و قیدِ ضرب مقام و سنہ ہجری و سنہ جلوس شدہ، سکۂ جہانگیری نیز کہ در وزن، دہ دوازدہ زیادہ است، در برابر روپیہ اعتبار شدہ، بدستورِ نور جہانی مقرر گشت، و وزنِ تولہ، مطابقِ دو نیم مثقال، معمولِ ایران و توران است۔ تاریخہا بجہتِ جلوس من گفتہ بودند، ہمہ را نوشتن خوش نیامد، بہ ہمیں تاریخی کہ مکتوب خان داروغۂ کتاب خانہ و نقاش خانہ، کہ از بندہ ہائی قدیم من است، اکتفا نمودم ؎

صاحبقرانِ ثانی شاہنشہِ جہانگیر | با عدل و داد بنشست بر تختِ کامرانی
اقبال و بخت و دولت، فتح و شکوہ و نصرت | پیشش کمر بہ خدمت، بستہ بہ شادمانی

سالِ جلوس شاہی تاریخ شد چو بنہاد
اقبال سر بہ پائی صاحبقرانِ ثانی

مصنف:۔ نورالدین جہانگیر

اِنتخاب از انوارِ سُہیلی

(بابِ چہارم)

در بیانِ ملاحظہ کردنِ احوالِ دشمنان و ایمن نابودن از مکر و حیلۂ ایشان

رائے گفت برہمن راکہ "شنودم داستانِ دوستانِ موافق و حکایتِ مصاحبانِ لائق و صادق، و نتیجۂ اتفاق یکجہتی ایشان معلوم کردم۔ اکنون اگر عنایت فرمودہ، باز گوید مثلِ دشمنی کہ بدو فریفتہ نباید گشت و بتواضع و تفرع او غرّہ نباید شد۔" بیدپائی فرمودہ کہ "ہر آئنہ، مرد خردمند بہ سخنِ دُشمن التفات نہ کند .... چہ اگر غفلتی ورزد و رخنہ کشادہ گذارد، دشمن، کہ پیوستہ مترصّدِ ایں حال است، ناگاہ در کمین بکشاید، و تیر تدبیر بہدفِ مراد رساند، و دراں حال، فرصتِ تدارک فوت شدہ، حسرت و ندامت دست نہ گیرد و مکروہ کاشکی سُود نہ دارد و باو آں رسد کہ از زاغ بہ بُوم رسید۔" رائے دابشلیم پُرسید کہ "چگونہ است آں ـ؟" گفت:

١ (" آوردہ اند کہ در بعضی از ولایتِ چین کوہی بود، در بلندی بمثابہ کہ حِس بصر، چند جائی در راہ آسایش کردی تابہ ذروہ اش رسیدی، و دیدبانِ وہم، جُز نردبانِ خیال، پائی بر گوشۂ بامِ رفعتش نہ نہادی، و بران کوہِ پُر شکوہ .... باغبانِ حکمت، بمحضِ قدرت، درختی رویانیدہ بُود کہ شاخش از بالائی ثریّا گذشتہ و بیخش در تحت الثریٰ قرار گرفتہ ـ و بر آن درختِ بسیار شاخ، ہزار آشیانۂ زاغ بود و آں زاغان ملکے داشتند پیروز نام کہ ہمہ در فرمانِ او بودندی، و اوامر و نواہئی او را در حل و عقدِ امور، امتثال نمودندی۔ شبی پادشاہِ بُومان کہ او را شباہنگ گفتندی، بہ سببِ دُشمنئ قدیم کہ میانِ زاغ و بوم باشد، بالشکرِ جرّار و سپاہِ خونخوار

شبیخون بر زاغان زد و دمار از روزگار جماعتِ ایشان بر آورد .... و دراں شب تار، بسیار زاغانِ سیہ کردار را بہ آتش کارزار بسوخت و مُظفّر و منصور و موید و مسرور از رزم مراجعت نمود ۔ روزِ دیگر .... پیروز لشکرِ خود را جمع کردہ، حکایتِ ہجوم سپاہ بُوم درمیان آورد و گفت: شبخُونِ بُومان دیدید و دلیریٔ ایشان ملاحظہ کردید! امروز درمیانِ شما چند کُشتہ و پراگندہ و مجروح و بال شکستہ است ۔ و ازیں دُشوار تر، جُرأت و جلادتِ ایشان است و حریص بودن بر آزار و ایذائی زاغان، و قوّت یافتن بر مسکن و ماوا، و مطّلع شدن بر آشیانہائی ما ۔ شک نیست در آنکہ ظفر و نصرتی کہ یافتند ایشان را دلیر تر گرداند ۔ و این نوبت زود تر بازآیند و کرّتِ دوّم، دستبردی پُر کار تر، از بارِ اوّل بنمایند، و بیمارانِ مرضِ ہزیمت را ہم، ازان شربتِ نخست بچشانند، و ممکن کہ اگر بارِ دیگر بدین نوع شبخون آرند، یکی را از لشکرِ ما زندہ نگذارند ۔ دریں کار تاملی کُنید و وجہِ مصلحت باز نمودہ، باتّفاق، در دفعِ ایشان اندیشہ نمائید۔"

چوں پیروز سخن باتمام رسانید، پنج زاغ از اعیانِ لشکر، نزدیکِ ملک آمدہ مراسم دُعا و لوازمِ ثنا تقدیم نمودند ۔ و ایشان درمیانِ زاغان بہ فضیلتِ رائے و مزیّتِ عقل، مذکور و بہ راستیٔ تدبیر و خوبیٔ فکر مشہور بودند ۔ بہ ہرچہ اشارت فرمودندی، اسرارِ فوز و نجاح دران مندرج بودی، و ہر راہی کہ نمودندی، آثارِ خیر و صلاح ازان ظاہر گشتی .... زاغان، در کارہا، و بہ مشورتِ ایشان اعتماد داشتندی و در دفعِ حوادث، بہ اشارتِ ایشان شروع نمودندی ۔ و ملک رائی ایشان مُبارک داشتی و در ابوابِ مصالح، از سخنِ ایشان درنگذشتی ۔ چوں پیروز را نظر بر ایشان اُفتاد، ہر یک را بہ عواطفِ ملوکانہ نوازش نمودہ، خلعت و صلۂ کہ لایقِ حال بود وعدہ فرمودہ گفت: "امروز روزِ امتحان عقل و فضل است ۔ ہر جوہری

کہ در دُرجِ ضمیر ذخیرہ داشتہ اید، در رشتۂ بیان کشیدہ، بر طبقِ عرض باید نہاد، و ہر نقدی کہ در دارُ الضرّبِ خاطرِ خطیر، بر معیارِ اعتبار زدہ اید، از سکّہ خانۂ امتحان، ببازارِ ظہور باید رسانید۔" زاغان، زبانِ ثناگستری کشادہ، گفتند! "رائی عالی، درین باب، اصوب است و آنچہ بر ضمیرِ انور گذرد، اولیٰ و انسب۔ ما بندگان چہ گوئیم کہ ہزار چند آن بر مرآتِ خِرد خداوندی روشن نہ باشد .... امّا در ہر چہ استفسار رود، بقدرِ وسع و طاقت، و اندازۂ استحقاق و استطاعت، شروع نمودہ خواہد شد۔ مَلِک یکی را پُرسید۔ "تو درین باب چہ میگوئی و چارۂ دفعِ این حادثہ بچہ نوع می کُنی؟" گفت: "ای مَلِک! دانایانی کہ پیش از ما بودہ اند، حیلۂ این نوع واقعہ را بہ ما نمودہ اند، و فرمودہ، کہ چون کسی از دُشمنِ قوی عاجز آید، ہر آینہ ترکِ مال و منافع و مولد و منشا باید گفت، و از وطنِ معہود و مسکنِ مالوف روی باید تافت کہ جنگ کردن خطری بُزرگ است، و در معرکۂ حرب پا افشردن، عظیم آفتی، خاصہ کہ از خصم مالش یافتہ باشند۔ و ہر کہ بی تامّل در مقامِ انتقام آمدہ، با چنان خصمان، کہ اثرِ ضرب و حرب ایشان دیدہ باشد، داعیۂ محاربہ کند، بہ گذرگاہِ سیل خواب کردہ باشد، و بر روئی آبِ روان خشت زدہ۔ و بر قوّتِ اعتماد کردن و بہ زور و شجاعتِ خویش فریفتہ شدن، از حزم دُور اُفتد، چہ شمشیر دُو روئی دارد، بادِ نصرت را، از ہر دو جانب، امکانِ وزیدن باشد۔" مَلِک روی بہ دیگری آورد و گفت۔ "تو چہ اندیشیدہ و مصلحتِ این کار چگونہ دیدہ؟" گفت: آنچہ وزیرِ سابق اشارہ فرمودہ از گریختن و منزل خالی گذاشتن، رائی مَن باآں موافق نیست، بلکہ آن تدبیر، از اہلِ خرد، لایق نہ چہ این خواری را بخود راہ دادن، و مولد و مسکن را یلہ رود کردن، موجبِ بے ناموسی و سببِ بے جمعیّتی باشد ....

بصوابِ آن نزدیک تر، کہ استعدادِ حرب بسازیم و با شوکتی و اُبہتی، ہر چہ تمام تر،

روی به جنگ آریم۔ پادشاہِ کامگار، وقتی با مخدرۂ مملکت، دستِ عشرت در آغوش تواند کرد که آبِ شمشیرِ آتش بارش، نامِ خصمِ بداندیش را، از لوحِ حیات بشوید۔ و شہنشاہِ نامدار، آن زمان ساغرِ راحت بہ لبِ مراد تواند رسانید کہ پیمانۂ تمنائی دشمن شوخ چشم را، بہ سنگِ ظفر درہم شکند۔ مصلحتِ وقت آنست کہ دیدبان بنشانیم و از ہر جانب، کہ تصور خوف توان کرد، خود را نگاہداریم۔ و اگر دشمن قصدی کند، آمادہ و ساختہ، پیش رویم، و در کار زار، مردوار، پائداری نمائیم، تا چہرۂ نصرت، از غبارِ میلان، بنظرِ امید در آید و تا در عرصۂ نام و ننگ، خونِ ما، با خاکِ معرکہ، آمیختہ گردد۔ و سلاطین باید کہ روزِ جنگ و وقتِ نام و ننگ، بعواقبِ کارہا التفات نہ نمایند، و در ہنگامِ نبرد، جان و مال را بے قدر و قیمت شمرد۔"

ملک روئے توجہ بہ جانبِ دیگری کرد و گفت: "رائی تو چہ اقتضا میکند، و تدبیرِ تو کدام رقم بر تختۂ تصویر می زند؟" جواب داد: مرا با سخنِ دیگران کار نیست، صواب آن می بینم کہ جاسوسان فرستیم و منہیانِ صاحب وقوف، بکار گنیم، و تفحصِ حالِ دشمن بواجبی بجا آوردہ، معلوم سازیم کہ ایشان را بمصالح میلی ہست یا نہ۔ اگر بہ باج و خراج از ما خوشنود شوند، و ملاطفتِ ما را بہ حسنِ قبول، استقبال نمایند، ما نیز، قرارِ کار بر صلح نہاد، باندازۂ طاقت و قدرِ امکان، خراجی بگردن گیریم، و از شدتِ کار زار و محنتِ شبخونِ ایشان ایمن شدہ، در دیار بیارامیم۔ ملوک را یکی از رائی ہائی درست و تدبیرہائی صائب، آنست، کہ چون شوکت و قدرتِ دشمن ظاہر گردد، و خوف آں باشد کہ فساد و استیلائی او در ممالک منتشر شود، و رعیت، در معرضِ ہلاک و ورطۂ تلف افتد، نقشِ حیلتی بر آوردہ، کعبتینِ خصم را، بہ لطف، بازمالد و ایشان را از عنا خلاص دادہ مال را سپرِ ملک و ولایت گرداند۔"....... ملک وزیرِ دیگر را طلبید و گفت: "تو ہم اشارتی فرمائی

وآنچه به خاطر رسد باز نمائی" گفت: ای مَلِک! وداعِ وطن و داغِ هجر و رنجِ غُربت بنزدیکِ من ستوده تر از آن، که رشتهٔ ناموسِ قدیمی گسستن، و به دُشمنی، که همیشه از ما کمتر بوده، تواضع نمودن،.. اگر ما در مقامِ قبولِ خراج و تحمّلِ مؤناتِ بُومان، در آئیم، بدان راضی نگردند، و در قلع و استیصالِ ما، بدان مقدار که مقدورِ ایشان باشد، سعی نمایند. وگفته اند که مراعاتِ جانبِ دُشمن، آن قدر واجب است که حاجتِ تو ازو روا شود، و دران باب به مرتبهٔ افراط نه باید رسانید که نفس خوار گردد، و دُشمن را دلیری افزاید۔ و هرگز ایشان به خراجِ اندک از ما قانع نه شوند۔ علاجِ ما صبر است و آهستگی۔ و اگر ضرورت باشد، جنگ را نیز هیچ مانع نیست، بجهتِ آنکه کلفتِ جنگ بهتر از محو شدنِ نام و ننگ"۔
مَلِک وزیرِ پنجم را، که کارشناس نام داشت، پیش خواند و گفت: "مرا بر عقلِ مشکلگشائی تو اعتمادِ بسیار است و به رائی عالم آرائی تو، وثوقِ بی شمار .... تو درین باب چه رائی می زنی و از جنگ و صلح و جلای وطن، کُدام اختیار می کنی؟" کارشناس جواب داد: تدبیرِ ما آنست که جز اضطرارِ جنگِ بُوم اختیار نه کُنیم ....
زیرا که ایشان، در جنگِ ما دلیر اند و ما در جنگِ ایشان زبُون، هم به قوّت از ما بیش اند، و هم به شوکت، از ما، در پیش۔ و دُشمن را ضعیف شُمردن، سببِ غرور گردد۔ هر که مغرور شد به هلاک شدن نزدیک باشد .... و ایشان، حالا نیز معترضِ ما نه خواهند شد، زیرا که درمیانِ ایشان اہل حزم ہستند، و صاحبِ حزم از دُشمن به هیچ حال ایمن نه باشد .... و اگر فرضاً داعیهٔ جنگ داشته باشند، ما را محاربه نمودن صلاح نیست، که خردمند ترین خلق آن باشد که از جنگ بپرهیزد، چه آنچه در جنگ تلف میشود، نقدِ حیات است، و آن را عوض پدید نیاید"۔ مَلِک گفت: "اگر جنگ را

کراهیت می داری، پس چه می اندیشی"؟ گفت: "درین کار تاملی باید کرد۔ و فراز و نشیبِ او به قدمِ تفکر بباید پیمود، که پادشاهان را، به رائی صائب و تدبیر درست، آں غرض ها حاصل گردد که به خزاین و دفاینِ بسیار، و خدم و حشمِ بے شمار، میسر نه شود .... هر که از میامنِ عقل بهره مند شده، استماعِ سخنِ معتمدان را، شعار و دثارِ خود سازد، اقبال او پایدار، و دولتِ او بر مدار باشد .... (اما چوں ملک مرا درین مهم، به عزِ مشاورت معزز گردانید، و شرفِ مصلحت بینی، ارزانی داشت، می خواهم که بعضی را در خلا جواب گویم و برخی را در ملا باز رانم۔ و من چنانچه جنگ را منکرم، تواضع و تذلل و قبولِ جزیه و تحملِ عاری را که پدرانِ ما بدان تن در نه داده اند، گردن نه نهم۔ مردِ بلند همت، زندگانیٔ دراز، برائی بقای ذکر و دوامِ نام خواهد، و اگر، نعوذ باللہ، عاری بدو لاحق خواهد شد، کوتاهیٔ عمر را بدان ترجیح نهد .... باقی فصول را خلوتی باید تا بر رائے ملک آرائیٔ ملک، عرض کرده آید"۔ یکی از حضارِ مجلس گفت: "ای کارشناس! فائده مشاورت آنست که هر کس از اربابِ خرد سخنی گوید، باشد، که تیر فکری از ایشان به هدفِ مراد آید .... و هر جا که جمعی از اهلِ عقل، در مهمی شروع نمایند، مداخل و مخارجِ آں به نیکوتر وجهی ملحوظِ ایشان خواهد شد .... پس مصلحت در آں که سخن را حواله به خلوت می کنی، چه چیز می تواند بود۔؟" کارشناس گفت: "نه هر مستشاری موتمن باشد، و اسرارِ مملکت، چوں معاملاتِ رسمی نیست، که با هر کس مشاورتِ آں توان نمود .... و تو چه دانی که درین محل جاسوسی که گوش بر آواز دارد، حاضر نیست تا هر چه شنود، زود تر خبرِ آں به خصم رساند .... و اگر بالفرض، دشمن اینجا نه باشد، شاید، که هر یک از حاضران را، دوستی و رفیقی باشد، و ممکن که از ایشان خبرِ این مجلس و شرحِ سخنانِ گذشته به تفصیل

Library Sri Pratap College.
Srinagar

باز برسد .... و ازینجاست که در پوشیدنِ اسرار مبالغه کرده اند .... و هر که سرّ خود را با دیگری، که سمتِ محرمیت نداشته باشد، در میان آرد، عاقبت الامر پشیمان گردد و ندامت سُود نه دارد۔ و، هیچ کس را در کتمانِ سرّ، آن مقدار مبالغه نیست که ملوک را، چه اگر بر تدبیرِ مُلکی، غیر کسی فی الحقیقتِ معتمدِ بادشاه نباشد، وقوف یابد، خللهائی کُلّی ازاں متصور است .... ملک، بعد از استماعِ این سخن، روئی به خلوت نهاد۔ وزیرِ کارشناس را طلبیده آغازِ سخن کرد .... و گفت: "ای کارشناس! سخنانِ تو شنیدم، و در ضمنِ آن فوایدِ بسیار بود، و با خردمندان مصاحب شدن و کلماتِ ایشان را پیشوائی کار و حالِ خود ساختن، نشانۂ سعادت و اقبال، و دلیلِ وصُول به مرتبۂ کمال است و ما بعد، بیان کن که تدارکِ مُهمِ شکریانِ ما، که پروانہ وار سوختۂ آتشِ ظلم بومان شُدہ اند، بر چہ وجہ اندیشیدۂ و جہتِ فراغِ خاطرِ رعایا اِطمینانِ دلِ سپاہیان، چہ فکر کردۂ؟" کارشناس زبانِ سپاس بکشود و گُفت "شاہا! اینچہ وزرائے روشن بہ موقفِ عرض رسانیدند از جنگ و صلح و قرار، و قبولِ باج و خراج، ہیچ کدام، پسندیدۂ من نیست و امیدی دارم کہ بنوعی از حیلت، مارا فرجی و مخرجی پدید آید۔ کہ بسیار کس بہ شیوۂ حیل و مدارا، مقصودِ خود حاصل کردہ اند و کارہائیکہ بہ مکابرہ و امثالِ آں ساختہ نہ گردد، بہ مکر و فریب پیش بردہ، چنانچہ طرّارانِ ولایتِ گرگان گوسفندی از دستِ زاہدی بہ حیلہ بیرون آوردند۔" مَلک پُرسید "چگونہ بود است آں؟"

کارشناس گفت: "آوردہ اند کہ زاہدے از بہرِ قربان، گوسفندی فربہ بخرید، و رسنی در گردنِ او کردہ، بجانبِ صومعۂ خود می کشید۔ در راہ، طائفۂ طرّاران، آن گوسفند را دیدہ، دیدۂ طمع بکشادند و مکر و فریب بر بستند، و در راہِ زاہد ایستادند .... روباہ بازی را اختیار کردہ خواستند کہ زاہد را خوابِ خرگوش دہند، پس یک تن، از پیش او در آمد

وگفت: "ای شیخ! این سگ را از کجا می آری؟" و دیگری بدو بگذشت و گفت: "این سگ را کجا می بری؟" سوم از برابر پدید آمد و گفت: ای شیخ! این سگ را به چند خریده؟" و هم چنین یک یک از اطراف و جوانب، روئی به شیخ نهاده، در گفتنِ یک سخن، متفق الکلمه بودند۔ یکی می گفت: "این سگِ شبانان است" دیگری میگفت: "این سگ پاسبانانست۔ یکی دیگر طعنه می زد "چنین مرد در کسوتِ اہلِ صلاح، چرا دست و جامه بدین سگ آلوده می کند؟ و دیگری منع می کرد "زاہد این سگ را می برد تا برائی خدا تربیت کند و بنوازد۔" ہر یک از مکّاران، بدین نمط افسون می خواند و حرفی می راند۔ از این سخنانِ شکّی در دلِ زاہد پدید آمد و گفت: "مبادا که فروشندۂ این جانور جادوگر بوده، و به چشم بندی، سگ را در نظرِ من گوسفند نموده: ہیچ به از آن نیست که دست ازین سگ باز دارم، و از پئ بایع روم، و زری که به بہائی گوسفند بدو داده ام باز ستانم۔" زاہد بیچاره از غایتِ سادگی، گوسفند را بگذاشت و در عقب فروشنده روان شد۔ و آن جماعت، وَی را گرفته بخانه بروند و فی الحال ذبح کردند۔ زاہد مسکین را به سبب آن حیله، گوسفند از دست برفت و زر نیز بدست نیامد و این مثل بدان آوردم که ما را نیز طریقِ حیلت پیش بباید گرفت که جز به عُذر و مکر، بر ایشان دست نیابیم۔" مَلِک پیروز گفت: "بیار! تا چه داری؟" کارشناس جواب داد که "من خود را فدائی این کار خواہم کرد و ہلاکِ یک کس، که متضمّنِ حیات و بقائی جمعی کثیر باشد، به حسبِ عقل، تجویز کرده اند۔ صواب در آن می بینم که مَلِک در مجمع عام و محفلی مشتمل بر خواص و عوام بر من خشم گیرد، و بفرماید تا پر و بالِ من بکنند و خون آلوده و زخم زده در زیر ہمین درخت که آشیان ہائی ما بر شاخ ہائی وَی است، بیفگنند، و مَلِک به تمامی لشکر در فلان جای، مقام نموده مُنتظرِ آمدنِ من باشد، تا من، دام حیله در راهِ ایشان انداخته، و از مکرِ خود بپرداخته"

بیاییم"......... پس مَلِک از خلوت بیرون آمد قهر آلود، و تمام حَشَم منتظر بودند تا از خلوت شاه و وزیر چه بر آید. چون مَلِک را خشمگین یافتند، سرها در پیش افگنده، متأمّل شدند. مَلِک پیروز بفرمود تا کارشناس را پَر و دم بر کَنند و سَر و پایش را به خُون رنگ کرده، در زیرِ درخت انداختند، و خود با لشکر و حشم، بموضعی که مقرر و معیّن شده بود، عزیمت نمود تا این کارها ساخته و پرداخته گشت.

15) شباهنگ، مَلِک بُومان، با وزراء همه روز در اندیشۀ آن بود که اگر دیگر شبخونِ ما به زاغان می رسید، روزِ حیاتِ ایشان، به شامِ ممات مبدّل می گردید، و ما دو سه روزه، در گوشۀ کاشانه، بفراغتِ خویش می بریم. مَلِک بُومان با تمام خیل و حَشَمِ خود، اندیشۀ شَبخُون در میان آورد و مجموعِ ایشان برین عزیمت یکجهت گشته، به جانبِ ماوائی زاغان روان شدند.
چون لشکرِ بوم به ماوائی زاغان رسیدند، نه از ایشان اثری پیدا بود و نه خبری هویدا. بُومان مُضطرب شده به هر طرف می گشتند. کارشناس، در زیرِ درخت، بر خود می پیچید و نرم نرم می نالید. بُومی آواز شنیده خبر به مَلِک رسانید. شباهنگ با بُومی چند که مُقرّبِ بارگاه و محرمِ اسرارِ شاه بودند، بر سرِ وی آمد و پرسید "تو کیستی و حال چیست؟" کارشناس نامِ خود و از آنِ پدر باز گُفت، و منصب وزارتِ خود تقریر کرد. مَلِک گفت "دانستم و خبرِ تو بسیار شنیده ام. اکنون باز گوی که زاغان کُجا اند؟" جواب داد "حالِ من دلیل است بر آنکه محرمِ اسرارِ ایشان نه توانم بود." شباهنگ پُرسید "تو وزیرِ مَلِک زاغان و موتمن اُو بودی. بچه خیانت با تو این خواری رفته، و بکدام گناه، مستحقِ این عقوبت شده؟" کارشناس گفت: "مخدوم در حقِ مَن بدگمان شد." شباهنگ پُرسید "موجبِ بدگُمانی چه بوده؟" گُفت: "مَلِک پیروز بعد از شبخُونِ شما، وزراء را بخواند و از هر یک تدبیری، درین حادثه که واقع شده بود، طلبید، و نوبت

بمن رسید .... گفتم کہ "ما را بالشکرِ بُوم طاقتِ مقاومت نیست، کہ جرأتِ ایشان درجنگ، زیادت از جلادتِ ماست .... و دیگر آنکہ عنانِ توسنِ دولت، بدستِ اختیارِ مَلِکِ بومان است .... و باصاحبِ اقبال، پنجۂ جدال افگندن، دلیلِ نکبت است .... صلاح آنست کہ رسولی فرستیم، اگر شعلہ جنگ افروزند، در زوایائی جہاں پراگندہ گردیم، واگر از درِ صُلح درآیند، از باج وخراج، ہرچہ داعیۂ کنند، قبول کردہ منت دار شویم"۔ مَلِک ما متغیّر شدہ گفت: "ایں چہ سخن است کہ می گوئی وایں ہمہ جرأت بہ چہ وجہ باز می نمائی؟ مرا از جنگِ بُوم می ترسانی ولشکرِ مرا، درپیشِ حشمِ او، وزنی نمی نہی؟" من بارِ دیگر زبانِ نصیحت کُشادم و از روئی حق گذاری، دادِ موعظت بدو دادم وگفتم: "ای مَلِک از جادۂ صواب انحراف موزر .... تواضع پیش گیر، کہ دُشمنِ قوی حال را بہ تلطف وتملق رام توان کرد .... زاغان، از نصیحتِ من خشمناک شدہ، مرا متّہم کردند کہ تو بطرفِ بُومان میل داری وجانبِ ما را، کہ جنسِ توایم، فرو می گذاری۔ مَلِک، بہ قولِ دُشمنان، از قبولِ موعظتِ من، اعراض نمود ومرا بدین جملہ کہ مشاہدہ می رود، عذابی فرمود وخیالِ ایشان چنان دیدہ ام کہ جنگ را می سازند ودرباب دفعِ شما حیلہ می پردازند"۔ مَلِکِ بُومان، چون سخن کارشناس شنود، بایکی از وزراء پرسید کہ "کارِ این زاغ را چگونہ می بینی؟" گفت: "فرصتِ قتلِ او را، کہ غنیمتی از ان زیادت، بدستِ ما نخواہد اُفتاد، فوت نہ باید نمود، وآنکہ دُشمن را ضعیف وتنہا یافت، اولیٰ آنکہ، خود را از و باز رہاند، کہ اگر خصم از ان ورطہ خلاص یابد، قوّت گرفتہ، درکمینِ انتقام خواہد بود۔ زنہار! تا مَلِک بہ سخنِ او التفات نہ نماید کہ اعتماد بردوستِ ناآزمودہ، از عقل دُور است"۔ مَلِک وزیرِ دیگر را پُرسید "تو چہ می گوئی؟" گفت، من اشارت در کشتنِ او نتوانم کرد کہ صاحبِ مروّت، چون دُشمن

راضعیف و بیچاره بیند، به رحمت، تدارکِ حالِ او باید نمود و از پای درافتادهٔ را دست باید گرفت." ملک وزیرِ سوم را پُرسید "رائ تو دریں قضیه چه حکم می کند؟" گُفت: "اولی آنت که مَلک لباسِ حیات از وئی درنکشد، بلکه خلعتِ امان در وی پوشانیده، اثرِ تربیت دعاطفت دریغ نه دارد، تا او نیز درمکافاتِ آن، ابوابِ مناصحت، مفتوح گرداند۔ دیگر آنکه، عقلا دران کوشیده اند که جمعی را از میانِ دُشمن بیرون آرند .... بهر حیله که دانند، دو گروه پیدا سازند چه اختلافِ کلمهٔ خصمان، مُوجبِ فراغِ دل و انتظامِ کارِ دوستان باشد ...." چون وزیرِ سوم سخن بآخر رسانید، وزیرِ اول بر آشفت و گُفت "من می بینم که این زاغ شمارا بافسون و مکرِ خویش فریفته گردانید .... زنهار! از خوابِ غفلت بیدار شوید ....عاقلان بگفتار دروغ و سخن بی فروغِ اعدا، از راه نه روند و غافلان، بدین معنی التفات ننموده، باندک تملقی، ملایمت پیش آرند و از کینه هائی قدیم و عداوت هائی موروث، فراموش کرده، دِل بر آشتی خوش کُنند و ندانند که دُشمن اگر به هزار نقش بر آید، هنوز زنگِ عداوت بر لوحِ دلش باقی خواهد بود ...." ملکِ بُومان، روئی درهم کشید گفت: "این سخت روئی و بے رحمی است که فقیری را به هواداریٔ ما انواعِ آزار و ایذا رسیده باشد، و ما نیز درمقامِ عقوبت و هلاکِ او باشیم." پس بفرمود تا آن زاغ را باحترامِ تمام برداشته با اُو بردند وزیر گفت "ای مَلک! چون به سخنِ من التفات نه کردی، باری، زندگانی با او چون دُشمنان کنید .... که موجبِ آمدنِ او، جز فسادِ کارِ بُومان و صلاحِ حالِ زاغان نیست" مَلک از استماعِ آن نصیحت اعراض نمود و سخنِ آن مُشفقِ بی نظیر را، خوار داشت۔ و زاغ در خدمتِ او به حُرمتی هرچه تمام تر می زیست و از رسومِ خدمت و آداب، ملازمتِ هیچ باقی نمی گذاشت۔ و از مقربان و ندمائی سُلطان، هریک را به نوعی خوشنود ساخته، وابستهٔ

خود گرداند۔ لاجرم ہر روز پایۂ وَی بلند تر می شد، و در دلِ مَلِک راہ بیشتر می یافت، تا بجائی رسید کہ محلِ اعتماد و محرمِ اسرار گشت۔ و چون کمال اخلاص و وفورِ مناصحت او بہ مشاہدہ اُفتاد، بہ مشارٌ الیہ مملکت و مدارِ عالیہ، ولایت شد۔ و در ابوابِ مہمات، با او مشاورت کردندی و انواعِ مصالح، برائی و تدبیرِ او ساختندی۔ زاغ در محفلِ عام بہ خواص و عوام گُفت:

"مَلِکِ زاغان مرا بی موجبی آزردہ است و بیگناہی عقوبت کردہ، تا کینہ از و نہ خواہم، چسان آرام و قرار یابم؟ .... و من در حصولِ این مقصُود، بسی تامّل کردہ ام۔ آخر الامر بہ یقین دانستم کہ تا من در صورتِ زاغانم و ہیئتِ ایشان دارم بدین مراد نتوانم رسید ......

و من از اہلِ علم شنودم کہ چُون مظلومی از ستمگاری رنجی کشیدہ باشد .... دل بر مرگ خوش کند و خود را بآتش بسوزد، ہر دُعا کہ دران حالت بگوید، با جابت پیوندد، و اگر رای مَلِک صواب بیند بفرماید تا مرا بسوزند، دراں لحظہ کہ گرمی آتش بہ من رسد از باری تعالیٰ بخواہم کہ مرا بُوم گرداند، مگر بدان وسیلہ، بران ستمگر دست یابم و انتقامِ خویش از وی بخواہم"

دریں مجمع آں بوم کہ در کُشتنِ کارشناس مبالغہ داشتی، حاضر بود، مَلِک از و پرسید کہ "دریں سخن چہ گوئی؟" جواب داد "این نیز شعبدۂ دیگر است بر انگیختہ، اگر شخصِ پلید وجُثۂ جنسیتِ اُو را بارہا بسوزند، و خاکسترِ آن را بہ آبِ چشمۂ سلسبیل و شرابِ طہور، گُل سازند، گوہر ناپاک و سیرتِ مذموش، از قرارِ خویش نہ گردد .... و بفرضِ محال، اگر ذاتِ خسیس او طاؤسی شود یا فی المثل عنصر ناپاکِ او، لباسِ سیمرغی، ہمچنان بہ صحبتِ زاغاں و مودّتِ ایشان مائل خواہد بود و ہمچو آں موش، با وجودِ آنکہ صورتِ انسانیت یافتہ بود، بہ ہمان اصلِ خود میلان نمود۔ مَلِک گفت: "چگونہ بودہ است آں؟" گفت:-

"آوردہ اند کہ زاہدی، مُستجابُ الدّعوات، بر لبِ جوئباری نشستہ بود و بآبِ قناعت،

دست از آلودگیٔ تعلّقاتِ دُنیا، شُستہ - زغنی، پرواز کنان، آنجا رسید و موش بچۂ از منقارِ او پیشِ زاہد بر خاک اُفتاد - زاہد را بر وَی شفقّت آمد - اورا بر داشتہ، در خرقہ پیچیدہ، خواست تا با خود بہ خانہ برد - باز اندیشہ کرد، نباید کہ اہلِ خانہ را از وَی رنجی باشد و زیانی رسد - دُعا کرد تا ایزد تعالیٰ اورا دختری گرداند - تیرِ دُعائی زاہد، بہدفِ اجابت رسید و مشاطۂ قدرت، اورا دختری بر آراست، زیبا ہیٔت، راست قامت، روشن روئی و آشفتہ موئی - زاہد نگاہ کرد و صورتی دید از محضِ نور آفریدہ و دختری بہ محضِ لُطف پروریدہ - او را بہ یکی از مریدانِ خود سپرد، تا، چُون فرزندان، عزیزش بدارد - مرید، اِشارتِ پیر را پاس داشتہ، در تعہّدِ دختر، غایتِ سعی بجا آوردی - و اندک فرصتی را، دختر بہ حدِ بلوغ رسید - زاہد گفت: "ای جانِ عزیز! بزرگ شدی و گوہرِ پاکِ ترا از انکہ جواہری دیگر در رشتۂ ازدواج کشند چارہ نیست، من این کار را بہ رضائی تو گذاشتم - ہر کہ را از آدمیان و پریان، بلکہ از موجوداتِ علوی تا مخلوقاتِ سفلی، اختیار کُنی، بدو دہم" دختر گفت "شوہری خواہم توانا و قادر، کہ انواعِ قوّت و شوکت او را حاصل باشد، و در بزرگی بدرجۂ رفیع و مرتبۂ بلند مخصوص بُود" زاہد گفت: "بدیں صفت کہ تو گفتی آفتاب تواند بود" دختر گفت: "آری! چناں دانم کہ او مغلُوبِ کسی نیست و بر آنچہ در زیرِ فلک است، غالب خواہد بود - پس مرا با او عقد کُن"........ روزِ دیگر چُون آفتاب از اُفقِ مشرق طلوع نمود، زاہد صورتِ حال باوَی درمیان آورد و گُفت: "ایں دختر بغایت نیکو صورت و مقبول سیرت است - می خواہم کہ در حکمِ تو باشد، بجہت آنکہ از من، شوہری توانا و با قوّت تمنّا کردہ است" آفتاب از استماعِ ایں قصہ بر افروختہ جواب داد "ترا از خود قوی تر نشان دہم، و آں ابر است کہ نُورِ مرا بپوشاند و عالمیان را از پرتوِ جمالِ من محجوب گرداند" زاہد نزدیکِ ابر

آمد و ہمان فصلِ سابق تقریر کرد۔ ابر از شرمِ این سخن در عرق آمدہ گفت: "اگر مرا از روئی قوّت و غالبیّت اختیار مے کُنی، باد از من غالب تر است کہ مرا، از جانب کہ خواہد، بکشد و بہ ہر طرف کہ میل کند، باخویشتن ببرد۔" زاہد این نکتہ را مسلّم داشتہ پیشِ باد رفت و حکایتِ گذشتہ را باز راند۔ باد از انفعال بر خود پیچید و گُفت: "مرا چہ قوّت و شوکت تواند بود۔ قوّت، علی الاطلاق، کوہ را ثابت است کہ پائی شکست در دامنِ وقار کشیدہ است و مرا در وی چندان اثر است کہ آوازِ نرم در گوشِ کرِ مادر زاد۔" .... زاہد نزدِ کوہ آمدہ دفترِ حالِ خود تقریر کرد۔ کوہ صدا بر کشید! "ای زاہد غلبہ و قوّتِ موش از من بیشتر است کہ اطرافِ من بشگافد و در دلِ من خانہ سازد۔ سینہ ام، ہزار جای، از نبشِ جان فرسائی او، چاک شدہ بہ ہیچ نوع او را چارہ نمی دانم۔" دختر گفت "راست می گوید، موش بر و غالب است و شوہری مرا اُو می شاید۔" زاہد او را بہ موش عرضہ کرد۔ موش جواب داد: "من نیز مُدّتی است کہ آرزومندِ دلارامی، کہ مونسِ روزگارِ من باشد، بودہ ام۔ امّا جُفتِ من باید کہ از جنسِ من باشد۔" دختر گفت: "این سہل است۔ زاہد دُعا کُند تا من موش شوم ......" زاہد دید کہ از جانبین، رغبتی صافی است، دست بدعا بر داشت و از خداوندِ تعالیٰ درخواست تا او را موش گرداند، فی الحال دُعای زاہد بہ عزِ اجابت رسید، و دختر، موشی شد و زاہد او را بدان موش داد و باز گشت۔ فایدۂ این مثل آن است کہ آنچہ مقتضائی طنیتِ اصلی باشد، ہر چند عوارضِ دیگر او را ازان حال بگرداند یالآخر، رجوع بہ ہمان حالتِ اصلی خواہد نمود۔" ملک یُومان، چنانکہ رسم بی دولتان باشد، این نصایح را استماع نہ نمود و سخنِ وزیر را حمل بر حسد کردہ نظر بہ عواقبِ امور نہ فرمود۔ زاغ، برائی ایشان، ہر روز حکایتی دل پذیر و ہر شب افسانۂ بی نظیر می آورد

و مثلهائی غریب و نکته هائی عجیب، تقریر می کرد تا محرم خاص شد و بر غوامضِ اسرار و مخفیاتِ احوالِ ایشان، وقوفی تمام یافت. ناگاه، فرصت نگاهداشته، روئی از ایشان بتافت و نزدیکِ زاغان رفت. مَلِک زاغان او را دیده به نشاطِ بال، مقال آغاز کرد و پُرسید: "ای کارشناس! چه ساختی؟" گفت "بدولتِ مَلِک آنچه می بایست ساختم، و مقصودی که داشتم، بپرداختم. کار را آماده باشید، که وقتِ انتقام کشیدن است و دُشمنان را، بکام دلِ دوستان خود دیدن". مَلِک گُفت: "مجملاً صُورتِ مصلحت بازنمائی تا از روئی وقوف در پیِ مهمات رفته، انچه از اسباب در بایست باشد، مهیا گردد". کارشناس گُفت: "در فلان کوه غاری است و روزها بُومان رفته دران غار جمع می شوند، و دران نزدیکی هیزم خشک بسیار یافت می شود. مَلِک بفرماید تا زاغان قدری ازان نقل کرده، بر درِ غار جمع کنند، و من از منزل، شبانا، که دران نزدیکی خانه دارند، قدری آتش بیارم و بر هیزم افگنم. و مَلِک حکم دهد تا زاغان پرها را در حرکت آرند و آتش با فروخته گردد و هر بُوم که ازان غار بیرون آید، بسوزد، و هر که بیرون نیاید از دُود بمیرد". مَلِک را این تدبیر خوش آمد. و هم بدین ترتیب که او صواب دید، پیش آں مُهم باز شده تمامئی بُومان را به حیلت سوختند، و زاغان را فتوحِ بزرگ آمده، همه شادمان و دوست کام بازگشتند، و زبانِ تهنیت باز کشاده، بدان فتحِ عظیم نعرهٔ شادی به عیُوق رسانیدند مَلِک و لشکر، از مساعئ جمیله و مآثرِ پسندیدهٔ کارشناس، ممنون گشته، در شرائطِ اکرام و احترام، مبالغه می نمودند و در مدح و ثنائی او غلو اطناب واجب و لازم مے دیدند. در اثنائی آن مَلِک ازو پرسید که "در صحبتِ بُومان مدّتی دراز چگونه صبر کردی؟ و با ایشان که بالطبع ضدّ تو بودند، چسان در ساختی؟ و من میدانم که اغیار را طاقت

مصاحبتِ اشرار نہ باشد"....... کارشناس گفت: "ہیچ رنجی نفس را بدتر از ہم نشینِ ناجنس نیست۔ امّا عاقل، برای رضائی مخدوم و فراغِ خاطرِ او، از شدّتہا اجتناب نہ نماید، و ہر محنتی کہ پیش آید، بہ نشاطی تمام استقبال فرمودہ، قبول فرماید۔ و صاحبِ ہمّت، بہ ہر ناکامی و مشقّت، خود را در مقام اندوہ و ورطۂ اضطراب بیفگند چہ....... ہیچ گنجی بی رنج نہ توان یافت و ہیچ گلے بی آزارِ خار، نتوان چید"....... نیز گفت....... "مرد آن کس را توان خواند کہ چون عزیمتِ او بہ امضائی کاری مُصمّم گردد، نخست، دست از جان بشوید و دِل از زندگانی برداشتہ، قدم در میدانِ مردان نہد....... من نیز اگر صبر مے کردم و مذلّت می کشیدم نظر بر آنکہ ہلاکِ دُشمنان و صلاحِ دوستان در ضمنِ آن بود، چندان کراہتی بہ طبع نمی رسید۔ و نیز دُشمن را برفق و مدارا زودتر مستأصل توان گردانید کہ بہ جنگ مکابرہ....... و از ین جا گفتہ اند کہ رای و تدبیر از شُجاعت بہتر است....... مردِ دانا بہ یک فکرِ صائب، مُلکی را پریشان سازد، و باشد کہ بہ تدبیری لشکرِ گران را بشکند و ولایتی آبادان را برہم زند"۔ ملک گفت: "عجب ظفری بر دُشمنان یافتی و غریب فتحی بدستِ تو بر آمد....... ایشان ما را اندک دیدہ بودند و ضعیف شمردہ"۔ کارشناس گفت: "چہار چیز است کہ اندک آن را بسیار باید پنداشت اوّل [1]، آتش کہ اندکِ او را ہمان ضرر است در سوختن، کہ بسیار را۔ دوم [2]، وام، کہ انفعال از قرض خواہان در یک درم، ہمان است کہ در ہزار دینار۔ سوم [3]، بیماری، کہ ہر چند انحرافِ مزاج اندک باشد، ضعف و بی حضوری آرد۔ چہارم [4]، دُشمن کہ با آنکہ خوار و ضعیف باشد آخر کارِ خود بکند و من شنودہ ام کنجشکی با وجودِ ضعفِ حال، از ماری قوی ہیکل انتقام خود حاصل کرد"۔ مَلِک گفت: "چگونہ بودہ است آن؟" کارشناس گفت: "آوردہ اند کہ دو کنجشک

Library Sri...
Srinagar.

در سقفِ خانهٔ آشیانہ گرفتہ بودند، و بہ دانہ قناعت کردہ، اوقات می گذرانیدند۔ وقتی ایشان را بچگان پدید آمدند و ہر یک از مادر و پدر، جہتِ تربیتِ ایشان، بہ طلبِ قُوت می رفتند۔ آنچہ حاصل شدی زُقہ ساختہ در حوصلۂ ایشان می ریختند۔ روزی کنجشکِ نر بطرفی بیرون رفت۔ چون باز آمد، کنجشکِ مادہ را دید کہ بہ اضطرابِ تمام، گردِ آشیانہ می پرید و فریادِ سوزناک از وَی ظاہر می شد۔ گفت: "ای یارِ نازنین! این چہ حرکت است کہ از تو مشاہدہ می رود؟" جواب داد: "چگونہ نہ نالم؟ از آشیانہ غائب شدہ بُودم، چون معاودت نمودم، ماری مہیب دیدم۔ آمد و قصدِ بچگان کرد۔ ہر چند زاری کردم و گفتم: " ازان بترس، کہ من و پدرِ این فرزندان، کمرِ انتقام بر بندیم و بدانچہ توانیم در ہلاک تو سعی نمائیم" مار بخندید و گفت: "عاجزان مثلِ تو، با من کہ حریفِ شیر ہستم، چہ توان کرد؟" و من فریاد کردم۔ و آن ظالمِ ستمگار بچگان را خوردہ است و ہم در آشیانہ خفتہ۔" کنجشکِ نر این سخن استماع کرد و دُود از نہادش بر آمد و از فراقِ فرزندان، آتشِ حسرت در جانش افتاد۔ درین محل خداوند خانہ باشتعالِ چراغ مشغول بود و فتیلہ بہ روغن آلودہ روشن ساختہ بردست داشت و می خواست کہ در چراغدان نہد کہ کنجشک در پرید و آن فتیلہ از روئی دستِ او برداشت و بدرونِ آشیانہ افگند۔ صاحبِ خانہ، از خوفِ آن کہ مبادا آتش در سقف گیرد و ضررِ آن کلّی شود، فی الحال ببالائی بام بر آمدہ، زیرِ آشیانہ را خالی می ساخت تا آتش را منطفی سازد۔ مار، از بیشِ شرارِ آتش دید و از بالا آوازِ میتین می شنید۔ سر از سوراخی کہ بجانبِ بام داشت، بیرون کرد۔ سر بدر آوردن ہمان بود و میتین بر سر خوردن ہمان۔ و این مثل را فایدہ آنست کہ مار، دُشمنِ خود را خوار داشت و از وَی

حسابی نہ گرفت تا عاقبت، سرش را بہ سنگِ انتقام فرو کوفت"۔

خردمند باید کہ دریں معنی بہ چشمِ عبرت نگرد و بتحقیقت بداند، کہ خصم را ہر چند ضعیف نماید، خوار نہ باید داشت، و بر دشمن اعتماد نہ باید کرد، و چندانکہ از عدو، لافِ محبّت شنود، و اسبابِ تاکیدِ دوستی مشاہدہ نماید، بدان مغرور نہ باشد، باید کہ دوستانِ مخلص و ہواداران خالص را بدست آورد کہ نافع تر ذخیرتی و سودمند تر تجارتی ہمان تواند بود چہ دوستیٔ کارشناس، د اعانت و امدادِ او، زاغان را چنان نتیجہ داد کہ از مہلکۂ ہول و ہراس بر سر منزلِ امن و امانت رسیدند۔ و اگر کسی موافق گردد بایں، کہ ہم دوستانِ ہوادار را عزیز تواند داشت، و ہم از مخالفانِ غدّار، دامنِ احتراز در تواند چید، بہ کمالِ مراد و نہایتِ آرزو رسیدہ باشد +

(مُصنّف :۔ حُسین واعظ الکاشفی)

انتخاب
از
مقالاتِ کشمیر

کشمیر قطعہ ایست دل پذیر و خطّہ ایست جنّت نظیر، کہ جانبِ شمالِ ہندوستان، در دامنِ کوہستان واقع است۔ از ہر دو جانب جبالِ فلک تمثال آن را احاطہ کردہ۔ کوہستانِ فلک شان در دامانِ آرام و اطمینان داشتہ، و آب ہائی روان و نہر ہائی جہان سیراب و شاداب ساختہ۔ این کوہستان بہ سبب سرسبزی و خضرت و لطافت و نزہت دِل ہائی مردم از دست می رُباید۔ آبِ مُصفّائی چشمہ ہائی روان، چشمِ مردم را نور، و مردمکِ چشم را قوّت و سرور می بخشد۔

این سر زمینِ بہشت آئین، بہ سببِ نکہتِ گلزار و کثرتِ اشجار و لُطفتِ آبشار و نزہتِ انہار، مفقود المثال است۔ در ہر قطعۂ زمین، آرائش و تزئین از گل و گلزار عیان، و خاک و خاشاک و گرد و غبار، در پردۂ اِخفا نہان۔ بہ وہ ہائی سنگینِ این کوہسار آن قدر شفاف و صاف باطن، کہ حلبِ حلفِ آن بر دارد و پشتِ سر زمینِ بر بر دائمابر بر است۔

باغ و بوستانِ کشمیر در ہر فصل و ہر موسم، گُل افشان۔ دماغ جان، از بوئی گلہائی مشکبوئی این گلستان، عطر آگین۔ و رشتۂ نگاہ، از نظارۂ گلہا، رنگین، دستِ گلچین مثلِ گلدستۂ بہارین۔ دران سرزمین مشکِ ختن بہ ہیچ نیرزد، بل کسی راہِ خریداری آن نورزد۔

زہی بختِ بیدار ساکنانِ این دیار! کہ لیل و نہار محوِ نظارۂ چمن و گلزار شُدہ از بادۂ نشاط و انبساط مست و سرشار اند۔ گلہائی آبدار، دام است برائے مُرغِ نگاہ، و اوراقِ کتابِ معرفت برائی مردِ آگاہ۔ سرو و شمشاد در عبادتِ خالقِ عباد بہ یک پا ایستادہ، و اشجارِ ثمردار از کثرتِ اثمار، سرِ تواضع و انکسار، بہ خاکِ عجز و نیاز نہادہ۔ مفہوم ؎

نہد شاخِ پُر میوہ سر بر زمین

از ہر سو آشکار، و نقشِ عیش و سرور عیان از در و دیوار ؎

از گل و گُلزارِ آن قُدرتِ باری عیان
عقل سراسیمہ، سرگشت بہ حیرت نہان

شجرش عرعر و حجرش مرمر، و آب و ہوایش طیرہ فزائی ملکِ بربر۔ پری رُخانِ کشمیر کہ در حُسن و خوبی بی نظیر اند، حاجتِ آئینہ نہ دارند، زیرا کہ ہر قطعۂ سنگ ہمسنگِ آئینۂ خوش رنگ، و ہر قطعۂ زمین، زمینِ حلب را ہمسنگ۔ نُزہتِ آب و ہوا، از بس دِل کُشا و رُوح افزا۔ چون در تابستان، ساکنینِ سبعۂ اقالیم، نعرۂ الامان بزبان می آرند، قاطنینِ این دیار، در گلشن و گلزار، بر لبِ عیون و انہار، بفحوائی "جنّاتٍ تجری من تحتہا الانہار خالدین فیہا" اوقاتِ حیات، بہ عیش و نشاط می گذرانند۔ بر سقفِ خانۂ (دارہا) این دیار، باغیچہ ہا، مثلِ چہرۂ یارِ طرحدار و محبوب گلعذار، نمودار، و چابکدستی و صنعتِ مشاطۂ فطرت، بہ خُوب ترین وجہی و احسن ترین وضعی، واضح و آشکار ؎

قصر در گلزار و ہم بر قصر گُلزارِ دگر
آشکار است ہر طرف از فیضِ ایامِ بہار

چنانکہ اُستاد شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی، بہ تعریفِ کشمیر در قصیدۂ رطب اللسان شدہ فرمانید۔

هزار دیگِ ہوسِ خام پختہ تا کامم
گرفت لذّتِ ایں نعمتِ الکہ اجل
بیا! و منّتِ رضوان مکش برائی بہشت
کہ جلوہ می دہد ایں جا بہشت بر ہر تل

وہم، قافلہ سالارِ شعرائی نامدارِ جہاں و مفخرِ علمائی باوقارِ ایران و توران کہ بہ سببِ علم و فضل و ذکاوت و عقل، مشہورِ زمان و معروفِ جہاں است، و در عُرفِ عام، آن را عُرفی شیرازی می نامند، می فرماید ؎

ہر سوختہ جانی کہ بہ کشمیر در آید
گر مُرغِ کباب است پر و بال بر آید

از ہمیں است کہ ساکنینِ ایں سرزمینِ خضر آئین، عمرِ نوحؑ، بل بقائی خضرؑ یا بند۔ پیرانِ کُہن سال، باوجودِ پیرانہ سالی، مصروفِ عیش و شادمانی و دائماً محوِ آرام و فارغ البالی ؎

ہر جوانی کو بیاید اندریں ملک و دیار | نوجوان گردد ز لُطف و نزہتِ آب و ہوا
مردِ پیری ہم بیابد رونقِ عہدِ شباب | گر قدم ایں جا نہد از لُطفتِ آب و ہوا
مردۂ صد سالہ ہم یابد حیاتِ جاودان | گر شود او مستفیض از فرحتِ آب و ہوا

غلہ جاتِ مختلفہ و میوہ جاتِ متفرقہ، در ایں سرزمین، بہ افراطِ تمام پیدا می شود۔ از میوہ ہا سیب و ناشپاتی، قابلِ ذکر است، و از گُل و ریاحیں، بنفشہ و نیلوفر با شوکت و فر، بی شوکتِ خار، ہر طرف نمودار۔

گلزارِ نسیم و باغِ نشاط، کہ از دیدنِ آن قلب، متمتع از فرحت و انبساط می گردد، به آن خوبی و زیبائی چهرهٔ کشمیر را بیارا است کہ اگر راست خواهی می گویم، کہ روضتین از ریاضِ بهشت، کسے، این جا آورد۔ اثمارِ شیرین این سرزمین، در شیرینی و حلاوت ولذّت ونفاست، رونقِ اثمارِ بهشتِ برین۔ شیرین سخنانِ جهان، در تعریفِ آن، مُهر بر دهان، و گلزارِ جنان به مُقابلهٔ گلستانِ آن، خارِ مغیلان۔ حق این است کہ خلّاقِ جهان و رزّاقِ انسان و حیوان، مُلکی به این خوبی و لُطفت نیافریده، و دیدهٔ فلک، هیچ قطعهٔ زمین باین تازگی و نزهت، نه دیده۔ سیّاحانِ جهان، و راه نوردانِ عرصهٔ دوران، مثلِ آں نشاں نمی دهند

مثلش نشان نه داده کسانی که دیده اند | مُلکِ جهان و عرصهٔ دورانِ روزگار
چشمِ زمان و عینِ فلک مثلِ او نه دید | باغِ بهشت گشت به پهلوش شرمسار
صد باره آسمان به گردِ زمین بگشت | تا هیچو کاشمیر یکی باغِ پُر بهار
حیران و ششدر اند ز نظارهٔ چمن | وز دیدنِ جمالِ گلستانِ آبدار
آن کشتِ زعفران که به کشمیر دیدهٔ | خندد نه دیده آن همه شب چرخِ پُر ستار
میدانِ کاشمیر همه سبزه زار شُد | هم گلستان گشت همه دشت و کوهسار
وادئ کاشمیر بود خالِ روئ دهر | هم غازهٔ جمالِ رُخِ دشت و کوهسار
باغِ نسیم و باغِ نشاط است جلوه گر | تا طالبِ بهشت نه ماند در انتظار
حُورانِ خُلد را بخلد خار رشک و غم | از دیدنِ جمالِ حسینانِ این دیار
در کاشمیر هست عجب وصفِ دلکشی | هم ساکنانِ خُلدِ برین اند خواستگار
حُسنِ صبیح که هست متاعِ گران بها | ارزان به کاشمیر بود، بهر جان نثار
آن زُلف و خال و عارضِ سیمین که پیشِ او | حُور و پری مدام خجل هست و شرمسار

کشمیریان به حُسنِ صبیح و به دلبری | گوئی سبق ربوده ز خوبانِ هر دیار
تسنیم و سلسبیل خجالت همی کشد | زان چشمه هائی آبِ مُصفّا و آبشار
مهتاب هست یک گُلِ خوشبوئی آن چمن | خورشید زرد آلوی آن باغِ پُر بهار
کی آفرید خطّۂ چوں مُلکِ کاشمیر | دستِ قضا و قُدرتِ خلاقِ کردگار

باشندگانِ کشمیر، فهیم و ذکی و پارسا و مُتقّی اند۔ به شال بافی و مُصوّری و نقاشی و زرگری مهارتِ تمام دارند۔ باغ نشاط که موجب مسرّت و انبساط است، زینت افزای گلستانهائی کشمیر شده۔ از سیاه آبها، قطعۂ ابیست (سیاه آبی است) موسوم به ڈل، که بی مثل و بی بدل است۔ باشندگانِ هر دیار و اُمرائی روزگار، راه هائی دور و دراز قطع کرده، در مُلکِ کشمیر برائی دیدنِ ڈل مے آیند و دل را می آسایند۔ مختصراً در تعریفِ آن این شعر کفایت کند ؎

سیر باغِ بهشت گر خواهی
بهر سیرش چرا نمی آئی
جهاں آفرین تا جهاں آفرید
غدیری چنیں جاں فزا کس ندید

از در و دیوارِ این گلزار و از نظارۂ این کوهسار، مفهوم ؎

اگر فردوس بر روئی زمین است
همین است و همین است و همین است

مختصراً این مضمون را بر این اشعار ختم می گردانم و روئی از طریقِ طویل الکلامی میگردانم ؎

گر ترا خواہش بہشت بُود
ساعتی اندرین دیار بیا
گُل و گلزار و گُلشنِ شاداب
نہر و آبِ روان و ہم دریا
کوثر و سلسبیل و ہم تسنیم
حُور و غلمان ہمہ ببین این جا
بے بدل ہست ڈل درین وادی
دِل کش و دِل رُبا و دِل افزا
ہست کشمیر جنّت الفردوس
ہست کشمیر جنّت الماویٰ
آب او آبِ چشمۂ حیوان
خاکِ او خاکِ جنّت الاعلیٰ

انتخاب
از
لطائف الطوائف

باب نهم فصل دوم

لطایف شعرا نسبت به بخیلان و توانگران

(۱)

شاعری در مدحِ خواجهٔ بخیل قصیدهٔ گفت و برو خواند. هیچ صله نه داد. یک هفته صبر کرد، اثری ظاهر نه شد و قطعهٔ تقاضا بنوشت و بگذرانید. خواجه التفات نه نمود. بعد از هفته هجو کرد، خود را به آں نیاورد. و شاعر بیامد و بر درِ خانهٔ او مُربّع نشست. خواجه بیرون آمد، او را دید که بفراغت نشسته است. گفت: "ای مُبرم بے حیا! قصیدهٔ بگفتی، هیچے ندادم. قطعهٔ تقاضا آوردی، پروا نه کردم. هجو کردی خود را بان نیاوردم. دیگر به چه اُمّید این جا نشستهٔ؟" گفت: "بدان اُمّید که بمیری و مرثیه ات نیز بگویم و بر مُردم خوانم و بروم." خواجه بخندید و او را صلهٔ نیکو بخشید۔

(۲)

خواجهٔ بیمار شد و بر بسترِ مرض اُفتاد و آن بیماری امتداد یافت. و شاعری که آشنا و دوستِ او بود، در آن مدّت به عیادتِ او نیامد. چون خواجه صحت یافت با او ملاقات کرد. از روئے گله مندی گفت: "این همه بیمارئ صعب کشیدم و تو یکبار مرا عیادت نه کردی" گفت: "معذور دار! که به مرثیه گفتنِ تو مشغول بودم۔"

(۳)

شاعری را دیدند که از کوچهٔ بخیلی برون آمد خلعتی نو پوشیده، گفتند: "خواجه این خلعتِ نو به تو بخشیده باشد و این کرم از و عجیب و غریب بوده است." شاعر گفت: "لا و اللہ! بخلِ او به مرتبه ایست که اگر او را سرای باشد مشتمل بر چند صُفّهٔ بزرگ و خانهای بسیار و تمام آن، مالا مال بود از سوزن، و یعقوب پیغمبر جمیع انبیاء مرسلین و ملائکه مقربین را علیهم الصلوات والسلام، به شفاعت آرد و همه را ضامنِ خود گرداند، و از خواجه یک سوزن به عاریت خواهد که به آن پیراهنِ دریدهٔ یوسف صدیق علیه السلام را بدوزد، خواجه قبول نه کُند - این چنین کسی چگونه مرا خلعت دهد."

فصلِ چهارم — در لطایف مولانا جامی نسبت به انام و شعرای ایام

(۱)

شاعری مهمل گوی پیشِ ایشان گفت: "دوش خواجهٔ خضر را علیه السّلام، بخواب دیدم. که آبِ دهانِ مبارک، در دهنِ من انداخت." ایشان گفتند: "غلط دیدهٔ. خضر می خواست که تف بر روی و ریشِ تُو افگند، تو دهن باز کردهٔ، و در دهانِ تُو افتاد."

(۲)

شاعری پیش ایشان غزلی بخواند، گفت: "می خواهم که این غزل را در دروازهٔ شهر بیاویزم تا شهرت کند." ایشان فرمودند: "از چه دانند که این شعرِ تُست مگر آنکه ترا نیز پهلوی شعر بیاویزند."

Library Sri Pratap College,
Srinagar.

(۳)

روزی حافظ غیاث الدّین محدّث که از مشاهیر عُلمائی زمان بود، بیمار شُد و ایشان به عیادتِ وی آمدند۔ حافظ از حقایق و معارفِ صوفیه درمیان آورد۔ و چون تتبّع آن علم کم کرده بود و اصطلاحات ایشان کم ورزیده، بعضی مسایل ایشان مخالفِ اصطلاح گفت۔ ایشان در مقابلۂ آن گفت و گوی، سکوت کردند۔ چون از پیشِ حافظ رفتند، حافظ با جمعی از علمائ و فضلا که بعد از آن به عیادتِ او آمده بودند گُفت: "مولانا عبدالرّحمٰن جامی امروز این جا حاضر بُود، چندان از مسایلِ غامضۂ صوفیه گفتم که گوش گرفت"۔ این خبر به ایشان رسید، فرمودند: "ازان سخنان که او گفت گوش می باید گرفت"۔

(۴)

شیخ الاسلام ہرات مولانا سیف الدّین احمد شنید که ایشان به خانۂ بعضی از مقرّبانِ سُلطان حُسین مرزا به عیادت رفتند و از طعام او خورده۔ گفت: "تا مولانا عبدالرّحمٰن جامی از طعام فلان تناول کرده، ما دست از طعام اسلام شستہ ایم"۔ این خبر بایشان رسید، فرمودند: "تا مولانا سیف الدّین احمد، شیخ الاسلام شده است، ما دست از اسلام شستہ ایم"۔

(۵)

شاعری مہمل گوئی (بیہوده) پیشِ ایشان می گفت: "چون بخانۂ کعبه رسیدم، دیوانِ شعرِ خود را از برائی تیمّن و تبرّک در حجرالاسود مالیدم"۔ ایشان فرمودند: "اگر در آبِ زمزم می مالیدی بهتر بودی"۔

(۶)

یکی از شیخ زادہ ہائی شہر کہ خالی از بلادتی نہ بود و دعوی می کرد این غزلِ ایشان را تتبع کردہ بود ؎

بس کہ در جانِ فگار و چشمِ بیدارم توئی
ہر کہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

و پیشِ ایشان غزلِ خود را آورد۔ بعد از ان کہ این غزلِ خود را تمام گذارنید، بر مطلعِ ایشان اعتراض کردہ گُفت: "شما فرمودید ؎

ہر کہ پیدا می شود از دُور پندارم توئی

شاید خری یا گاوی پیدا شود"؟ ایشان گفتند: "پندارم توئی"۔ آن شیخ زادۂ سادہ این قدر نہ دانستہ بود کہ ہمچنانکہ در کلامِ عرب لفظِ "من" در غالبِ احوال، از برائی ذوی العقول می باشد و لفظِ "ما" برائے غیر ذوی العقول، در کلامِ فارسیان نیز لفظِ "کہ" برائی ذوی العقول است و لفظِ "چہ" برائی غیر ذوی العقول است۔ پس "ہر کہ پیدا می شود" این معنی داشتہ کہ "ہر کہ از جنسِ آدمیان پیدا می شود"۔

(۷)

ایشان در شانِ مولانا ساغری این قطعہ فرمودند ؎

ساغری می گُفت: "دزدان معانی بردہ اند
ہر کُجا در شعرِ من معنئ رنگین دیدہ اند
دیدم اکثر شعرہایش را یکی معنی نہ داشت
راست می گُفت آنکہ معنی ہاش را دزدیدہ اند

این قطعه شهرت کرد۔ چون بر مولانا ساغری خواندند۔ پیشِ ایشان آمد۔ گلہ آغاز کرد و گفت: "خادمِ دیرینۂ این آستانم۔ شما قطعه فرمودید که در تمام شهر شهرت کرده و مردم یاد گرفته اند۔ هر جا می رسم بر من می خوانند و می خندند و این قطعه مرا رسوائی عالم ساخته۔" ایشان فرمودند: "ما گفته ایم "شاعری می گفت" : کاتبان و ظریفانِ شهر آن را به تصحیف "ساغری می گفت" ساخته اند"۔

(۸)

روزی مولانا ولی نام کسی نزدِ ایشان آمده بود۔ و او قوی نادان و ساده لوح بود که الفاظِ ناموزون بر یکدیگر می بست و آن را نظم خیال می کرد و به قیدِ کتابت در می آورد و همه جا می خواند و مردم خندیدند۔ پس از ایشان منشور نامه طلبید و ابرام و مبالغه از حد گذرانید و به روحِ عزیزان سوگند داد که البته برائ من چیزی نویسید که با آن در میان شاعران و ظریفان مفاخرت و مباهات کنم۔ ایشان دوات و قلم و کاغذ طلبیدند۔ برائ مراعاتِ خاطرِ او این رقعه در مجلس نوشتند که "خدمت مولانا ولی فقیران را بحضورِ خود مشرّف ساخت و به خواندن اشعارِ دلآویزِ دل پذیرِ خود نواخت۔ پایۂ شعرش از آن بلند تر است که در تنگنای وزن گنجد یا کسی تواند که آن را به میزانِ طبع سنجد"۔

فصلِ ششم۔ بدیهه گفتنِ وزراء و بدیهه شعراپیش ایشان

خواجه شمس الدین محمّد صاحب دیوان که بعد از نظام الملک[۱] با استعداد و قابلیتِ او، وزیری کم بوده است و لغایت، کرم پیشه و عالی همّت بود و رسالۂ شمسیه

در منطق به نام اوست۔ روزی در دیوانِ وزارت بر مسندِ حکومت نشسته بود۔ یکی از فضلائی شعرا رقعۂ بدستِ او داد که دران رباعی در مدحِ او گفته بود۔ و آن رباعی این است ؎

"دریا چو محیط است، کفِ خواجہ نقط | پیوسته بگردِ نقط میگرد در خط
پروردۂ تو کہ ومہ و دون و وسط | دولت نه دہد خُدا کسی را به غلط"

خواجہ قلم برداشت و بے تامّل در جواب او این رُباعی نوشت و بر ظہرِ رقعۂ شاعر نوشت و مُہر کردہ بدستِ وَی داد۔ رُباعی ؎

"سی صد برۂ سفید چون بیضۂ بط | کان را ز سیاہی نه بود ہیچ نقط
از گلۂ خاصِ ما نه از جائی غلط | چوپان بدہد به دستِ دارندۂ خط"

(۲)

خواجہ شمس الدّین مُحمّد را در قرا باغ تبریز چہارم ماہِ شعبان سنہ ثلث وثمانین وستمایہ، بہ حُکمِ ارغون خان به قتل رسانیدند۔ و مجد الدّین ہمگر، کہ فاضل و دانشمند و بی نظیر وقتِ خود بود و مَلِک الشّعراء عراق و فارس، و معاصر شیخ مُصلح الدّین سعدی و ندیم مجلسِ سعد زنگی کہ شیخ سعدی کتابِ گلستان را بنام او نوشتہ، در مرثیۂ خواجہ شمس الدّین مُحمّد رُباعی بر بدیہہ گفتہ۔ شیخ سعدی آن را شنیدہ و بسیار گریستہ و مُجد الدّین ہمگر را بر آن شعر تحسین و تعریف کردہ۔ رُباعی ؎

در ماتمِ شمس از شفق خون بچکید | مہ چہرہ بکند و زُہرہ گیسو ببرید
شب جامہ سیاہ کرد در ماتم، و صُبح | بر زد نفسِ سرد و گریبان بدرید

و شعرائی متاخرین اِتفاق دارند کہ ہیچ شاعری از متقدّمین و متاخرین، در مرثیۂ اکابر،

مثلِ این را رُباعی نه گُفته است اِلّا امیر شاهی سبزواری که در فوتِ میرزا بایسنقر این رُباعی گفته، والحق گوهری قیمتی سفته۔ و آن رُباعی این است ؎

در ماتمِ تُو دهر بسی شیون کرد — لاله همه خونِ دیده در دامن کرد
گُل جیبِ قبائی ارغوانی بدرید — قمری نمدِ سیاه در گردن کرد

(۳)

جلال الدّین عضد از افاضلِ شعرا است و از ساداتِ یزد است و پدرش در زمانِ دولت مُحمّد بن مظفّر مقدّمِ ساداتِ ولایتِ خود بود۔ روزی مُحمّد بن مظفّر به مکتب خانه در آمد، سیّد زادهٔ را دید با روئی چون ماه و دو گیسوئی سیاه، که خط می نوشت۔ از مُعلّم پُرسید: "این جوان چه کس است"؟ گفت: "پسرِ سیّد عضد یزدی است و جلال الدّین مُحمّد نام دارد۔ درین سِن بسی فضایل کسب کرده و انواعِ شعر را بغایت نیک می داند و اصنافِ خط را بسیار خُوب می نویسد"۔ مُحمّد بن مظفّر گفت: "چیزی بر بدیهه بگوئی و بنویس، تا شعر و خطِ تُرا ملاحظه و مشاهده کُنم"۔ او بر بدیهه این قطعه بگفت و نوشت و بدستش داد قطعه ؎

چار چیز است که در سنگ اگر جمع شود — لعل و یاقوت شود سنگ بدان خارائی
پاکئ طینت و اصلِ گهر و استعداد — تربیت کردن مهر از فلک مینائی
با من این هر سه صفت هست بیچ در می باید — تربیت از تو که خورشید جهاں آرائی

مُحمّد بن مُظفّر، از لُطفِ شعر و حُسنِ خطِ او متحیّر شد، و پدرش سیّد عضد را طلبید و گفت: "می خواهم که فرزندِ تو پیشِ مَن باشد، تا به تربیتِ او چنانکه باید و شاید، قیام نمایم که عجب قابلیتی دارد۔ و اگر تربیت یابد نادرهٔ زمان و عجوبهٔ دوران می شود۔ و بعد از چندی او را نزدِ من آر"۔

پس دہ ہزار دینار صِلہ بہ وَی داد، او بہ تحصیل علُوم اِشتغال نمود و متداولات بورزید و کسبِ فضائلِ بسیار کرد، و در فنونِ شعر ماہر شُد، برائی آلِ مُظفّر قصایدِ غرا بگُفت و رعایت ہائی کلّی یافت ؛

مُصنّف :- مولانا علی بنِ صَفی بنِ مُلا حُسین

اِنتخاب
اَز
نِگارِستان

(۱)

گویند، سلطان محمود غزنوی، در ایّامِ کودکی در باغستانِ غزنین طوف نموده، بر کنارِ چشمۂ نزول نمود۔ احمد حسن میمندی که از اقران و ملازمان بُود، همراهِ اُو می بود۔ ناگاه نظرِ سُلطان بر شخصی که در آن حوالی می گشت، اُفتاد۔ سُلطان از خواجه احمد سوال کرد:۔ "آیا این شخص چه کس است"؟ گفت: "نجّار است"۔ باز پرسید: "چه نام دارد"؟ گفت: "احمد"۔ سُلطان پرسید: "او را اگر می شناسی"؟ گفت: "هرگز او را نه دیده ام"۔ سلطان گُفت: "از چه میگوئی که نام او احمد است و نجّاری می داند"؟ گفت: "چون سُلطان مرا آواز داد، او می خواست که جواب دهد پس معلوم شد که احمد نام دارد و چون همواره بگرد این درختِ خشک می گردید و نظارۂ آن می کرد و با خود تخیّلی می نمود، با خود گفتم که دُور نیست که نجّار باشد"۔ سُلطان گُفت: اگر بگوئی چه خورده است کمالِ حدس باشد"۔ گفت: "عسل یا دوشاب خورده"۔ پس سُلطان آن شخص را طلب داشته۔ اوّلاً استفسار نمود که "تو این کودک را می شناسی"؟ گفت: "هرگز او را نه دیده ام"۔ پُرسید: "چه نام داری و چه کارہ و چه خوردہ"؟ گفت: "احمد نام دارم و نجّارم و امروز عسل خورده ام"۔ سُلطان را حیرت افزود۔ از خواجه احمد پرسید:۔ "از چه دانستی که عسل خورده است"؟ وی عرض کرد که "همواره دهن را پاک میکرد و مگس را از حوالئ خود می راند۔ بنابرین دانستم که عسل خورده است"۔

(۲)

در حینی که شیخ ابو علی سینا در اصفهان بود، علاء الدوله ابو جعفر ابنِ کاکویه دیلمی، والی آنجا، نسبت بدو، در مقام تعظیم و تبجیل بوده، اصنافِ رأفت و مکرمت به تقدیم رسانیدی، تا آنکه روزی کمرِ نقرهٔ زرنشان، با کارد و آویزه‌های مرصع، بدو عنایت نمود۔ پس از چند روز همان را در میانِ یکی از خواصِ غلامانِ خود دید۔ علاء الدوله حقیقت سوال کرد۔ وی گفت: "حکیم این را به من بخشیده"۔

علاء الدوله ازین معنی به غایت بر آشفته غلام را آزارِ بلیغ نموده حکمِ جزم به قتلِ شیخ فرمود۔ یکی هم از اصحابِ وی شیخ را خبیر گردانید۔ وی همان ساعت در زیِ صوفیه در آمده به صوبِ ری فرار نمود۔ چون بدان حوالی رسید، بنا بر تحصیلِ قوت به بازارِ آنجا در آمده به هر طرف می نگریست۔ ناگاه نظرش بر جوانی موزون افتاده۔ ملاحظه نمود که جمعی نزدِ او مجتمع گشته به استعلاج اشتغال داشتند، تا آنکه عورتی قارورهٔ در دست پیش آمد۔ جوان پرسید: "این قارورهٔ یهودی است"؟ عورت تصدیق کرد۔ بعد ازان گفت: "او امروز ماست خورده"؟ زن گفت: "چنین است" بعد ازان فرمود: "خانه‌های شما درین شهر در مقامِ پستی است"؟ عورت گفت: "آری"! شیخ ازاں متعجب شد۔ ناگاه جوان را نظر بروی افتاد۔ پس روی بدو آورده گفت: "تو ابو علی سینا نیستی که از علاء الدوله گریخته"؟ شیخ را حیرت زیاده شد۔ جوان چون از کار و بارِ خود فراغت یافت، دستِ شیخ را گرفته بصوبِ منزل شتافت۔ بعد از شرایطِ میزبانی وطیِ تکلفات، شیخ از وی پرسید: "از چه دانستی که آن یهودی است"؟ جوان گفت: "در دستِ آں عورت پیراهنی دیدم و در آن پیراهن وصلهٔ یهود، لاجرم به خاطر تافت که دور نیست که این ازانِ یهود بوده باشد"۔ پس گفت: "از کجا دانستی

که ماست خورده است؟ وی جواب داد: "آن را هم آلودهٔ ماست دیدم، بنابرین گفتم که ماست خورده." پس از پستیٔ خانه سوال کرد. گفت: "چون درین شهر محلهٔ یهودان در مقام پستی ست لهذا گفتم که منازلِ شما این حال دارد." شیخ دیگر باره پرسید: "از چه دانستی که من ابوعلی سینا ام و از علاء الدوله گریخته ام؟" جوان گفت: "چون صیتِ شمایل و آوازهٔ اصنافِ فضایل و کمالِ حدس و فراستِ تو شنیده بودم، در ناصیهٔ تو شمهٔ ازین اوصاف مشاهده نمودم، بنابرین به خاطرم گذشت که شاید که تو شیخ باشی۔ علاء الدوله به اختیار از تو تجویزِ جدائی نمی کرد، و دور نه باشد که از وی فرار کرده باشی." صاحبِ صوان الحکمت گوید که شیخ به وی گفت: "مسئولِ تو از من چیست تا مبذول افتد؟" وی فرمود: "علاء الدوله دستِ از تو بر نه خواهد داشت۔ التماسِ من آنست که چون نزدِ وی روی، ماجرائی که منظورِ تو شد، به عرضِ وی رسانی و مرادِ در سلکِ ندمایش منتظم گردانی." بعد از چند روز علاء الدوله کسان به عذر خواهی نزدِ شیخ فرستاد۔ وی جوان را همراه برده در صحبت علاء الدوله چندان تعریفِ او کرد که در جرگهٔ ندما منسلک گردید۔

(۳)

از واقدی، صاحب سیر و اخبار، که در ایام مامون، در سنهٔ سبع و مائتین رحلت نموده، منقول است که گفت: "من دو دوست داشتم که یکی از الجمله هاشمی بود و هر سه خود را کَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ تصوّر می کردیم [حکمت:-

حکیمی را پرسیدند: "اصدقا کیستند؟" گفت:- "نفسی واحد در ابدانِ متفرقه" ~

بسی دوستان را بود جان یکے | چو باران، که باشد در اجزائی مبیغ

و ناظر باین معنی مضمونِ شعر مولانا جامی ~

مَن کیم؟ لیلیٰ و لیلیٰ کیست؟ مَن　　　　ما دو رُوحیم، آمده در یک بدن

نکته:- مردم به دوست در همه حال محتاج اند- در رفاهیت، بنابر استلذاذ به حضورِ ایشان، و موانست، و در هنگامِ شِدّت بنابر اِمداد و معاونت ؎

مرد را دوستانِ صاحبدل　　　　زیورِ دین و زینتِ دُنیاست]

اَلقِصّه:- در حینی که افلاسِ من درجۂ کمال داشت و در آن عیدی که نزدیک تا آمده بود، مادرِ فرزندان با من گُفت: "ما در شدّتِ فقر می توانیم صبر کرد ولیکن دلِ من تحمّل بینوائی اطفال نه دارد، چه ابنائی جنس ایشان درین عید، اثوابِ مُلوّن خواهند پوشید و این بیچارگان با جامه هائی دریده خواهند بود- اگر می توانی تدبیری کُن تا مخرّجی به دست آوری، و در وجهِ مصالحِ جگر گوشه گان، مصروف داری۔" وَی گوید که سخنِ او در من تاثیر کرد و دو کلمه به دوستِ هاشمی نوشتم و ایمائی احتیاج کردم ؎

بے نوائیم و عید می آید.

چوں رقعه بدو رسید، کیسۂ سر به مُهر، نزدِ من فرستاد و آورنده گفت: "درین هزار درم است" من آن کیسه را هنوز اتفاقاً نگشوده بودم که از دوستِ دیگر به هُمان مضمون رقعۂ رسید ؎

شُد مُدّتی که خستۂ تیغ تجرّدم　　　　گر هیچ ممکن است، مرا مرهمی فرست

آں کیسه را همچنان سر به مُهر نزدِ او فرستادم- از شرمندگیٔ فرزندان به خانه نه رفته آن شب در مسجد بسر بردم- روزِ دیگر دوست هاشمی، کیسه را همچنان سر به مُهر پیشِ من آورده گُفت: "بگوی که وجهی را که دیروز برائی تو فرستادم چه کردی"؟ مَن صورتِ واقعه را درمیان نهادم- وَی گفت: چون نوشتۂ تُو به مَن رسید، با آنکه غیر ازین هیچ نه داشتم، مُروّت تقاضائی آن نمی کرد که آن وجه را بالتمام نزدِ تو نه فرستم، و چون مرا نیز اخراجاتِ ضروری

 Library Sri Pratap College.

واقع بود، تدبیری جز این نداشتم که نزدِ فلان، که دوستِ من و تو است، فرستم، و چیزی ازو التماس کنم۔ چون نزدِ او ارسال داشتم، او همین کیسه را سر به مُهر نزدِ من فرستاد ے

بسیار بوده است که مردانه رهِ وفا — پا بر سرِ محافظتِ سیم و زر نهاد

لاجرم در تعجب افتاده پیش تو آمدم که حقیقتِ استکشاف نمایم ے

مشرق و مغرب همه پر همدم است — لیک ازان گونه که باید، کم است

دیدۂ بد دُور ازان ارجمند — کو شود اندر سرِ یاران سپند

واقدی گوید: "بعد ازان، آن دوستِ دیگر را طلب داشته بعدِ اخراج یکصد درم که در وجه اطفال مقرر شد، آن مبلغ را با ثلاث تقسیم کردیم"+

(۴)

آورده اند که مهدی، روزی در شکار، از اعوان و انصار باز مانده، تشنه و گرسنه به خانۂ اعرابی رسید، و از کمالِ بے تابی از عرب نان و آب طلبید۔ وَی قدری گاؤرس و ظرفی شیر پیش مهدی آورده نهاد۔ آن را بکار برده پرسید: "دیگر چه داری؟" اعرابی کوزۂ شرابی که داشت حاضر کرد۔ مهدی جرعۂ ازان آشامیده گفت: "هیچ می دانی که من چه کسم؟" گفت: "لا واللّٰه!" فرمود: "من یکی از نزدیکانِ خلیفه ام۔" اعرابی گفت: مرحباً بِکَ اهلاً و سهلاً۔" چون جرعۂ دیگر درکشید، گفت: "مرا می شناسی؟" گفت: "شما فرمودید که یکی از مقربانِ خلیفه ام۔" گفت: "خیر! یکی از اُمرائی خلیفه ام۔" اعرابی باز شرطِ تحیت بجا آورد۔ چون پیالۂ سیوم خورد، گفت: "هیچ پی بُردۂ که من کیستم؟" اعرابی گفت: "شما فرمودید که من از اُمرائی خلیفه ام۔" مهدی گفت: "من اینها نیستم بلکه پادشاهِ روئی زمینم۔" عرب فی الفور شراب را از پیش برداشت۔

وی پُرسید: "چرا چنین کردی؟" گُفت: "می ترسم که اگر قدحِ دیگر بیاشامی، دعویٔ نبوّت بلکہ بالاتر، فرمائی۔" مهدی در خنده شُد ؛

مقارنِ آن حال، جوق جوق ملازمانش از اطراف و جوانب جمع آمدند۔ اعرابی از آن جرأت ترسید۔ و مهدی او را بہ عواطف خود اطمینان داد و بہ خلعت و نقدی خوشحال گردانید۔ اعرابی از آن انعام و اکرام مسرّت تمام یافتہ گُفت: "اَشْهَدُ انکَ صادِقٌ وَلَوِ ادّعیتَ الرّابعۃَ وَالخامِسَۃ (یعنی گواہی می دہم کہ تو راست می گوئی اگرچہ دعویِ مرتبۂ چہارم را کہ نبوّت است و پنجم را کہ اُلوہیّت است، نیز می کردی)" ؛

(۵)

آوردہ اند کہ در زمانِ مہدی بن جعفر، شخصی حکم بن حاکم نام[۱]، کہ سابقاً در دیوانِ ابو مسلم بہ امرِ کتابت مشغول بودی، خروج کرد۔ چون کراہیّتِ دیدار داشت، و مع ہٰذا در یکی از حرُوب، زخمی قبیح بر روئی او آمدہ بود، بنابرین بُرقعی فرو می گذاشت و بہ "برقعی" معروف شدہ بود ؎

آن روئی را بہ ہر کس منمائی اللہ اللہ ۔۔۔ یا برقعی برانگن یا پردۂ فرو ہل

امّا اعتقادِ آن سر حلقۂ اربابِ فساد آن بود کہ حضرتِ حق سُبحانہ تعالیٰ در جسمِ آدم علیہ السلام حلول نمودہ، لاجرم مسجودِ ملایک گشتہ، و ابلیس بنا بر مخالفت، مردود شُدہ و ہمچنین بہ صُوَرِ انبیاء و حکماء متمثّل گردیدہ، تا نوبت بہ ابو مُسلم و حالا آن کیفیت بہ من منتقل شد۔

القصّہ، آن ضالِ مضلّ، خلق را اضلال نمودہ، بہ پرستاریٔ خود دعوت می کرد،

---

[۱] صوابش ہاشم بن حکیم است بہ حکیم برقعی یا المقنع اشتہار دارد

(تعالی شانہٗ عما یقولون) — و آن مردود، در مرو آغاز دعوت کرد۔ چون در سحر و سیمیائی قرینہ و ہمتا بود، عامہ را بدان فریب دادہ، جمعی کثیر در ظلالِ شقاوت مآلِ آن ملعونِ ضال، مجتمع شدند۔ و ازان جا، بہ ماوراء النہر شتافتہ، از چاہِ نخشب بشکلِ ماہ صورتِ منوّری، کہ در دو فرسنگ پرتو انداختی، بیرون می آورد۔ حکیم سوزنی بدین معنی ایماء می نمود ؎

سودا فتادہ خیرہ سری را، ہم از خری
تا آفتاب و ماہ بر آرد، ز چاہِ کش
دعویٰ کند خدائی و مر، ہیچ خلق را
نتوان کہ دست گیرد از جوع و از عطش

و آن صورت، موجبِ ازدیادِ فسادِ اعتقادِ آن گمراہان شدہ، روز بروز کارِ آن نابکار، بالا می گرفت، تا چند حصن حصین آنجا بدست آوردہ، ندائی۔ "انا ولا غیری" در می داد۔ تا آنکہ مہدی عباسی، مسیّب ابن زہیر را بہ دفعِ او فرستاد۔ و مسیّب کار برو تنگ گرفت۔ برقعی چون دانست کہ ازان ورطہ نخواہد جست و ازان مہلکہ نمی تواند رست، بنابرین در شہور سنہ ست و ستین ومأتہ، اتباع خود را در شراب زہر دادہ، خود در خم تیزابی نشست و اجزائی اعضائی ناپاکش، بہ تحلیل رفتہ، بغیر از موی سر ہیچ اثری نماند۔ واللہ اکبر! ؎

بس رنگ بوالعجب کہ درین نیلگوں خم است

انتخاب

از

تاریخِ حسن

(باب دهم)

در بیانِ سلاطینِ کشمیر

امیرِ تیمور در اوایل ۷۷۱ھ در شهرِ بلخ افسرِ جهانبانی بر سر داده در تزایدِ جاه و حشمت، و ترقیِ جیش و مملکت پرداخت و به مددگاریِ حضرتِ باری، طبلِ جهانداری نواخت، برای تسخیرِ ممالک و امصار، لوای عزیمت افراخت، و سرهای سروران و سرکشان، در خاک و خون انداخت. و هُمای نُصرت و فیروزی همیشه هم عنانِ او بود..... و هر جا که تاخت، شاهانِ عالی شان را مغلوب ساخت. اولاً بلاد و امصارِ خراسان و افغانستان به یورشِ سهل و آسان، زیرِ فرمان در آورد. آنگاه یکرانِ عزیمت را، به تسخیرِ عراق و فارس و آذربایجان جولان داده، مظفّر و منصور، بجانبِ توران نهضت فرمود و تا مدّتِ مدید، در حدودِ ترکستان، محارباتِ شدید، با سرفرازانِ نزدیک و بعید، پدید آورده، رایاتِ عالیات را، به عزمِ تسخیرِ هندوستان اهتزاز داد. و در ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء بر ساحلِ دریای نیلاب، که الحال به اٹک معروف است، خیامِ دولت افراشت، و در آنجا عرضداشتِ سُلطان سِکندر، شهریارِ کشمیر، به خصوصِ اقبال به امتثالِ حکمِ اشرف و انقیادِ امر و ایجاب سکّه و خطبهٔ اقدس به نظرِ اشرفِ حضورِ صاحب قرآن مُشرف گشت.

جمِ جاہ، از افعالِ شایستہ و اطوارِ بایستۂ سُلطان سکندر دِل خوش شدہ، یک زنجیرِ فیل و تمغائی شاہی مصحوبِ بوقیا و فولاد، ارمغان فرستادہ، اظہارِ تودّد و خوشنودی ساخت۔ سُلطان سکندر، بادائی شکرِ بۂ آن، تحایف و نفائسِ فراوان مصحوبِ مولانا نُورالدّین، بجنابِ صاحبقران ارسال کردہ، التماسِ حصُولِ شرفِ پابوسِ خدمت نمود۔ صاحبقران، سفیرانِ خود را راہی ساختن و گُفت کہ "وقتی کہ رایتِ عزیمت، از ہندوستان بجانب پنجاب مراجعت فرماید، سکندر شاہ در آنجا بملازمت مشرّف گردد۔" آنگاہ صاحبقران از نیلاب بہ جانبِ پنجاب نہضت کردہ، بہ تسخیرِ بلاد و اطراف کامیاب گشتہ، در دہلی رسید۔ سُلطان مُحمّد تغلق باجمعیّتِ سپاہ و لشکرِ خود، بامقابلتِ اُو رایتِ محاربت افراشتہ، بعدِ حرب و ضربِ شدید مغلوب و مہزوم گردید۔ و تیمور شاہ، بر تختِ دہلی جلوس کردہ، سکّہ و خطبہ جاری ساخت..... انگاہ بجانبِ دکھن ایلغار فرمودہ...... پس بجانب سمرقند عنانِ عزیمت معطوف داشت ...... از انجا در وزیر آباد خیامِ دولت افراشت...... آنگاہ بجانب جموں عسکرِ ظفر پیکر تعیّن ساختہ، جان نثارانِ درگاہ، راجۂ آنجا را اسیر کردہ بہ حضور گذرانیدند۔ و بادشاہ، بوفورِ مرحمت، مُلکِ خودش باز دادہ، باجگزار نمود۔ و در انجا بوقیا و فولاد و زین الدّین، کہ برسمِ رسالت، جانبِ کشمیر رفتہ بودند، و احکامِ واجب الاذعان، بنامِ شاہ سکندر والی آنجا، بردہ بودند، با ایلچیانِ او، باردوئی اعلیٰ رسیدند، و عرضہ اشتند کہ سُلطان سکندر، احرامِ بندگی بستہ، روئی نیاز بہ قبلۂ اقبال آوردہ، بموضع چٹیان رسیدہ۔ از ان مرحلہ "مولانا نُورالدّین کہ از جانبِ او برسالت آمدہ بود" با او پیوست، و تقریر کرد کہ اُمرائی دیوانِ اعلےٰ مُقرر فرمودند کہ سی ہزار اسپ، و صد ہزار درُست کہ ہر یک بہ وزنِ دُو نیم مثقال باشد والیِ کشمیر از ولایتِ خود سرانجام نماید۔ بجہتِ امتثالِ آن امر، سُلطان باز گشت رفت تا کہ

بعد از اتمام آن مُہم، دیگر بارہ متوجہ شود و از پابوسِ حضور فائز گردد۔ چُون این معنی بہ سمعِ اعلیٰ رسید، بادشاہ آن را پسندیدہ فرمود کہ شاہ سکندر را تکلیفِ مالایطاق کردند و زیادہ از اندازۂ وسعتِ ولایتِ او طلب داشتند۔ بہ نورِ عقل، کہ چراغی است رخشان، روشن و ہُویدا است کہ از مملکتی، مبلغِ مطالبہ باید نمود کہ در خورۂ وسعت و قسمتِ آن باشد تا شرائطِ نصفت و عدالت مرعی ماند۔ و رسولان، صدقِ خدمت گذاریٔ شاہ سکندر، بعرض رسانیدند۔ پادشاہ، زین الدّین را حکم داد، کہ سلطان سکندر را بگویند کہ بہ وجہی تردّد نہ نماید و تا تاریخ سیزدہم ماہِ رجب ۸۰۱ھ، خود را بہ لبِ آبِ سندھ برساند۔

بعد ازان، پادشاہ بر ساحلِ چناب، اکثر مرزبانانِ ہندوستان، کہ ہمعنانِ موکبِ نصرت بودند، رخصت کردہ بمساکن و ماوائی خودہا در گذشتند۔ پس ازان، از دریائی چناب عبور کردہ، بسیاری از افواجِ شاہی، غرقِ لجۂ تباہی گشتند۔ ازانجا بجانبِ اٹک لوائی عزیمت افراشت۔ شاہ سکندر بہ مجرّد ورودِ فرمان، احرامِ ملازمت بستہ، در بارہ مولہ رسید۔ ازانجا خبر شنید کہ صاحبقران، بر جناحِ تعجیل، از آبِ سندھ عبور کردہ، بجانبِ سمرقند متوجہ گشت۔ پس ایلچیانِ کاردان، بہ ہمراہیٔ فرزندِ خود شاہی خان، با تحایف و ہدایائی شایان، بہ خدمتِ اشرف فرستاد و خود با خیر و سعادت معاودت فرمود۔ شاہی خان در سمرقند بملازمت رسید۔ از پیش گاہِ والا تا ہفت سال رُخصتِ معاودت نیافت۔ و در ۸۰۷ھ در موسمِ سرما، شاہِ والا بہ جانبِ چین و خطا رایتِ جہانگیری افراشت۔ و در عرضِ راہ، حرمِ محترمہ را رخصتِ انصراف، بہ سمرقند بخشید، و چند روز متواتر، در شُربِ شراب، ارتکاب کردہ، اشتہائی طعامش باطل شُد و مزاج متغیّر گشت، و تپِ مُحرقہ اشتداد یافت و مخالفِ اجلش تاختت آوردہ، ناساختہ ماند و ساختہ ہم ناساختہ ساخت۔ چترِ اقبال از سرش انداختہ، سلطنت و

مملکتش باختہ شد۔

بعدِ انتقالِ صاحبقران، شاہی خان در ۸۰۸ھ از سمرقند مراجعت کردہ بہ قدمبوسِ پدرِ بزرگوار فائز گشت۔ سُلطان، در عدل و رأفت و احسان و جود و سخاوت و امتنان و رفعِ بدعات و ترقیٔ اسلام، مدتِ بیست و چہار سال و نہ ماہ و شش روز بسر بردہ، بآثارِ تپِ محرقہ علیل گشت۔ و پسرانِ خود، میر خان و شاہی خان و محمد خان بہ حضور طلبیدہ، بہ وفاق و اتحاد وصیت نمود۔ پسرِ بزرگِ خود، میر خان را بہ علی شاہ خطاب دادہ، بہ سلطنت برداشت۔ بتاریخِ ۲۲ ماہ محرم ۸۳۰ھ از عالمِ فانی، بملکِ جاودانی بشتافت و در احاطۂ مندر ٹوکی شری[1] سمتِ شمال مدفون شد۔ "فوتِ سکندر" (۸۳۰ھ) تاریخ است۔ شُعرا و فصحا، بہ مرثیات و تواریخ، دادِ سخنوری دادند۔ صاحبِ بہارستانِ شاہی، وفاتِ سُلطان در ۸۱۶ھ می نویسد۔ واللّٰہ اعلم۔ **سلطان علیشاہ** در ۸۲۰ھ مطابق ۱۴۷۳ء، بر اورنگِ جہانبانی، بحکمرانی بنشست و مَلِک سیف الدین را رُتبۂ وزارت بخشید...... ہم دران زمان، والیٔ کاشغر، با فوجِ گران، یورش کردہ ہر دو تبت را قبضہ نمود۔ سُلطان از روئی عدمِ استقامتِ خود، بہ تغافل گذرانید۔ و بعدِ مُدتِ پنج سال، سیف الدین بہ عالمِ جاودانی بگذشت۔ مردی عاقل و فاضل و دانا بود۔ از اصابتِ رائی و حدتِ ذہنِ او نقلہا می آرند۔ میگویند کہ وقتی کہ دو مادیان، از دو مالک، بہ ییلاق رفتہ بودند در انجا ہر دو زائیدند، و کرۂ یک مادی سقط شدہ، و بچۂ دوم از ہر دو مادیان شیر می نوشید۔ عاقبت، بہ نسبتِ آں کرہ، ہر دو مالک متنازع شدہ۔ مُرافعہ بطولِ انجامید و کسی فیصلۂ آں نتوانست کرد۔ عاقبت مثلِ مقدمہ بہ مَلِک سیف الدین گذرانیدند۔ و مَلِک، آن ہر دو مادیاں، بر ساحلِ دریائی بہت استادہ کردہ، کرہ بر ساحلِ دیگر فرستاد۔

[1] کہ حالا بہ ڈومٹ مشہور است۔

چونکہ مادرِ اصلی بجانبِ بچۂ خود نگاہ کرد، بموجبِ شفقتِ ذاتیہ، خود را بہ دریا انداختہ، از دریا عبور کرد۔ و مادیِ دیگر بوجہی، اضطراب نہ نمود۔ پس کرّہ بہ مالکِ آن مادی بخشید۔

نقل است کہ گاذُری بود مفلس، از روی افلاسِ خود، خیالی بہ خاطر آورد کہ در خانۂ خود شبانہ نقبی دادہ، فردا غوغا می کُنم کہ دزدان کالائی مردمان بردند، آنگاہ پوشاکِ مردمان فروختہ، بضاعتی حاصل کُنم۔ شبانہ در خانۂ خود نقب کندن گرفت، و پاسبان او را دزد پنداشتہ، اسیر کرد۔ و گاذر دست بہ گریبان پاسبان انداختہ، غوغا برداشت و پاسبان را زدوکوب نمود۔ فردا مقدمہ بہ مَلِک سیف الدّین افتاد۔ مَلِک "مدّتی در تحقیقاتِ آن تامّل نمودہ، فرقِ حق و باطل نہ توانست کرد۔ یک روز خدمت گارِ خود را تعلیم فرمود۔ وی خود را مُردہ ساخت و زوجۂ او مُویہ کنان پیشِ مَلِک آمدہ از مُردنِ شوہرِ خود خبر داد۔ مَلِک او را کفن پوشانیدہ در تابوت نہاد، و گاذر و پاسبان را از حبس کشیدہ فرمان داد کہ این میّت در پانہور رسانیدہ، بہ وطن گاہِ خود مدفون سازند۔ ہر دو کس در میانِ برف و گِل آن میّت را بدوش گرفتہ، افتان و خیزان بہ راہ می رفتند۔ پاسبان بہ گاذر گفت "ناحق مرا خود را گرفتار کردی۔ نمی دانم کہ تُرا در نقب دادن چہ غرض بود؟" گاذر گفت "من پوشاکِ مردمان بہ بہانۂ دزدان می خوردم، تو مرا ناحق گرفتار کردی!" میّت از تابوت برخاست کہ "من بہ برکتِ راست گفتاریِ شُما زندہ شدم"۔ پس باز گشتہ بہ شہر آمدند و گاذر را سزا دادند۔

بہر حال سیف الدّین مردی عاقل و مُنصف مزاج بود۔ چہل سال در وزارت گذرانید۔ بعدِ انتقالِ او شاہی خان رُتبۂ وزارت یافت۔ در معدلت و نصفت، خلقِ خدا را

دِل خوش ساخت۔ علی شاہ مدّتِ شش سال و نُہ ماہ در حکومت بسر بردہ، عزیمتِ طوافِ حرمینِ الشریفین بہ خاطر آورد۔ و برادرِ خود شاہی خان ملقّب بہ زین العابدین کہ از عنفوانِ جوانی آثارِ بلاغت و شجاعت و سعادت و حفاظت، از ناصیۂ او لایح بود، بر مسندِ ایالت مستقل داشت، و خود از راہِ جمّوں با خیل و خدم و جاہ و حشم، بہ صوبِ حجاز متوجہ گشت۔ و محمّد خان را بابتِ اطاعت و فرمان برداریِ او، اندرز ہا نمود۔ چون در جمّوں رسید، راجۂ آنجا کہ پدرِ منکوحۂ او بود، او را از ترکِ سلطنت شُنعت کردہ از خواہشِ حج باز داشت، و لشکری از خودش ہمراہ داد و بہ راہِ پہکلی باز گشت روانہ ساخت۔ زین العابدین باستماعِ این خبر کینہ ور شدہ، سامانِ جیش و عسکر، از تیغ و خنجر آراستہ بہ مدافعۂ اُو بشتافت۔ و بہ مقامِ اُوری دو جیشِ پُرطیش، باہم دیگر صفوفِ محاربہ و مقاتلہ آراستہ، بجدال و قتال با افسرانِ سرکش پی سر کردند۔ عاقبت، زین العابدین ہزیمت خوردہ در سیالکوٹ رفت و علی شاہ بارِ دیگر بر تخت جلوس نمود۔

چون در ایّامِ جسرت خانِ گکھر کہ در سمرقند از بندِ صاحبقران گریختہ آمدہ در پنجاب تسلّطی تمام حاصل کردہ بود، زین العابدین بہ او پناہ بردہ، بہ مساعدتِ او لشکری انبوہ فراہم کردہ بہ کشمیر آمد۔ علی شاہ، با لشکرِ بیکران، از کشمیر ایلغار کردہ باہمدیگر بہ جنگ پیوستند، و علی شاہ مغلوب گشتہ در دستِ جسرت خان اسیر اُفتاد، و زین العابدین مظفّر و منصور بہ جانب کشمیر نہضت فرمود و مردم شہر کہ ہوا خواہِ او بودند، خوشحال شدند۔

سُلطان زینُ العابدین: ــــ در ۸۲۷ھ مطابق ۱۴۸۰ بکرمی بر سرِ جہانداری جلوس نمود ــــ "سایۂ الطافِ خدائی واہب" تاریخ جلوس اوست

به حُسنِ استعدادِ خود، ربطِ اطرافِ مملکت ساعی گشته، سرکشاں را طاقتِ مخالفت نگذاشت۔ و در رعیت پروری عَلمِ نیک نامی افراشت۔ و برادرِ صغیرِ خود محمد خان را عہدهٔ وکالت و نیابت بخشیده، مهماتِ جزوی و کلّی باُو رجوع نمود۔ و خود تشخیصِ قضایا می کرد۔ ہلمت رینه و احمد رینه، که از قومِ چندران بودند، بر عہدهٔ سپه سالاری مُقرّر ساخت۔ و ملک مسعود ٹھاکور را خطابِ مدار المهامی داد۔ رسوماتِ بد، که از سابقه مانده بودند، کُلّاً بر انداخت و نرخ نویسی دور کرد۔ و قواعد و ضوابط، بر تخته ہائی مس کنده، در شہر و دِه مروّج ساخت تاکه رسومِ ظُلم از مُلک بر اُفتاد۔ جُرمانه و مصادرات که شقداران از رعایا می گرفتند، برطرف نمود، و حُکمِ عام کرد که سوداگران، مالِ تجارت، به اندک نفعی فروخت سازند و غبنِ فاحش، در سودا، نه نمایند۔ و محبوسانِ عہدِ سلاطینِ سابقه، آزاد ساخت۔ و ہر ولایت که فتح می کرد، مالِ غنیمت آنجا بر عساکر قسمت کرده می داد و بدستورِ مُلکِ محروسهٔ خود، به رعایائی آنجا، خراجِ شش یکی مُقرّر می ساخت۔ سرکشان و فتنه گران را گوشمالی داده، از مرتبهٔ اعلیٰ بدرجه ادنیٰ می رسانید و مساکین و فقراء را نوازش کرده بدرجهٔ اوسط نگاه می داشت تاکه باغی نه شوند۔ عوراتِ بیگانه را به نظرِ خواہر و مادر و دختر می دید، و بر روئی نامحرمان نگاه نمی کرد و در مالِ غیر به نظر خیانت نمی دید۔ گز و جریب و پیمانه و اوزان افزون ساخت۔ گویند کانِ مس یافته بود و وجهِ خرجِ خود، از آمدنئ کانِ مذکور، صرف می کرد۔

ہنگامِ غضب، مُجرم را سیاست نمی کرد، .... باوجودِ کثرتِ شوکت، به وضعِ حقیر می رفت و در جمعِ دفائن و خزائن راغب نه بود۔ فراست و حدّتِ ذہن بمنزلهٔ داشت که مقدماتِ مُشکل را بدیہه فیصله می ساخت۔ چنانچه در عہدِ او

زنی از روئی عناد که با اناغِ خود[۱] می داشت، و به هیچ حیله او را ضائع نمی توانست کرد، شبی پسرِ صغیرِ خود را بکشت و صباح، تهمتِ خونِ پسر، بر اناغِ خود کرده، به داد خواهی، نزدِ سلطان رفت۔ سلطان آن قضیه را به دانایانِ درگاه سپرد۔ چون آنها از تشخیصِ معامله عاجز آمدند، سلطان، آن عورتِ ملزمه را در خلوت طلبیده پرسید: "اگر این پسر از دستِ تو کشته شده است، به من راست بگو تا بر تو عفو کنم، و الّا، ترا به سیاست رسانم۔" وی جواب داد۔ "من از کشتنِ این کودک، بے خبر هستم، هر چه خواهند حکم فرمایند۔" سلطان گفت: "اگر از تو این فعل صادر نه شده است، بیا! برهنه شو، و به حضورِ مردم، در خانهٔ خود برو!" آن عورت گفت: "مرا هزار بار کشتن بهتر است لیکن این امرِ دشوار، اصلاً نتوانم کرد۔" آنگاه سلطان، آن زنِ مدّعی طلبیده، در خلوت از وی پرسید: "اگر تو راست می گوئی، به حضورِ مردم برهنه شو!" آن زن فی الحال این سخن منظور کرده، خواست، که برهنه شود۔ سلطان مانعِ این امر گشته فرمود، که جرم این کار از وست۔ فی الحال او را زیرِ تازیانه گرفتند تا که بر فعلِ خود اقرار نموده به سیاست رسید۔

سلطان در ملکِ خود مشتهر ساخت که مالِ مسروقهٔ دزدان را، رئیسانِ قریات تاوان دهند۔ بایں تقریب رسمِ دزدی از قلمروِ او بر افتاد۔ و طائفهٔ گورچیان، که قدیم کوکه های سلطان بودند، به تسلّط و تغلّب، خلل اندازِ امورِ سلطنت شدند و سلطان از مخالفتِ آنها ستوه آمده، به لطائف الحیل آن گروهِ بد نهاد را، در نوشهره به قتل رسانید ۔ بیت

سرکشی با بادشاهان عاقبت محمود نیست
سنگ بر افلاک دادن روئی خود بشکستن است

۱۔ هرگاه دو زن در عقدِ نکاح یک مرد باشند نسبت آنها با همدیگر اناغ گویند و عربی آن را ضره نامند و به کشمیری "سن"

محلۂ نوشہرہ، بہ کثرتِ عمارات و اسواق و دکاکین، از خود احداث نمود و درانجا طرحِ دولت خانہ انداختہ، پایٔ تختِ خود مقرر ساخت۔ و برائ نشست گاہِ خود، والا منظری، دوازدہ طبقہ بلند، افراشت کہ در ضمنِ ہر طبقہ، پنجاہ حجرہ بود۔ درمیان ہر یک حجرہ، پانصد مردم جلوس می کردند واز طاق و رواق و ایوان و غرفہ ہا، اعجوبۂ صنعتِ روزگار بود۔ نام آن زینہ ڈب می گفتند و بر السنۂ عوام رانہ وان یعنی خانۂ بادشاہ مشہور بود۔ از سندر لار نہر آبی بصرفِ زرِ کثیر آوردہ، در صحنِ آن قصر، جاری ساخت۔ پس در فساد و بغاوتِ چکان بعضی متمردان آتش کشیدند و تا یک سال بُنیاد آن می سوخت۔

بعدِ تشیید مبانیٔ سلطنت، بہ تسخیر ممالکِ تبت کہ در عہدِ علی شاہ، والئ کاشغر آن را قبضہ کردہ بود، لوائ عزیمت افراشت۔ و با جمعیتِ یکصد ہزار پیادہ و پنجاہ ہزار سوار، از راہِ لار یلغار کردہ، بہ مقام شی زی، در مضافاتِ تبت و اتفاقِ محاربت اُفتاد۔ والئ کاشغر با لشکرِ انبوہ، از کوہِ قراقرم عبور کردہ، بہ جنگ پیوستند و لبیاری از سرداران سرکش بی سر شدند۔ و فوجِ سُلطان، اگرچہ از گروہِ مخالف کمتر بود، لیکن بہ اعانتِ غیبی، غنیم، مغلوب و مہزوم گشت و سُلطان، رایتِ نصرت افراختہ، ہر دو تبت در قبضۂ اقتدارِ خود در آورد۔

در سالِ دوّم، بہ اتّفاقِ جسرت خان گہکر نواحی پنجاب را مضربِ خیام ساختہ، محروسۂ از پشاور تا دریائ ستلج ضبط و ربط نمود، و بہ عبور دریائے ستلج با بادشاہِ دہلی صفوفِ محاربہ آراستہ بہ جنگ پیوستند۔ و بعدِ حرب و ضرب شدید معرکہ بہ صُلح انجامید۔ موجب قرار دادِ سُلطان شہاب الدّین تا حدودِ سرہند، سُلطان زین العابدین متصرف گشت۔ و بعدِ بند و بستِ ممالک پنجاب، بجانبِ

کشمیر معاودت کردہ بہ جمعیّتِ خاطر و فراغتِ دل، در بسطِ بساطِ معدلت و آبادی مملکت پرداخت۔ و اُمراء و سرداران لشکر را باقطاع و نوازشہا بنواخت، و سایر مبارزان و دلاوران عسکر را بانعام و اکرام دلِ خوش ساخت۔

در عہدِ وی کافۂ انام، از خواص و عوام، اہل ہنود و اسلام، اوقاتِ خود بہ امنیت و رفاہیّت می گذرانیدند۔ و فراخیٔ معیشت و جمعیّتِ خاطر و وسعتِ ماکولات و ارزانیٔ غلات در عہدِ وی چندان بود کہ تشریحِ آن بہ تطویل انجامد۔ و در معماریٔ ملک و آبادیٔ رعایا، مساعیٔ جمیلہ بکار بردہ، اکثر قریاتِ معطّلہ و اراضیٔ غیر مزروعہ، کہ بہ استیلائی ذوالجو خراب و ویران شدہ بود، بہ سعیٔ تمام آباد ساخت۔ و در عہدِ او، جا بہ جا سد بندی ہا و مرمّتِ آبجوہا و تعمیرِ پُل ہا بہ عمل آمدہ، ہیچ زمینی بی آب و زراعت نہ ماند و بسیار زمین ہا آباد کردہ وقفِ محتاجان ساخت۔ از آن جملہ ہفت مقام بنام خود موسوم کرد: زینہ گیر در کامراج، زینہ پور در حصّہ مراج، زینہ کوٹ، پرگنۂ سایر المواضع پائین، زینہ ڈب در نوشہرہ مشہور بہ راڈ دان۔ زینہ کدل، زینہ بانار از زینہ کدل تا نایدکدل و زینہ ڈب در تال اولر۔

سُلطان، اوقاتِ عزیزِ خود، اکثر در سیر و سیاحتِ اطرافِ دہات و پرگنات، و سیر و شکار در حدودِ کوہسارہا و تالاب ہا بسر می بُرد۔ ہر جا کہ موضعی خوش، و ہوائی دل کش می یافت، در آنجا طرحِ باغات و عمارات انداختہ، بہ عیش و عشرت اشتغال می داشت۔ خصوصاً در زینہ گیر باغی وسیع، کہ فسحتِ آن دو میل مُربّع بود بہ اشجار و گلزار و انہار آراستہ، بر چہار گوشۂ آن، عماراتِ عالیہ افراشتہ، از اعجوبۂ روزگار نمود۔ و حوالیٔ آن، عمارات اُمراء و ارا کین بر ترتیبِ گلزار و انہار معمور بُود۔

و نالۂ بہرو به کمال مشقت از مجرای اصلی مسدود کرده، انہارِ آن در تمامی میدانِ زینہ گیر به ہر سو جاری ساخت و مزروعات و محصولاتِ آن، به علماء و فضلا در اقطاع بخشید۔ و در تحفیر آبجو و تسدید نالۂ بہرو لکھا روپیہ صرف نمود۔ تاریخ ؎

چو شد تحفیر آن جوی گرامی خرد تاریخ گفتا "جوی خرم"
۸۵۹ھ

ہم دران زمان پانڈو چک که رئیس سرغنۂ قوم چکانِ ترہ گام بود، با قوم و تبارِ خود درانجا سکونت می داشت۔ چون زینہ شاہ باغاتِ زینہ گیر معمور ساخت و اکثر اوقات درانجا می گذرانید، پانڈو چک از روئ بدکیشی و کوتاہ اندیشی، خیالِ کج به خاطر آورد که به سبب آمد و رفت بادشاہ، به نسبتِ طائفه ما تصدیع خواہد رسید، بنا بر آن، با معاونانِ خود اتفاق کرده، شبانه عماراتِ شاہی را آتش کشیده خاکستر نمود۔ زینہ شاہ باستماع این واقعه لشکر کشیده، موضع ترہ گام را آتشِ پاداش مشتعل ساخته، ویران گردانید و پانڈو چک با قوم و تبارِ خود به طرف دارود گریخته رفت و سلطان عماراتِ منہدمه را باز تعمیر ساخت۔ پانڈو چک فرصت یافته، آن عمارات ہا باز آتش کشیده، فرار اختیار نمود۔ بعد ازان سلطان مردمانِ دارود را استمالت و مدارا نموده، مطیع ساخت۔ آنہا پانڈو چک را با قوم و تبارِ خود گرفتار کرده، در پیش گاہِ سلطان رسانیدند و پانڈو چک را به ضربِ تازیانه، ہلاک کردند و اعوان و انصارِ او از تیغ گذرانیدند۔ و زنان و طفلانِ آنہا در موضع ہرل به گنۂ دُتر فرستاد۔ چون طفلانِ آنہا خورد سال بودند، به عنفوانِ جوانی رسیده، با طائفه نیایکان، که سرخیل مردمان آن طرف صاحب ثروت و جودت بودند، سلسلۂ قرابت و خویشاوندی مستحکم کرده، در موضع ترہ گام باز سکونت اختیار کردند۔ ازان جمله حسین چک

بن پانڈو چک که بعدِ وفاتِ پدر متولّد شده بود، از پیش گاهِ سُلطان به عطوفت و مکرمت ممتاز گشت۔

و سُلطان، اکثر اوقات در سیرِ تالاب اولر لبسر می بُرد۔ درمیانِ تالاب .... سفینهٔ فراخ نصب کرده بالائی آں سنگ و خاک اِنباشته جزیرهٔ وسیع و بلند افراخت و به زینهٔ ڈبنب موسوم ساخت، و بالائی آن عالی منظری سه آشیانه بلند افراخت۔ طبقهٔ اوّل از سنگ ہائی تراشیده، طبقهٔ دوم از خشت ہا و طبقهٔ سوم از چوب احداث نمود و متصل آں مسجدی قصیر و قبه دار سنگین ترحیص فرمود که تا حال موجود است۔

در زینه پور عماراتِ رفیع و باغاتِ وسیع معمور ساخت و از قصبهٔ شوپیان، نهر آبی سد بندی کرده، در زینه پور جاری کرد و آبِ تالاب ڈل که بمقامِ حبّه کدل شاملِ بهت می شد، سُلطان مجرائی اصلئ آن مسدود کرده، درمیانِ شهر نالهٔ مار حفر نمود و آبِ تالاب، میانِ نالهٔ مار، برائی آبادیِ مزروعات در پرگنهٔ اچھن، جاری ساخت۔ و بر نالهٔ مار هفت جسرِ سنگین، برائی عبور و مرورِ مردم، بلند افراخت..... بعضی اشجار و اثمار که درین مُلک نه بود، از امصار و بلاد طلبیده، مزروع ساخت۔ و درمیانِ اسواقِ شهر، سرکهای سنگین ...... آراسته، در صفائی شهر و آراستگئ دکاکین و اسواق، دقیقهٔ فرو نگذاشت۔ از بلادِ هندوستان و خراسان، علماء و فضلائی بسیار طلبانیده، به مناصب و جاگیر، خدماتِ آں ہا بجا آورده، همواره از فیوضِ صحبتِ آں ہا، فائز می شد۔

از ان جمله مولوی کبیر و مُلّا احمد کشمیری و مُلّا پارسا و مُلّا محمّد و قاضی حمیدالدّین

و مولانا نادری و ملا ضیائی و ملا مدیحی همیشه مصاحب و ندیم او می بودند۔ و کتبِ احادیث، از حرمین الشرفین، به کمالِ هوس طلب داشته، در مطالعهٔ آن همیشه مشغول می بود۔ سوای آن، کتبِ علوم غریبه و فنونِ عجیبه از هر ملک طلبیده، مروج ساخت، و مدرسه هائی بسیار بداغ فرمود۔

مولوی کبیر استادِ سلطان بود۔ در صغرسن، به هرات رفته، تحصیلِ علوم نمود و سلطان، به تکلیفِ تمام او را طلبیده، منصبِ شیخ الاسلامی، یعنی صدارت، به وی بخشید۔ و در نوشهره متصل دولت خانه، برائ او مدرسه بنا کرده و برائ وظائفِ علم، جاگیر مقرر فرمود و عالمی از تعلیم و تدریس او مستفیض گشت۔

ملا احمد کشمیری در عهدِ او ملک الشعرا بود، ارباب حقد و حسد، بعض سخنانِ نا ملائم از ملا احمد، به عرضِ سلطان رسانیدند و خاطرِ سلطان از و منحرف گشته مولانا را از ملک اخراج نمود۔ مولانا از بیکلی این رباعی معروض داشت ؎

نے به نجوم ز مبتدا خبری
نے به منطق ز جزو و کل اثری
برمن این کسر و جبر چرا رانند
احمد از غیر منصرف خوانند

سلطان از جرائم او درگذشته طلب نمود۔ روزی ملا احمد در مجلسِ سلطان در آمد، شملهٔ دستارش، بر تارکِ سر، بالا مانده بود۔ سلطان، به ظرافت بدیهه فرمود بیت ؎

شاخ بیشانئ ملا احمدِ کشمیر بین
گر نه بدبستی تو در آفاق انسان شاخ دار

ملا احمد بدیهه جواب گفت ؎ بیت

شاخ بیشانی خدیوا گرگ[۱] داری داشتم
تا نیایم در میانِ ماده گاوان در شمار

سلطان به او انعام بخشید۔

۱ گرگ یعنی کرگدن که یک شاخ بر پیشانی او می باشد

سُلطان، بہ کمالِ حُسنِ نیتِ خود، بلا تعصب و تغلّب، با ہر ملت صُلحِ کُل می خواست۔ برائے فرقہ ہائے ہنود باستمالت و مدارئے آن ہا کوشیدہ، مذہب ہنود را رواجِ کلّی داد و بمناصب و جاگیرات مفتخر ساخت۔ و از فرقۂ ہنود نوشتہ گرفت کہ اصلا دروغ نہ گویند و از احکام مذہب خود انحراف نہ ورزند .... و بہ مقامِ تیرت ہا و میلہ ہائے اہلِ ہنود، سلطان، خود حاضر می شد۔ شری بٹ کہ طبیب سُلطان بود، بہ شفاعتِ او اہل ہنود را زرِ جزیۂ معمولئ سابقہ، معاف نمود۔ و طفلانِ پنڈتاں را علم فارسی تعلیم دادہ بہ کار و خدمتِ مُلکی و مالی مشغول داشت ...... بُت خانۂ زلیشی ماشور کہ بر کوہِ سلیمان موجود است خستگیٔ آن را ترمیم کردہ چہار ستون حجری برائے سقفِ گنبدِ آن، استوار نمود۔ و اکثر برہمنان از جگہ ناہتہ و جوگیانِ کامل از کورہ کہتر طلبیدہ، از مصاحبِ آنہا استفادہ می کرد۔ و کُتبِ وید و شاستر از ہند طلبیدہ ترجمۂ آن در فارسی نویسانید، و اکثر کُتب عربی و فارسی را بہ زبانِ سنسکرت ترجمہ کنانید۔ و بخصوص، ترجمۂ مہابھارت و نسخۂ ترنگنیٔ کشمیر، کہ ہر دو بزبانِ سنسکرت بُودند ملّا احمد مترجم ساخت ...... و از عہدِ جے سنگھ تا زمانِ حکومتِ خود ضمیمۂ راج ترنگنی، بہ عرق ریزئ پنڈت زونہ راج، بہ عبارتِ سنسکرت مُرتّب کنانید۔

سُلطان اطبّائے کامل، و کتاب ہائے علم طِب، از ولایت ہا طلبیدہ، جا بجا شفاخانہ ہا احداث نمود و برائے آمد و رفتِ مسافران سرا ہا مقرر ساخت۔ در تحقیق علوم ہر ملت و انتشارِ آن، بہ خوبی پرداخت۔ حرفت گرانِ ہر فن را از ولایت ہائے دور طلبیدہ، درین جا آباد کرد۔ ہر کس را جاگیر و منصب بخشید۔ چنانچہ صحاف و کاغذ گر و قالین باف و جلد گر و قلمدان ساز و حکاک و مہرکن از سمرقند آوردہ، درین جا آباد ساخت۔

وجمعی از زیرک طبعان و نازک خیال انتخاب کرده، باطراف و امصار فرستاد تا که هر احدی را صنعتی آموخته، باز آمدند۔ و دریں جا موجب تعلیم و تربیتِ آنها فنونِ عجیبه در ملکِ خود شایع گردانید۔ و علم موسیقی را بسیار شایق بُود۔ خنیاگران و اہلِ نغمہ را انعاماتِ شایستہ داد۔ مُلا عودی نام شخصی از خراسان آمده، سُلطان را بنواختنِ خود بسیار محظوظ کرده، نوازشِ موفور یافت۔ و ملا جمیل نام حافظی، در سخندانی و خوشخوانی لاثانی بود۔ خوانندگی ہائی خوب در مجلسِ سُلطان می کرد۔ و در صلہ آن چندان زر بہ مُلا جمیل می بخشید کہ شرحِ آن مقدور نیست۔ نقش ہائی مُلا جمیل در کشمیر مشہور است۔

جیو نام آتش باز کہ چشمِ روزگار پیش ازان نہ دیدہ بود، در فنِ آتشبازی اختراعاتِ بدیعہ ظاہر نمود۔ و دریں مُلک، "تفنگ" از مخترعاتِ اوست۔ و در حضورِ سُلطان دارو ہا ساخت، و ہُنر ہا نمود، و مردم را تعلیم داد، و در جمیع علوم، فایق بود۔ مجلسِ سُلطان، از اہلِ نغمہ و اربابِ طرب، کہ در حُسن و صُورت و قوالی و از آواز خوش بیگانۂ زمانہ بودند، و در حرکات و سکنات نظیر نہ داشتند، رشکِ بہشت می بود۔ و بعضے خوانندہا ازان قبیل بودند کہ یک راگ در دوازدہ مقام ادا می نمودند۔ و اکثر سازہائی اہلِ طرب از عود و رباب و طنبورہ وغیرہ بہ زر گرفتہ، بہ جواہر مُرصّع کردہ بُود۔

سُوم نام شخصی بہ زبانِ کشمیری شعر ہا می گفت، و در علومِ ہندی مثلی نہ داشت۔ و زبن چوٹ نام کتابے در بیانِ حالاتِ سُلطان تصنیف نمود۔
بودی بٹ را شاہنامۂ فردوسی تمام یاد بود و در مجلسِ سُلطان ہمیشہ یاد می

خواند۔ زین نام کتابے در علمِ موسیقی، به نام شاه پرداخته، نوازش ها یافت۔ خود سلطان، به زبانِ فارسی و هندی و تبتی، خوب تکلّم می کرد۔

در خدمتِ مشایخ کبار و اولیائی روزگار، مثلِ شیخ بهاؤ الدّین گنج بخش رح و جنابِ شیخ نورالدّین ریشی رح و سیّد حسین منطقی رح و سیّد ناصر الدّین بیهقی رح وغیره از اہلِ حال و اصحابِ کمال، بهره اندوزِ صحبت می گشت۔ و در خدمتِ سیّد حسین منطقی رح اخذِ بیعت کرده، به تربیت و تعلیمِ ایشان، صفائی باطن حاصل کرده بود۔ روزی از خدمتِ آنجناب رح درخواستِ تبرّک نمود۔ ایشان وعده فردا نهادند۔ صباح چیزی در آستین گرفته، پیشِ او آمدند و فرمودند که برائی شما تبرّک آورده‌ام۔ فی الحال فرزندی که همان وقت زائیده بود در کنارِ او نهادند و گفتند: "این فرزندِ خود به تو تبرّک بخشیدم۔ محمد امین نام باید ساخت" پس حرمِ محترمهٔ سلطان، که از قومِ ساداتِ بیهقی، بی اولاد بود، آن دُرِّ گران مایه را پرورش نمود۔ از صفائی باطن و خلوصِ سلطان، مؤرّخان قصه ها می نگارند۔

نقل است که روزی سلطان در قصرِ زینه لنک، تنها نشسته بود۔ حاجی خان، فرزندِ سلطان، باغوائی شیطان، خیالِ قتلِ بادشاه به خاطر آورد۔ سلطان به روئی او نظر کرده فرمود که "تسبیحِ من در مسجد اُفتاده است به زودی رفته بیارند"۔ حاجی خان در مسجد رفته دید که سلطان در آنجا تسبیح در دست گرفته وظیفه می خواند۔ از روئی حیرت باز آمده سلطان از و درخواستِ تسبیح نمود، حاجی خان پشیمان شده به پائی او افتاد۔

می گویند که سلطان کانِ مس و کانِ جوهر یافته بود۔ به روزِ مولودِ خود جشن

شاہی می کرد، ہر دو جانب دریائی بہت، چراغانہ می افروخت و لکھہا روپیہ صرف میکرد۔ در میانِ سرچشمۂ کوثر ناگ، سفینہ از چوبِ صندل درست کردہ انداختہ بود و میانِ آن نشستہ سیر و تماشا می کرد۔ و در چشمۂ ہر موکٹہ گنگا ہم میان کشتی سیر می فرمود ـــ در شکار کردنِ مرغان منع می کرد و در ماہِ صیام گاہی گوست نمی خورد۔

شاہانے کہ معاصرِ سلطان بودند، از شنیدنِ آوازۂ خوبی ہای او، اظہارِ اشتیاقِ ملاقات می نمودند۔ خصوصاً خاقان سعید ابوسعید شاہ از خراسان، اسپانِ تازئی بلدیا، و استرانِ راہوار و اعلے، و شترانِ قوی ہیکل و بادیہ پیما، برائی او ہدیہ فرستاد۔ سلطان، ازین ارمغان خوشحال شدہ، برابرِ آن خروار ہائی زعفران و قرطاس و مشک و عطرِ گلاب و سرکہ، شال ہائی خوب، و کاسہ ہائی بلورین، و دیگر غرایبِ کشمیر بہ ملازمتِ ابوسعید شاہ مرسول داشت۔ ہمچنین، با سلاطینِ ترکستان و ہندوستان، سلسلۂ مودّت و اخلاص بتر سبیلِ تحایف و نفایس مستحکم کردہ، ہر کس را اسیر دامِ محبت می ساخت۔ در حرمینِ الشریفین رباط ہا قائم کردہ، با شریفِ مکہ نردِ محبت می باخت۔

ہمچنیں، سُلطان محمود گجراتی و سلطان بہلول لودی و حاکمِ مصر و شام تحایف و ہدایائی بلاد ہائی خویش فرستادہ، رابطۂ اخلاص و شیوۂ دوستی مربوط داشتند، و در بدلِ آن، سُلطان، تحایف و نفایسِ شایان می فرستاد۔ والئ لاسہ دو جانورِ عجیب و خوشرنگ موسوم بہ راج ہنس، کہ از کوہستان مان تالاب بدست آوردہ نزلِ خدمت ساخت۔ می گویند کہ در پیشِ آن ہر دو جانور، شیر و آب باہم مخلوط کردہ می گذاشتند۔ اجزائی شیر بہ منقار از آب جُدا کردہ می نوشیدند و آب خالص باقی می داشتند۔

مدّعا کہ مثلِ سُلطان، حاکم عادل و فاضل و باذل و کامل و شجاع و عیّاش و مرتاض و محتاط و حلیم و کریم و رسا و دانا، دیگری در دُنیا مخلوق نہ گشت۔ ہمیشہ از

Library Sri Pratap College,
Srinagar.

تعصّب وریا وجور وجفا وظلم ودغا فارغ می بود۔ می آرند کہ سُلطان در اوایلِ حکومت، مُحمّد خان برادرِ خورد، وکیل و ولیعہدِ خود، مستقل ساختہ بود۔ بعدِ انتقالِ او، حیدر نام پسرش جانشینِ پدر ساختہ مہماتِ ملکی باُو گذاشت۔ مسعود بٹ و شیر دو بٹ کوکہ ہائی سلطان بودند۔ در اُمورِ مملکت اعتباری داشتند۔ آنہا باہمدیگر ہمچنان خصومت نمودند کہ شیر دو بٹ، مسعود بٹ راقتل نمود و سُلطان بہ قصاصِ مسعود بٹ، شیر دو بٹ را بکُشت۔

گویند، سُلطان، بعدِ قتلِ شیر دو کوکہ، یک لک روپیہ زرِ کشمیری، برائی ترویجِ رُوحِ او خیرات فرمود ——— وثمرۂ نخلِ زندگانیِ سُلطان، سہ پسر بود، یکی آدم خان کہ در نظرِ سُلطان ہمیشہ خوار می بود۔ دوم حاجی خان، کہ او را بسیار عزیز می داشت۔ سیوم، بہرام خان۔ عاقبت الامر، سلطان زادہ ہا، باہمدیگر متنازع شُدند۔ بنظرِ رفعِ نزاعِ آنہا، سُلطان، آدم خان را جمیعتِ لشکر ہمراہ دادہ، برائی سرکوبیِ باغیانِ تبّت رُخصت داد۔ آدم خان در تبّت رسید و باغیانِ قرغز را مہزوم ومغلوب ساختہ وغنایمِ بے شمار آوردہ بہ نظرِ سُلطان گذرانید و بنوازشِ خسروی، سربلندی حاصل کرد۔ پس ازان، حاجی خان، از پیش گاہِ سُلطان، بر حکومتِ لوہر کوٹ دستوری یافت۔ بعد چندی، حاجی خان، از برادرِ خود آدم خان، متردّد شدہ، بدونِ اجازتِ سُلطان، با فوجِ گران بہ جانبِ کشمیر ایلغار کردہ، لوائی مخاصمت افراشت و از ممانعتِ سُلطان اصلا باز نماند۔

بعد ازان، سُلطان، با لشکرِ فراوان در میدانِ پیل بہ عزمِ جنگ قیام ساخت۔ و حاجی خان از کردارِ خود بیزار شُدہ بُود۔ امّا موقعِ انابت نہ یافت۔ لاچار، بہ جدال

18692

و قتال مستعد گشته، از جانبین سردارانِ نامی کُشته شدند۔ و آدم خان دادِ شجاعت و مردانگی داده از صُبح تا شام در حرب و ضرب قائم بود۔ عاقبت، حاجی خان تابِ مقاومت در خود نه دیده، به جانبِ هیره پوره مهزوم شد و آدم خان به دنبالِ او تعاقب کرده، جمعی کثیر از گریختگان به قتل رسانید۔ و حاجی، با معدودی چند به دِه مینره رفته، بعلاج مُجروحان مشغول شد و سُلطان مُظفر و منصور معاودت کرده، از سرهای مخالفان، منارهٔ بلند افراخت، و اسیرانِ لشکرِ حاجی خان از تیغ گذرانید، و منسوبانِ خان را تاخت و تاراج کرده، به مصادره های سخت رنجانید و اکثری از فوجِ حاجی خان، در نزدِ آدم خان پناه گرفتند و سُلطان بعد ازین واقعه آدم خان را ولیعهد ساخته در انتظامِ سلطنت و آبادئ مُلک، بخوبی پرداخت۔

هم دران زمان در ۸۷۵ھ به باعثِ کثرتِ بارشِ بهاران، فصلِ شالی خام و ناتمام مانده قحطِ عظیم واقع شد و بسیاری از بندگانِ خُدا ضایع گشت۔ ازین واقعه سُلطان همیشه ملول و اندوهگین می بود۔ و غلّاتِ موفور از اطرافِ دُور طلبانید و به رعایا تقسیم نمود تا آن که قحط رفع شُد۔

بعدِ چندگاه، آدم خان خیره سر شده، در حدودِ کامراج دستِ تاراج دراز کرده، انواعِ ظلم و فساد بُنیاد نهاد، و هرچه از مردم می دید، می بُرد۔ داد خواهان، پیشِ سُلطان مستغیث شده۔ هر حکمی که سُلطان به او می فرستاد قبول نمی کرد۔ عاقبت در قطب الدّین پوره استقامت کرده علمِ بغاوت برداشته، فوجِ بسیاری جمع کرد۔ و سلطان از و متوحّش شده، باستمالت و مدارا، بازش جانبِ کامراج معمور ساخت، و پنهانی به جانبِ حاجی خان فرمان فرستاد که به مسارعتِ تمام، با جمعیّتِ خود، معاودت

نماید۔ حاجی خان، با استماعِ پیغام ایلغار کردہ، در قصبۂ سوپور قیام ساخت۔ و آدم خان او را در جنگ شکست دادہ قصبۂ سوپور را غارت نمود۔ سلطان، با استماعِ این آشوب، افواجِ قاہرہ بر سرِ آدم خان تعیّن کردہ، بمقاتلہ پیوستند و بسیاری از بہادرانِ آدم خان زیرِ تیغ آمدہ، لشکرِ او مہزوم شد۔ و در حالتِ ہزیمت از کدلِ سوپور عبور کردہ، بباعثِ شکستنِ پُل، سہ صد کس از نامدارانِ عسکرِ او، غرقِ لجۂ فنا شدند۔ روزِ دوّم، سلطان، با فوجِ گران، بہ جانبِ سوپور نہضت فرمودہ، بر ساحلِ جنوبیٔ دریای بہت، قیام ساخت۔ و آدم خان بر لبِ شمالیٔ دریا، رایتِ تقابل افراخت۔ فرد ؎

ہمیں است آخر زمان را نشان　　پسر با پدر جنگ جوید عیان

حاجی خان، در حدودِ بارہ مولہ ہزیمت خوردہ، منتظرِ اعانتِ پدر بود، و برادرش بہرام خان، بہ فرمانِ سلطان، تا بارہ مولہ استقبال نمودہ، ہر دو برادر باہمدیگر خصوصیت بسیار اظہار کردند۔ پس با جمعیّتِ فراوان، بہ محاربۂ آدم خان یورش آوردہ، در دو آب گاہ رسیدند۔ و آدم خان، در مخاصمتِ پدر و برادر، عاجز آمدہ، بہ جانبِ پنجاب مفرور شد، و سلطان، باتفاقِ حاجی خان سریرِ خلافت را رونق بخشید۔ و بہ وفورِ مرحمت، حاجی خان را ولیعہدِ خود ساختہ، زمامِ اختیارِ مملکت بوے تفویض ساخت۔ حاجی خان، برائے تلافیٔ تقصیراتِ سابقہ، در بجا آوریٔ خدماتِ پدر، کمر بستہ می بود، چندان کہ، سلطان از ہمہ فرزندان، او را عزیز می دانست چنانچہ کمرِ شمشیری کہ مکلّل بہ جواہرِ زواہر بود، بوی عطا نمود و مناصب و جاگیرہا مقرر فرمود۔

بعد چندی، سلطان، بہ واسطۂ حرکاتِ شنیعہ و اطوارِ قبیحہ، از حاجی خان

رنجیده گشت۔ دران اثنا، مزاجِ سُلطان، به علّتِ اسهالِ دموی، متغیر شده، مهماتِ شاهی معطل ماند۔ بعضی اُمرا، آدم خان را پیغام کرده طلبیدند۔ سُلطان با و التفاتی نه نمود۔ و آدم خان با برادرِ خود، حاجی خان، چند روز بصلح پیوست۔ و بهرام خان، سخنانِ پریشان در میان آورده، با زخود را بورطۂ مخالفت انداخت۔ و بعضی نیک خواهان، به عرضِ سُلطان رسانیدند که کسی را، از فرزندانِ خود، ولیعهد گرداند۔ سُلطان، از روی بدکرداری آنها، به تقدیر حواله نمود و آدم خان، از پدرِ خود رخصت گرفته، از برادران مفارقت نموده، در قطب الدین پور نشست۔

بعد چندی، حاجی خان و بهرام خان کمر بستند و هر روز به جنگ او می رفتند۔ بیماریِٔ سُلطان ازین فتنه روز بروز افزون می شد۔ و در همان ایام، مزاج بادشاه متغیر گشته، اطبّا از معالجه عاجز شدند۔ چون یک شب و روز بے هوش بُود، آدم خان لشکر در نوشهره گذاشته، خود بعیادتِ پدر رفت۔ حسن خان کچهی که یکی از اُمرائی نامدار بُود، همان شب با چند کس اُمرا با حاجی خان بیعت نمود۔ و روزِ دیگر آدم خان را از خانه به فریب بدر کردند۔ حاجی خان در دیوان خانه در آمده، دفائن و خزائن و اسپانِ طوئیله سُلطان را متصرف گشت و لشکرِ بسیاری جمع کرده، بیرون قلعه مُستعد ماند۔ آدم خان، در خود تابِ مقاومت نه دیده، از راهِ باره موله قصدِ هندوستان نمود، و نوکرانِ ازو بیدل گشته، مفارقت کردند۔ زین لارک، سپه سالارِ حاجی خان، با جمعی از سپاهان، به تعاقب او مسارعت کرده، از دستِ آدم خان مع خویشان و برادرانِ خود کُشته شُد۔ حسن خان ابنِ حاجی خان از پونچهه آمده با پدرِ خود مُلحق گشت۔ حاجی خان از آمدنِ او قوت یافته کارش

بمرتبۂ اعلیٰ رسید. سُلطان به عُمرِ شصت و نُه سالگی، پنجاه و یک سال و دو ماه و سه روز حکمرانی کرده، به عالم جاودانی بشتافت. فرد

فغان زین چرخ دولابی که هر روز — بچاهی افگند ماهِ شب افروز

و در مزارِ سلاطین، پیش روی مرقدِ پدرِ بزرگوارِ خود آسود. تاریخ

سُلطان زین العابدین، زد خیمه در خُلدِ برین — بی نُور شُد تاج و نگین، بی نور شد ارض و سما

از مهرِ تار بخش عیان بی سر شده اند جهان — عدل و کرم علم و عَلَم جاه و حشم صلح و صفا

تاریخ

دریغا پادشاهِ مُسلمین رفت — امامِ وقت زین العابدین رفت

جهان تاریک شُد از ماتمِ او — که خورشیدِ زمان زیرِ زمین رفت

کشید از آسمان سر هاتفِ غیب — ندا در داد "ماهِ ملک و دین رفت"

در مُلکِ کشمیر، برابرِ سلطان زین العابدین، هیچ بادشاهی صاحب شوکت و عظمت و نصفت و سخاوت نه بود. بنا بر آن، اورا بڈشاه یعنی بادشاه کلاں می گویند. طبعی موزون داشت. قطب تخلّص مے کرد. این اشعار از نتائجِ طبعِ وقّادِ او، مشهور است

اے بگردِ شمع رُویت عالمی پروانۂ
وز لبِ شیرینِ تو شورلیست در خانۂ

ماهِ من! گر می توانی رحم کن بر بیدلان
کز تو ماند این حکایت در جهان افسانۂ

من بچندیں آشنائی می خورم خونِ جگر
آشنارا حال این است وائے بر بے گانہٗ

گشتہ ام دیوانہ و جائی نہ دارد خانہ ام
شب بہ کوئی یار باشم روز در ویرانۂ

قطبِ مسکین گر گناہی می کُند عیبش مکُن
عیب نبود گر گناھی می کند دیوانۂ

مُصنّف :- پیرزادہ حسن شاہ کوہاٹی

اِنتخاب

از

تاریخِ کشمیر

{خواجہ محمّد اعظم دیدہ مری}

ذکرِ شعرا

حضرتِ شیخ یعقوب صرفی

خلفِ شیخ حسن گنائی عاصمی است کہ از اکابرِ کشمیر بُود۔ در نہ صد و ہفت و ہشت ہجری، بوجودِ مسعود آمدہ۔ از صغرِ سن آثارِ فطانت و تیز فہمی و بزرگی ظاہر داشت۔ در سِنِ ہفت سالگی حفظِ قرآن کردہ، از خدمتِ مولانا محمّد آنی، کہ شاگردِ حضرتِ مولانا جامیؒ بود، اِستفادۂ علوم نمود و از ایشان مخاطب بہ جامئ ثانی شدند۔ در جنابِ حضرتِ آخوند ملّا بصیر کہ از عرفائی و علمائی زمان بودند، کسبِ علوم فرمودند۔ بشارت ...... یافتہ، عازمِ سمرقند شدند نزدِ مرشد حضرتِ مخدوم شیخ حسین خوارزمی۔ ...... از انجا برائی زیارتِ کعبہ براہِ خراسان متوجہ شدند۔ در راہ فتوحاتِ بسیار، بہ صحبتِ ابرارِ روزگار حاصل نمودند ......

معاودت فرمودہ، کُتب تفسیر و حدیث و فقہ کہ آوردند، مردم را مستفیض ساختند۔ شب پنج شنبہ بعد عشای اخیر دوازدہم ذی قعدہ سنہ ہزار و سہ رحلت

فرمودند۔ "شیخ اُمم" تاریخش مے شود۔

تصانیفِ آنحضرت در ہمہ علوم بسیار است، از انجملہ تفسیر قرآن کہ در غایت تبحر وبسط و دِقت است اما باآخر نہ رسید۔ ملک الاخیار، وامق و عذرا لیلیٰ مجنون مغازی النبوۃ، مقاماتِ مرشد، کہ ہر پنج نسخہ مقابلِ خمسۂ مولانا عبدالرحمٰن جامیؒ است۔ دیگر، مناسک حج، شرح صحیح بخاری، حاشیہ، توضیح، تلویح وغیرہ

مولانا نامی از شعراو مصاحبانِ حسین خان چک بود، مردی فقیر و گمنام، نحو و صرف را نیک می دانست باآنکہ درہم شکستہ قدخم کردہ، پیوستہ چول لالہ باپیالہ، و مُدام باجام، بزم آرائی طرب وشوق افزائی اہلِ سوز وشغب بود۔ مقتضائی مقام این چند بیت دریں ہنگام مرقوم شود ؎

عروسی است مَی، شادی آئین او — کہ نتواں روان داد کابین او

بہ خاموش چہرہ زبانی دہد — بہ فرتوت، روزِ جوانی دہد

این نیز از منظوماتِ اوست ؎

ہرگز دِلم بغیر تو مائل نمی شود — در دیدہ نقش روئی تو زائل نمی شود

دستم بریدہ باد چہ کار آیدم بگو — در گردنِ بتان چو حمائل نمی شود

مولانا محمد امین مستغنی زاد و بومش کشمیر است۔ بہ وفورِ ذہن سلیم و طبع مستقیم، مدتی در لاہور بسر بُرد و تعلق باشعرائی اکبری پذیرفت۔ در عہدِ یوسف شاہ پایۂ اعتبارش بسیار افزود۔ باوصفِ تحلّی بہ زیورِ فضل و کمال، بہ فکرِ شعر ہم اشتغال داشت۔ این ابیات از وست ؎

سوزشِ عرق منت آتشی نہ بود — تحملی کہ کرم راکنیم داغ کجاست

سیاہی شبِ ما را ابر دپر تو مہر | رُخی کہ در رہِ ما می نہد چراغ کجاست

این رُباعی از وست کہ دلالت بر کمالِ قدرت و لطف طبع او دارد ؎

من خندہ نیم بطبعِ عاشق ناساز | یا گریہ کہ بر روئی روم چوں غمّاز
یا نالہ کہ سر بگوشِ بیگانہ نہم | من ہمدمِ دلم خلوتی محرم راز

در محلۂ آرہ وٹ مدفون است۔

خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ تجّار بود......توفیقِ ارادت در جنابِ حضرتِ شیخ یعقوبِ صرفیؒ یافتہ و روئی دِل از ہر چیز برتافتہ بالکل بامرِ حق قیام نمود......باوجودِ غلبۂ شوق و استغراق و تقیّد و وجد و حال و شدّتِ سماع، جمعی را بہ ارشاد رسانید و در غلباتِ شوق بہ نظم و اشعار می پرداخت و غزلہای درد آمیز و شعلہ انگیز موزون می ساخت...... دیوانِ اشعارش تمام سوز و گداز و ناز و نیاز است

ازاں جُملہ ایں چند شعر ؎

ای کہ بہشتِ برین بی تو عذابم عذاب | آتشِ دوزخ ہمہ با تو گلابم گلاب
گرمیٔ شوقت چہ کرد، نرمیٔ ذوقت چہ کرد | سینہ کبابم کباب، دیدۂ پُر آبم پُر آب
بی تو نہ سرو و نہ گُل، بی تو نہ جام و نہ مُل | بی تو کدام است ماہ، بی تو کدام آفتاب

نسخہ در احوالِ مرشد بزرگوار خود ہم بہ نظم و نثر درست کردہ است و حالاتِ آنجنابؒ را نوشتہ۔ در سالِ یک ہزار و بیست و شش، در ایّامِ غلبۂ طاعون، رحلت فرمود۔ آستانہ متبرکہ اش در محلۂ نوشہرہ مرجعِ آفاق است۔

مُلّا مظہری از مردمِ کشمیر است۔ در شیوۂ سخن گستری و آدابِ شعر و شاعری در میان ہمگنان از مشہوران بود......سیرِ عراق و خراسان کردہ با محتشم کاشی

و دیگر شعرائی آں عہد صحبت داشت ...... حبِ وطن بر ضمیرش مستولی شد و بہ کشمیر معاودت نمود...... دیوانش مشتمل بر شش ہزار بیت است و ایں اشعار ہا..... از واردات اوست ؎

مظہر بہ جہاں چوبی نصیباں می باش | وز گل بنوائی عندلیباں می باش
با دیدنی از خوبیٔ عالم می ساز | مہمانِ نظارہ چو غریباں می باش

گلعذاراں کہ لب از شکوہ شاں نتواں بست | ہیچ طرفی ز بہار و بر شاں نتواں بست
چہ کشاید دِل ازیں مردم بیگانہ منش | کاشنائی بدلِ کافرِ شاں نتوان بست
جامِ جمشید و دلِ مظہری آساں مشکن | کہ دِگر بارہ بیکدیگرِ شاں نتواں بست

مُلّا اوجی مہرِ اوجِ بلاغت و ہنر پروری بود۔ در حکومتِ آصف خان، جعفرِ طالعش از حضیض، میلِ اوج نمود .... و آں سبوکشِ خمخانۂ معانی، ساقی نامۂ رنگینی گفتہ و دُررِ غررِ مضامین، بالماسِ اندیشۂ فکرت پیشۂ سُفتہ۔ گویند مولانا محمد صوفی چوں از ساقی نامۂ اوجی ایں بیت شنید ؎

مرا دامنِ خویش زنجیر شُد | مرا دست در آستیں پیر شُد

...... از استماع ایں دو مصراع بغایت محظوظ شدہ فرمود کہ" اگر ایں بیت می شنیدم ارادۂ نظمِ ساقی نامہ نمی کردم۔" در سنہ ہزار و سی و دو عمرِ اوجی، از اوجِ حیات میلِ حضیضِ ممات نمود۔ صاحب دیواں است۔ از اشعارِ اوست ؎

اوجی از بیگانہ بی تقریب می رنجیم ما | دیدہ و دانستہ مارا آشنا تاراج کرد

اوجی چراغِ عمر بافسانه سوختیم | کاری نه کرده ایم و دمیدن گرفت صبح

٭ ٭ ٭ ٭ ٭ ٭ ٭ ٭

نشسته عکسِ جمالت چنان بخانهٔ چشم | که کسب نور کند مهر ز آشیانهٔ چشم
چو دیده باز کنم بر رخِ تو از حیرت | کند نگاه فراموش راهِ خانهٔ چشم
بیا که بی تو همی تا بگردن اندر خون | نشسته مرغِ نگاهم در آشیانهٔ چشم

ملّا ذہنی شاعری از شعرائی برجستهٔ کشمیر است. با وصفِ کمالِ این فن، از علوم دینی بہره ور بود و راهی به تقوی هم داشت، و در عهدِ خود در فن سخندانی در کشمیر بے نظیر بود و هر وقت بزم آرائی و محفل پیرائی با اربابِ سخن می نمود. منقبت حضراتِ خلفائی اربعه بسیار به محبّت گفته است ...... از اشعارِ اوست ؎

تا حرفِ غمِ تو کرده ام گوش | شد ابجدِ شادیم فراموش
از شوقِ تو زیر ہر بنِ موست | فوّارهٔ اضطراب در جوش
نیشی که ز دستِ دوست باشد | خوشتر ز ہزار چشمهٔ نوش
ای حورِ بهشت! روئی زین پس | از دوزخِ دل مگیر سرپوش
یعنی که ز آهِ آتشینم | اندیشه کن و به مهر می کوش

در محلهٔ قاضی بابا متصل محلهٔ گنز کھوڈ وطن داشت ؏

ملّا ندیمی از شعرائی برجستهٔ کشمیر است. اوایل به کسبِ فضایل اشتغال داشت. باقتضائی لطافتِ طبع در محبّتِ مولانا ذہنی رسیده و اشعار خود را گذرانیده. در اندک زمانی برگزیدهٔ اربابِ این فن شده. ملّا محمّد صالح نام داشت ولد خواجه علی پٹوانی. ساکن محلهٔ نوہٹه بود و ندیم تخلص میکرد. خوب گو و

بسیار گو بود۔ از اشعار اوست ؎

از آہِ سرد آتشِ داغم فرو نشست | بادِ بلا وزید، چراغم فرو نشست
افسردہ گشت بر مژہ لختِ جگر مرا | نم در فتیلہ بود، چراغم فرو نشست
پامالِ دستبردِ خزانِ غمم، ندیم | خار و گلی کہ خاست ز باغم، فرو نشست

فصیحی از شعرائی مشہورِ کشمیر است۔ در دورِ شاہ جہاں، چمن پیرائی گلزارِ سخندانی بود و ندیمیٔ مولانا ندیم اختیار می نمود۔ صاحبِ دیوان است، این چند شعر از نتائج افکارش مرقوم شد ؎

آشفتہ تر از ماست بسی انجمنِ ما | بی نور شود شمع طرب از لگنِ ما
بر ناصیۂ غنچۂ ما نقشِ طرب نیست | شرمندہ برون رفتہ نسیم از چمنِ ما

مُلّا فہمی از اقرانِ ندیمی است۔ فہمی عالی داشت و در مشاعرہ علمِ مقابلت با فصیحی و ذہنی می افراشت۔ از اشعارِ اوست ؎

فکرِ سرِ زُلفِ تو مرا بے سر و پا کرد | اندیشۂ پا بوسِ توام پُشت دوتا کرد
گفتم کہ بوصلِ تو رسم، گر بُوَدم عمر | نے وصل مُیسّر شُد و نے عمر وفا کرد
فہمی نتواں رست ز اندیشۂ خوبان | زینگونہ کہ در دِل غم ایں طائفہ جا کرد

فطرتی فطرتی نیز از ہمگنانِ ندیمی بود۔ ظاہراً شاگردِ مُلّا ذہنی بود۔ فطرتِ بلند داشت۔ در وقتیکہ میرزا فطرت بہ کشمیر آمد و اشعارِ او را شنید، گفت: "کہ اگر معلوم مے داشتم، تخلّص خود فطرت نمی کردم"۔ از اشعار فطرتی است ؎

از باغ و گل، ہوائی دماغم فرو نشست | پائے ہوس بکُنج فراغم فرو نشست

پرتو فگند عشق، فروغِ خرد نماند
سر بر زد آفتاب و چراغم فرو نشست

مُلّا محسن فانیؔ شیخ محمّد محسن فانیؔ از اکابرِ کشمیر است۔ از بنی اخوانِ حضرتِ جامع الکمالات شیخ یعقوب صرفیؒ است۔ فرزندِ شیخ حسن ابن شیخ محمد بود فن شعرش غالب آمد، و بہ شہرتِ علمی، باریابِ مجلس پادشاہزادہ داراشکوہ شُد و صدارتِ کشمیر یافت۔ مرجع اصاغر و اکابر بودہ...... چوں رحلت فرمود در صحن بیرونِ خانۂ خود..... در سال ہزار و ہشتاد و دو آسود۔ از اشعارِ آبدارش، این چند بیت است کہ مرقوم می شود۔ فانیؔ تخلّص مے کرد ؎

سرو ایستادہ بہ، چو تو رفتار می کُنی
طوطیٔ خموش بہ، چو تو گفتار می کُنی

کس دل باختیار بمہرت نمی دہد
دامی نہادۂ کہ گرفتار می کُنی

تو خُود چہ فتنۂ کہ بہ چشمانِ ترکِ مست
تاراجِ عقلِ مُردمِ ہشیار می کُنی

تاریخ وفاتِ شیخ محسن را چنیں یافتہ اند" رفتہ فانی بہ عالم باقی"۔ در مرضِ موت بر توبہ و استغفار برفت۔ و ندامتِ بسیار توفیق یافت۔ کتابے ساختہ است دبستان المذاہب

مولانا غنیؔ مولانا محمّد طاہر غنیؔ از قبیلۂ اشائی ہاست...... صاحب طبع عالی بود۔ پایۂ سخنوری را بدرجۂ کمال رساندہ۔ ہرچند شاگردِ ملّا محمّد محسن فانیؔ بود، امّا باتفاق اربابِ سخن است کہ از خطۂ کشمیر، بلکہ در تمام اقلیم ہند، دران عہد، ہمچو او خوش خیال نازک بندی برنخاستہ۔ دیوانش کہ سراپا انتخاب است، میرزا محمّد علی ماہرؔ ترتیب داد۔ اکثر شعرش بطرزِ ایہام است ....

این چند شعر از دیوانِ غنیؔ انتخاب نمودہ ؎

بادامنِ تر شدم بہ محشر — گفتند در آفتاب بنشین

★

حُسنِ سبزی بہ خطِ سبز مرا کرد اسیر — دام ہمرنگِ زمین بود گرفتار شدم

★

جانِ بلبل از ضعف نتواند رسید — ما بہ زورِ ناتوانی زندہ ایم -

★

یاران بردند شعر مارا — افسوس کہ نام ما نہ بردند

در سنہ ۱۰۴۰ھ بعالم وجود خرامید و در سنہ ۱۰۶۰ھ بعمر بیست سالگی رسیدہ داد شعر و سخندانی داد - در سنہ ۱۰۷۹ھ بادِ اجل وزیدہ، رخت بدار لآخرت کشید و در مقبرۂ مُلاّ محسن فانی آرمید ؛

اِستغنا عبدالرّسول نام، در سلکِ تازہ گویان انتظام داشت .متوطنِ کشمیر بے نظیر است - در اوائلِ حال، از امیر و وزیر و غنی و فقیر عَلمِ استغنا برافراشت و پیوستہ، حرفِ قناعت و بے طمعی، بر لوحِ خاطر می نگاشت - آخر روئی ہمّت، بہ تحصیل اسباب دنیا آوردہ، بخدمتِ شاہ شُجاع فرزندِ سیّم شاہ جہاں پادشاہ، رسید، و بہ منصب و خدمت، سرافرانہ گردید و شاہ شجاع از قابلیت و کاروانیٔ او واقف شدہ، درصددِ تربیتش بُود...... در سنہ ہزار و ہشتاد و دو، ازیں رباطِ ملال، بسرائی بے زوال اِنتقال نمود - از منظوماتِ اوست ے

فلک چرا اگر احتساب می بندو — سزائی بادہ پرستان خمار خواہد داد

جدید نثرِ فارسی

حالاتِ سفرِ مرزا محسن خان

از

آقای سید محمد علی جمال زاده

[از ملایر تا کرمان شاہ در موقعِ زد و خوردہائی میانِ ایرانی و روسہا در اطرافِ کرمان شاہ در سنہ ۱۹۱۷ء]

خبرہائی رنگارنگی کہ از کرمان شاہ بہ ملایر می رسید، طاقتم را طاق نمود، و با آنکہ پس از ہزارہا خونِ دل، تازہ در ادارۂ مالیۂ ملایر، برائی خودکسی و صاحبِ اسم و رسم گشتہ بودم، و در مسافت بہ کرمان شاہ، ہم در آں موقع ہزار گونہ خطر محتمل بود، ولے بخیال اینکہ مبادا دریں روزہائی کشمکش، آسیبی بہ مادرِ پیرم برسد، دُنیا در پیشِ چشمم تار شدہ بود، و تکلیفِ فرزندئ خُود را چنان دیدم کہ ولو خطرِ جانی ہم در میان باشد، خُود را بہ کرمان شاہ رساندہ، مادرِ عزیزِ خود را حفظ نمائیم۔ رئیس ادارۂ مان آدم نازنینی بود، اہلِ ذوق و شوق درویش صفت، عارف مسلک، صوفی مشرب، باہمہ آشتی، بے اذیت و بے آزار، تنہا عیبش ایں بود کہ رموزِ شطرنج را بہتر از امورِ مالیہ می دانست۔ ہمہ دُنیا را تعریف می کرد۔ جُز از وزیرِ مالیہ، کہ روئی کار بُود۔ مُدام، افسوسِ دورۂ وزیرِ مالیۂ سابق را

می خورد و حسرتِ غزلِ وزیر حاضر را می کشید۔ خلاصه، بے دردِ سر و برو و بیا، اجازهٔ رخصتِ یک ماه را داد که بروم به کرمان شاه۔

بختم زد، و یک گاری از ملایر به کنگادر، که سرِ راهِ کرمان شاه است، حرکت می نمود۔ وقتی بود که روسها، کنگادر را گرفته و در گردنهٔ بیدِ سُرخ، با قوائی ایرانی و عثمانی مشغولِ زد و خورد بودند۔ از ملائیر الی کنگادر، که خدا خودش برائے ما ساخت۔ از کنگادر تا کرمان شاه را هم که جعفر خان، غلام پُست، قول داد که هر طوری باشد اسبابِ سفر را فراهم آورد، و گفت: "پس این شیر و خورشید[1] که به کلاهِ ما چسپانده اند، امروز به درد نخورد، کے به درد خواهد خورد؟ .... ما نوکرِ دولتیم۔ خُدا تیغِ احمد شاه را بُرّا کُند، خودِ امپراطورِ رُوس هم کیست که به نعلِ کفشِ ما نگاه کُند؟"

جعفر خان جوانِ کُوطی و حق و حساب دانی بُود، ولی تریاکِ لامذهب، از پا درش آورده بُود، و آں عُرضه و بُرشِ سابقش، با دُودِ تریاک، کم کم به هوا رفته بُود۔ با وجود این، چوں می دانستم، راه و چاه را خُوب می شناسد و کهنه کار است، و شاید از دستش بر آید ما را به کرمان شاه برساند، فکر کردم ضرر نه دارد، دمش را ببینم۔

در گاری مسافرِ زیادی نه داشتیم۔ علاوه بر جعفر خان یکے از شاهزاده های پُر فیس هم، با ما سوار بُود .... و من و یک حبیب اللہ نامی از بچه های کنگاور، که مدّت ها بود از آنجا آمده، در ملایر، در قهوه خانه نزدیکِ گاری خانه شاگردِ قهوچی بود۔ حبیب اللہ جوانی بود بلیست و دو ساله، خوش گل، بلند قد، چهار شانه، خرم و

[1] ایرانی سرکاری نشان

خندان، خوش خو، خوش گو۔ چونکہ سیرتش از صورتش ہم آراستہ تر بود، معلوم بود کہ شیرشش پاک و گوہرش تابناک است۔ قہوہ خانہ را چنان راہ می بُرد کہ انسان حظی کرد۔

سببِ سفر حبیب اللہ بہ کنگادر، رسیدگی بہ امورِ بچہ ہائی برادر ارشدش بُود کہ در "ژندارمری"[۱] داخل بُود و می گفتند در جنگ، با رُوسہا، رشادت بسیار نمودہ، و تیر خوردہ و زیرِ برف ماندہ بود۔ در ضمن، حبیب اللہ از طرفِ اُستادش ہم مامور بُود کہ در کنگاور، چند من تُوتُون[۲] خوبی راہم کہ بہ قیمتِ مناسب سُراغ کردہ بُود، خریداری نمودہ بہ ملایر ببرد۔ محرمانہ باید دانست کہ حبیب اللہ بے میل ہم نہ بود کہ با وطن و دوستانِ قدیم خود، دیداری تازہ نماید۔ خدا می داند کہ دلِ حبیب اللہ ہم در کنگاور در جائے گرو بُود یا نہ، ہمیں قدر ہست کہ مردم، از نامزد وَے با خواہر یکے از دوستانِ قدیمش، حکایت ہا نقل می کردند۔

وقتی گاری حاضر شد۔ حبیب اللہ کلاہِ نمدی بر سر، کمربند ابریشمی بر کمر، سرداریٔ[۳] مشہدی در بر، گیوۂ[۴] اصفہانی بر پا، ابرو زرنگ و خنداں، جُفت زد بالای گاری، و بہ دوستان و آشنایاں کہ در پائین بودند گفت: "خُوب! دیگر اگر ما را نہ دیدید حلالِ مان کُنید، و شبِ جُمعہ نیم من آرد، نان و حلوا کردہ، بہ شل و کورہائی ملایر بدہید بخورند۔" صدائی خندہ بلند شد و "خُدایا بہ اُمّیدِ تو" گویاں، راہ اُفتادیم۔ چون راہ محفوظ نہ بُود، مجبور بودیم کہ روز راہ برویم و شب کنگ کُنیم۔ زمستانِ ایں سال ہم دیگر از زمستان ہائی تاریخی بُود و برف و یخ قیامت می کرد۔

۱۔ انگریزی لفظ ہے۔ یعنی اندرونِ ملک کا انتظام کرنیوالی فوج۔ ۲۔ تُوتُون سگریٹ بنانیکا تمباکو ۳۔ سرداری = کوٹ
۴۔ سوتی بوٹ۔

رسیدیم به تویسرکان، و شاهزادهٔ پُرفیس پیاده شُد. و بدون اینکه اعتنائی به کسی بکند، می خواست برود، ولی سرِ انعام با حمزه، سورچی مان، حرفش شُد. حمزه هم حلاًّ از اہلِ بغداد بُود. حمزه به زبانِ تُرکی، حرف هائی آب نکشیده، به شاهزاده پیشکش نموده. شاهزاده هم همه را تحویل گرفت ولائی ریش و سبیل گذاشت و رفت. ما ماندیم و رُفقا و سرما و برف. میانِ ما تنها حبیب اللہ بود، که از سرما باکی نداشت و از بس شہر دیده بیرون نمی آمد تا یافت. ما را روده بُر کرده بود و نمی گذاشت بفهمیم سرما باگوش و بینی مان چها می کند. مضمون هائی می گفت که یہودئی دزد زده را به خنده می آورد. راستی که در تقلیدِ مردم و مخصوصاً آخوند ها، دستِ غیبی داشت. وقتی جُرئتِ مان می بُرد، او تمازه بنائی آوازه خوانی را می گذاشت.

شب را در منزل فرسنج گذرانده، صُبح همین که آفتاب تیغ زد، راه اُفتادیم. حبیب اللہ را چائی فرسنج سردماغ آورده بُود، و کیفی داشت که بیا و ببین. کشمش و بادام از جیب در آورده خود می خورد و به ما می خوراند. اوّل ہوائی خوش و آفتابی داشتیم، ولی کم کم ہوا گرفته شد و یک موزِ سختی که گوش و بینی را می بُرید، شروع کرد به وزیدن. حبیب اللہ رُو به آسمان کرد و گفت: ای خورشید خانم! باز بنائی قحبگی را گذاشتی و رُو بندت را پائین انداختی. اگر تفم یخ نمی بست، یک تُف بآں روئی سنگپایت می انداختم، ولی افسوس!"

برف بنای باریدن گذاشت، و سرمائی موذی چنان بسر مُسافرا در می آورد که انسان، دِلش می خواست قیامت برپا می شُد و گناهانش، بر ثواب هایش چربیده، دگیه در آتشِ جہنّم سرا زیر می شد. دیگر صدائی احدی بلند نمی شُد. فقط گاهی گاهی

صدائی حبیب اللہ شنیدہ می شُد ۔ حمزہ می گفت: "چند فرسخ بیش، بہ کنگادر نہ ماندہ" برف ہم، کہ دست بردار نہ بود ۔ ناگہاں، صدائے از کنارِ جادہ بلند شُد و چُرت ما را از ہم درانید ۔ ہمیں کہ سرہائی خود را بلند کردیم، دیدیم یک نفرِ قزاقِ رُوسی، بروئی برف اُفتادہ با صوتِ محزونی ہئے التماس مے کُند، و پائی مجرُوحِ خود را نشان می دہد ۔ جعفر خان گُفت: "رُفقا! مُلتفت باشید کہ رنداں برائی ماں تلہ حاضر کردہ اند!" و یہ حمزہ تشرّی زدہ گُفت: "دِ! جانت درآید! شلاق کش، بِرَو!" ولی حبیب اللہ باحالتِ تعجّب گفت: "ای خدا بابایت را بیامُرزد! تلہ ملہ[1] چی؟ بندۂ خدا زخمی است! زبانش دروغ بگوید، خُونِ سُرخش کہ راست می گوید، اگرچہ دُشمن است با دُشمنِ خوار و زبون، بی مُرُوّتی ناجوانمردی است ۔ خُدا را خوش نمی آید ایں بیچارہ را دریں حال بگذاریم و برویم!" و درہماں حالِ حرف زدن، جُفت زو پائین، و خود را بہ رُوسی رساندہ، زیرِ بازوئیش را گرفتہ با مہربانیٔ تمام بلندش نمود و بطرفِ گاریش آورد ۔ حمزہ ہم باز، چند تا فحشی، بہ نافِ ہرچہ اُرُس ہست، بست، و گاری را نگاہ داشت ۔ حبیب اللہ، رُوسی را، ہر جور بُود، سوارِ گاری نمود و خودش ہم پرید بالا، و گاری راہ اُفتاد ۔ جعفر خان، محضِ احتیاط، آہستہ بگوشِ حبیب اللہ گُفت: "حالا کہ گذشت، ولی بد کردی، تُرا چہ باین کارہا؟" حبیب اللہ خندہ کرد و گُفت: "ای بابا! رُوسی کہ ہست ولی مسلمانیٔ ما کجا رفتہ! آدم بہ گرگِ بیابانی ہم باید یک وقتی رحمش بیاید۔" جعفر خان سری تکان دادہ گفت: "خوب! باشد!" بالآخرہ بہ زورِ اشارہ و بہ ہزار زحمت معلوم شُد کہ چند نفر قزاقِ رُوسی کہ مامورِ

---

[1] تلہ ملہ چی ۔ تلہ ملہ چہ؟ تلہ کے معنی ہیں پھندا اور ملہ مہمل لفظ ہے ۔ یعنی پھندا ونداکیسا؟

جمع آوریِ آذوقه بوده اند، و روسی رفیقِ ما هم جزوِ آنها بوده. یک دفعه بلوچهای اطراف، از پشتِ تپه، آنها را به بادِ گلوله گرفته، قزاق ها فرار کردند و این یکی بدبخت، گلوله به رانش خورده بدستِ بلوچها افتاد. اسپ و تفنگش را گرفته و جیب هایش را خالی کرده، خودش را وِل کردند. تمام شلوارش یک تکه خون شده بود. حبیب الله لُنگی از خرجینِ خود در آورده، با مهربانیٔ تمام، بروی زخمش بست، و مثل این که صد سال با او برادر خوانده بود، مغز بادام و کشمش از جیبِ خود در آورده، با او داد و گفت: "شاید این ها هم با مجروحینِ ما همین طور رفتار کرده باشند."

حمزه دست از غُرغُر برنمی داشت[۱] و مدام لُندلُند می کرد[۲] که گاری بارِ خودش کم بود؟ سربار[۳] هم بارش کردند! و اوقاتِ تلخی را سرِ اسپ های زبان بسته در می آورد. عاقبت حبیب الله به تنگ آمده گفت: "ای عرب موش خوار! تا کی مثلِ کنیزِ حاجی باقر قُرقُر[۴] می زنی؟ می دانم دردت کجاست، بیا! این دو قرانی[۵] را بگیر و خفه شو!" و از زیرِ شالِ خود کیسه در آورده، یک دو قرانی انداخت پیشِ حمزه. و همین که می خواست دوباره کیسه را زیرِ شال بگذارد، از دستش افتاد و دو قرانی ها سرازیر شد توی دامنش. این پول پولی بود که حبیب الله از مزد و انعامهائیکه گرفته بود، بخیال این که به عروسیِ خود خرج کند، جمع کرده، و حالا، برای زن و بچهٔ برادرِ گم شدهٔ خود، همراهِ برداشته بود، و چند تومانی اش هم پولی بود، که اُستادش، برای خریدِ توتون، به او داده بود. روی هم رفته، یک بیست تومانی می شد. چشمِ من، در موقعیکه پول ها از کیسه ریخت، از قضا، به چشمِ روسی

---

[۱] بک بک کرنے سے باز نہ رہتا تھا۔ [۲] ٹرٹر کرتا تھا۔ [۳] فالتو بوجھ [۴] قرقر زدن = زبان چلانا۔ [۵] قران چاندی کا سکہ۔

Library Sri Pratap College,
Srinagar.

اُفتاد- دیدم برقِ بدی[1] زد و مثلِ گرسنۀ که کباب به بیند، همان با چشم خواست، پُول ها را بلع کند-

برفِ موذی دست بردار نبود- ابرهائی تیره و تار روئی هوا را گرفته، سرما[2] داشت سنگ را می شگافت- رُوسئی مجروح، مثلِ مُوشِ از آب بیرون کشیده، ہے می لرزید و ہے با چشم ہائی زرد، مژۂ خود خیره خیره به ما نگاه می کرد- و معلوم بود، سرما پیرش را در آورده بُود- ناگہاں حبیب اللہ عبائی گرمِ خود را از دوش برداشته بدوشِ قزاق انداخت و گفت " ای بابا! به بنی نوعِ خُود ترحّم لازم است، این دربدر شُده را سرما خواہد کُشت"- از مرُوّت و محبّتِ این جوان لذّتی وافر بُردم و دلم می خواست، بلند شده، آں پیشانی فراخش را، که کلاهِ نمدی خط انداخته بود، بوسۂ ستایش بدہم-

خلاصه، رُوسی، دیگر سرش را از زیرِ عبا در نیاورد، مگر وقتی که گاری رسید مقابل قلعه سنگی که در نزدیکئ کنگاور واقع است، در دالانِ قلعه، یک دستۂ قزاقِ رُوسی، آتشی روشن کرده و دورِ آں را گرفته، باصدائی شراب آلُود، آوازه خوانی می کردند- رُوسی مجروح به محضِ شنیدنِ صدائی آشنا، سر از زیرِ عبا بیرون آورد، و مثل آنکه جانِ تازۂ در بدنش دمیده باشد، سر پا برخاست و رفیقانش را به زبانِ رُوسی آواز داد- قزّاق ہا ہمیں که چشمِ شان باو اُفتاد، فریادی زده، وخندان و بشّاش دویدند بطرفِ گاری، و کمک کردند تا رفیقِ مجروحِ شان از گاری پیاده شُد- ولی در ہمیں حال پیاده شدن، من دیدم، چیزی به رُفقایش گفت، و قزّاقہا ہم، نگاهِ تند و تیزی به حبیب اللہ انداختند- ولی حبیب اللہ، که مشغولِ پیاده کردنِ رُوسئی مجروح از گاری بُود،

۱- بُری طرح سے جھکی - ۲- سردی

مُلتفتِ نگاهِ آنها نه شُد. به محضِ این که پای رُوسیه به زمین رسید، قزّاقِ دیگری، که معلوم بود بایستی رُتبه داشته باشد، و بوی اَلکُلِ[1] دهنش، تا این طرف گاری می رسید، دست در آورده، مچِ حبیب اللّٰه را گرفته، با قوّتِ تمام، اُو را از گاری کشید پائین، و قزّاق های دیگر، امان، آنکه بگذارند بفهمد مطلب از چه قرار است، نه داده، از هر طرف به بادِ شلّاقش گرفتند، و کشان کشان بردندش بطرفِ قلعه. من از روی تعجّب نگاهی به جعفرخان انداختم، ولی او با کمالِ آرامی و آهستگی، بمن اشاره کرد که صدایت در نیاید. و رُو به حمزه کرده گفت: "مگر خوابت بُرده؟ چرا نمی رانی؟ دِ! یا اللّٰه! جانت درآید" حمزه هم شلّاق را به پُشتِ اسپ ها آشنا نمود و چند لعنتی هم به ترکی و عربی، ظاهرا به اسپ ها و در باطن به رُوس های از خدا بی خبر، کرد، و گاری راه اُفتاد. پس از عبُورِ یک پیچ، جلوی گاری خانه رسیده ایستاد، و پیاده شُدیم.

کاشف که به عمل آمد معلوم شد حبیب اللّٰه را متّهم کرده اند که با یک قزّاقِ رُوسی، که با او هم سفرِ گاری بوده، بد سلوکی کرده، و پس از آنکه سر و صُورتش را با شلّاق خونین کردند. سردارِ رُوسی، محضِ ترسِ چشمِ اهالیِ قصبه و اطراف که با رُوس ها خوب رفتار نمی کنند، حُکم کرده بود که تیر بارانش کنند. مخصوصاً شنیدم که همان رُوسیِ مجرُوح، که حبیب اللّٰه واقعاً از مرگ نجاتش داده بود، با حبیب اللّٰه خیلی به خشونت رفتار نمود.

از شنیدنِ این خبر دُنیا را به کلّه ام کوبیدند. سراسیمه دویدم پیشِ جعفرخان. او هم در دالانِ قهوه خانه، محضِ رفعِ خستگیِ راه، مشغولِ کشیدنِ تریاک بُود. گفتم: "چه نشسته! دارند جوانِ مادر مرده را، در عوضِ همه آن جوانمردی، می کُشند! بیا! برویم،"

---

[1] اُلکُل = Alcohol

دست و پائی کنیم، نگذاریم خونِ او بے گناه و ناحق ریخته شود"! جعفر خان بدونِ آنکه سرش را بلند کند گفت: اے بابا! مگر عقلت را از دستت گرفته اند، می خواهی سرت را به باد بدهی؟ این ها را بی خود نیست که "خرس" شاں می گویند، برو، نیشِ عقرب را ماچ[1] کن و ببین چه طور مزدت را کفِ دستت می گذارد! هائ هائ!" و بنا کرد کشیدنِ تریاک۔

حالتم سخت پریشان و درهم بود۔ خون، مانندِ دنگ[2] برنج کوبی، در شقیقه ام می زد۔ کلام نزدیک بود به ترکد و دانستم خفه شدم۔ از خود بے خود رفتم۔ روئ پشت بام گاری خانه و گوشهٔ که مشرف بر میدان گاهِ کنگادر بود، ایستادم۔ از شب دو سه ساعتی گذشته بود، ابرها، از ساحت آسمان برطرف شده، و مهتاب، روئ میدان گاه را فرا گرفته، برف، زمین و زمان را بدامنِ خود پیچیده، گوئ کفنی بود، که خاکِ بے صاحب ایران را، در بر گرفته بود۔

ناگهاں دیدم چند نفرِ قزاق پیدا شدند که حبیب اللہ را با سر برهنه و بازواں از عقب بسته، درمیان گرفته، به طرفِ تپهٔ که نزدیکِ قصبهٔ کنگاور واقع است، رواں بودند۔ من دیگر حالتم را نه فهمیدم و همیں قدر دانستم که طولی نه کشید که صدائ شلیکی بلند شد، به صدائ شلیک، سگهائ اطراف، عوعوئ دلخراشی نمودند و کلاغهائیکه در شاخهٔ درختان غنوده بودند، سراسیمه، بالی زده، از شاخی به شاخ دیگر پریدند و از نو خاموشی مستولی گردید۔ من بدونِ ارادهٔ از بام به زیر آمدم و گیج[3] و دیوانه وار به طرف تپهٔ مذکوره روانه شدم۔ دفعتًا در اندک فاصله، در جلوئ من، جسدِ حبیب اللہ نمودار گردید۔ دو دستش، از دو طرف، بروئ برف دراز بود و حالت استغاثه بدرگاهِ خداوندِ دادگر داشت۔ خونی که از پهلویش به روئ برف جاری بود، خونی را که از رانِ روسئ مجروح بیں

---

[1] ماچ کردن = چومنا [2] دنگ = لٹھ ۔ [3] گیج = سر کا چکرانا

راه در روئ برف دیده بودم، به خاطرِ من آورد، و آه از نهادم آمد۔ در همیں لحظه یک لختهٔ ابرِ تاری، مثلِ اینکه بخواهد پرده به روئ زشتیٔ کردارِ اولادِ آدم بکشد، روئ ماه را گرفت و عالمِ روشن یکباره تار گردید۔ در آں تاریک و روشنی، ناگهاں به نظرم آمد که یک سیاهی، با حزم و احتیاط، و شلان شلان، به طرفِ جسدِ بے حرکت، نزدیک می شود۔ خود را در عقبِ درختی پنهاں ساختم دیده دوخته با دقّتِ تمام مشغولِ نگریستن گشتم۔ در همیں لحظه، ماه، از زیرِ ابرِ سیاه، از نو بیرون آمد۔ بدونِ تردید سیاهی را شناختم، قزّاقِ مجروحِ هم سفرِ ماں بود! متحیّر بودم مقصودش چیست؟ گفتم شاید می خواهد، تلافیٔ نیکوهائ حبیب الله را کرده، و جسدش را از روئ برف، به کنار برده، به خاک بسپارد۔ ولی خیر، خود را شلان شلان به جسدِ حبیب الله رسانیده، و پس از نگاهی باطرافِ خود خم شد، و دست کرد بر شالِ حبیب الله، و چیزی در آورد، و به عجله هر چه تمام تر در بغل بگذاشت، و با شتاب و اضطراب، بطرفِ قلعه روان گردید۔ در بدوِ همه مصیبت، هیچ سر در نیاوردم که قضیّه از چه قرار داشت، ولی، حالا دستگیرم شد، و فهمیدم، قزّاقِ بد نهاد، به طمعِ پولی چند، آں همه مروّت و احسانِ ایں جوانِ نامراد را فراموش کرده، خونِ بے گناهِ او را به ریختن داده است۔

فردائ صبح، که از همّتِ جعفر خان، اجازهٔ حرکت از کنگاور را بدست آوردیم، و مهیّائ حرکت، به سمتِ کرمان شاه بودیم، خواستم، باز دیدنی به حبیب الله نموده باشیم، و خدا نگهدارِ آخرینی، به او گفته، و فاتحه برایش خوانده باشیم۔ دیدم جسدِ حبیبِ ناکام، در زیرِ برفِ شبانه ناپدید گردیده، نه از او اثری مانده و نه از پائ قزّاقِ بد سرشت۔ دستِ بے اعتنائ طبیعت، هر دو را پوشانده

و ہیچ اثری از مجازات و مکافات نہ دیدم ۔

در ایں بین صدائے جعفر خان بگوشم رسید کہ از دُور صدا می کرد و میگفت :
" خان! سرما پُر زور است، اگر می خواہی تلف نہ شوی، یک بستہ تریاک بدہم ۔ ببین چہ معجونی است۔" گاری ہم حاضر شُد ۔ سوار شدہ راہ اُفتادیم ۔

عزم و ارادہ

ترجمان السلطنۃ

خواستن و کردن، یعنی ارادہ و عمل، اوّل شرطِ ضروریِ حیات می باشد۔ اہمیت ایں قوۂ عاملہ، در عالمِ حیات، بدرجۂ مہم و قابلِ ملاحظہ ایست کہ حتّیٰ در حیاتِ حیوانی ہم می توان گفت بروز و ظہورِ کُلّی دارد، منتہیٰ، بر خلافِ آنچہ در نزدِ حیوانات مشاہدہ می شود، انسان باید حقیقتِ معنائی خواستن را درک نمودہ، بلکہ آنچہ را کہ می داند و می فہمد کہ باید بکند، انسان باید، ہمیشہ، و در ہر حال تکلیفِ خود را بجا آوردہ، بہ ہیچ وجہ از انجامِ وظائف و تکالیفی کہ خود را عہدہ دارِ آں می داند، قصور نہ ورزد۔ انسان باید، دارائی عقلِ سلیمی باشد، کہ بہ ہدایت و راہ نمائی آں، بتواند با عزمِ راسخ و ارادۂ متین، بر دُشمنِ جہل غالب آمدہ، مالکِ نفس و وجودِ خود گردد۔

انسانِ جوانی کہ می خواہد، بارِ سنگینِ حیات را بدوشِ خود کشیدہ مسئولیتِ آں را عہدہ دار گردد، باید، عنانِ نفسِ سرکش را مقتدرانہ در دست گرفتہ، مملکتِ وجود را تسخیر نمودہ، ریاستِ مطلقۂ آں را تسلیمِ سُلطانِ عقل نماید، و کُلیۂ قوائی مادّی و معنوی خود را، در تحتِ نظر و اوامرِ او، بکار اندازد۔

دریں صورت می توان گُفت، کہ یک چنیں شخصی، سررشتۂ سعادت و نیک بختی خود را، خود در دست دارد، و عوامل و قوائی خارجی را، در زندگانی او، تا درجۂ نفوذ

و اثری نیست۔

تحصیلِ موفقیت در چنین امرِ مهمی، اگرچہ، باموانع و مشکلاتی کہ قهراً پیش می آید، کاری بس صعب و دشوار است، ولی بہ تجربہ ثابت گردید کہ با عزم راسخ و ارادۂ متین وسعی و عمل، می توان، بہ رفعِ موانع و مشکلات، موفق آمدہ، شاہدِ مقصود را در آغوش کشید۔

با این اسلحۂ قوی، یعنی عزم و ارادہ وسعی و عمل، می توان، حتّی در مقابلہ، با سخت ترین تحریکاتِ نفسانی و تمایلاتِ غیر عاقلانہ، وہوس ہای پستِ جاہلانہ ہم بآسانی تمام، موفقیت حاصل کرد، ہمان قسم کہ انسانِ با عزم و با ارادہ کہ فرمان فرمائی بر نفس باشد می تواند، در مقابلِ ہر پیش آمدی، مقاومت ورزیدہ، ہوس ہای پست و احساساتِ جاہلانہ را زیرِ پا گذاردہ، بہ حلِّ معضلات، و رفعِ موانع و مشکلات، موفّق آمدہ، و بالآخرہ، فرمانفرمائی عقل را در وجودِ خود مُسلّم سازد۔ اشخاصِ ضعیفُ النّفس، بلا ارادہ کہ بدونِ ہیچگونہ مقاومت و پافشاری، تسلیمِ پست ترینِ ہوس ہای نفسانی و اعمالِ غیر عاقلانہ می گردند، در تصادفِ مختصرِ پیش آمدہای سُوءِ غیرِ منتظرہ، غالباً دست و پائی خود را گُم کردہ، عاجز و زبون می شوند

حکیمی می گوید: "اگر می خواہی عالم را تسخیر نمائی، خود مُسخّرِ عقل شو۔" یعنی لیاقتِ راہ نُمائی دیگران را، نہ خواہی داشت مگر آنکہ، با عزمِ راسخ، عنانِ نفس را در دست گرفتہ، در ہر کار، عقلِ سلیم را ہادی و رہنمائی خود قرار دہی۔

حکیم دیگر مے گوید: "سعادتِ حیات مخصوصِ کسی است کہ باہر نوع فداکاری کہ باشد، نفس را مغلوب ساختہ، خود تسلیمِ عقل گردد۔" یعنی ہر انسانی کہ در دورِ جوانی و شباب، بر نفس غالب آمدہ، از کیفیّات و لذایذِ پست، وہوس ہائی جاہلانہ، صرفِ نظر نمودہ،

باعزم ثابتی، مطیع و فرمان بردارِ عقل شود، می تواند، به موقعیتِ خود، در مجادلۂ حیاتِ خود مطمئن گردیده، سعادتِ خویش را تامین نماید۔

در میدانِ مبارزۂ حیات، هر قدر اِنسان در عزم و اِرادۂ خود، راسخ تر باشد، اُمید به مُوفقیت، برائے اُو بیشتر است، چه کمتر اِتفاق می اُفتد، که شخص باعزم راسخ و ارادۂ متین، انجام مقصودی را در نظر گیرد و به مقصود نایل نه شود ؎

می باش بجد و جهد هر کار　　دامانِ طلب ز دست مگذار
هر چیز که دِل بر اُو گماری　　چوں سعی کنی بدست آری

اِنسان وقتی می تواند به ثبات و استحکام عزم و اِرادۂ خود اطمینان حاصل نماید، که انجام کاری را، وجه همتِ خود قرار دهد، و تصادف با موانع و مشکلات، در عزم ارادۂ او اثری نه داشته، تردید و تاملّی برائے خود ایجاد نه نماید، در هر امری از اُمور، عزم و اِرادہ، وقتی مُثمرِ ثمر و نتیجه است که با سعی و عمل توام باشد که ؎

بے عزمِ دُرست و سعئ کامل
کس را نه شود مُراد حاصل

زیرک فقط اوست، که باکمالِ قدرت، سررشتۂ اعمال و افعال و خیالاتِ خود را، در دست دارد ۔ اوست، که باکمالِ سهولت و آزادئ احساساتِ خود را، به هر طرف که بخواهد، متوجّه می سازد ۔ اُوست که هر عایق و مانعی را، به استعانت و رهنمائ عقل، مے تواند، طرد و دفع نموده، هر کس و هر چیز، حتّیٰ عنانِ طبیعت را، مطیع خود سازد۔

باعزمِ ثابت و ارادۂ متین است، که اِنسان می تواند، خود را، از هوا و هوس های

سختِ خطرناک، مصئون داشته، مخصوصاً از بهانه جوئی، که مولودِ دیوانه مضعف نفس است احتراز جوید، و همچنین، هر گونه عیب و نقصی در خود مشاهده نماید، دفع نموده، خود را از عیوب و خطایا، منزّه و مبرّای سازد۔

عزم و اراده، بخودیٔ خود، موجد و سبب ترقی و تعالی نیست، ولی می توان آن را یکی از عواملِ موثره و جهاتِ اصلیهٔ آن، دانست، و به همین لحاظ می توان گفت که اشخاص عاقل و باهوش، که دارائی عزم راسخ و ارادهٔ کامل، و جرأت نیز می باشند، در واقع، سر رشتهٔ سعادتِ خود را، خود در دست دارند، و اتّفاقات و پیش آمدهای سوء غیر منتظره، شاید در جریانِ زندگانیِ آنها، چندان قدرت و نفوذ نداشته باشد، بر خلافِ اشخاصِ بی عزم بلا اراده که هر قدر هم، ذکی و باهوش باشند، قدرت و نفوذی، در جریان و پیش آمدهای حیاتِ خود نداشته، در واقع می توان، آنها را ملعبهٔ حوادث و بازیچهٔ اتّفاقات دانست۔

مثالِ این قبیل اشخاص، در عالم حیات، مانندِ حرکتِ کشتی بدونِ سکّانی است در سطحِ اوقیانوسِ موّاجِ متلاطمی، که بواسطهٔ نداشتنِ خطّ سیرِ معیّن، بادهای مخالف و جریاناتِ مختلفه، آن را هر لحظه، به طرفی سوق داده، تا موقعیکه، در گرداب فنا و نیستی فرو رفته، غوطه ور گردد۔

برائے تحصیلِ عزم راسخ و ارادهٔ متین، مشق و عمل لازم است، یعنی اشخاصی که فاقدِ عزم و اراده هستند، می توانند، بوسیلهٔ بکار انداختنِ عزم و ارادهٔ خود در اعمالِ جاریهٔ حیاتی، و در مقابله با پیش آمدهای مختلفهٔ عادی، خود را برای مقابله با پیش آمدهای مشکله و مسایل معضله، آماده و مهیّا سازند۔

قسمتِ غالب، از افرادِ هر هیئتِ اجتماعی را، مخصوصاً در آسیا و افریقه،

کم وبیش به تفاوت، اشخاصِ بی عزم، مُردو الخیال تشکیل می دهند، ولی چنانچه همین اشخاص در اعمالِ جاریهٔ خود، عزم و اراده را متدرجاً بکار انداخته، در تحصیل آن کوشیده، ثباتِ قدم به خرج دهند، می توانند از آنچه هستند بهتر شده، به مرورِ زمان، با تحصیل عزم و اراده، از آنچه آنها را پست و زبون نموده، دوری جُسته، با کسبِ خصایل وصفاتِ عالیه، حیاتِ خود را کاملاً تأمین نمایند، چه ثبات و پایداری، در هر امر، مُثمرِ ثمر و برکات و مُنتجِ نجات وفلاح است ؎

هر سر که یافت افسری از گوهرِ ثبات
در اقتدار بگذرد از چرخِ بی ثبات

حکیمی گوید: "مردِ ثابت قدم آنست که به وسوسهٔ هیچ موسُوس، رُوی از انجامِ مقصود نه گرداند، و هیچ مانع ومشکلی، او را از طریقِ خود، منحرف نه سازد ؎

بنای کار بنه بر ثبات، و ایمن باش
که هر بنا که بر اصل است، پایدار بود

تردید و نداشتنِ تصمیم، امراضِ مُزمن وخطرناکی هستند که به مرورِ زمان، عزم واراده را فلج ساخته، در نتیجه، وجودِ انسان را، عاطل و باطل نموده، از کار می اندازد. حکیمی گوید: "در میدانِ مبارزهٔ حیات، شاهدِ مقصود را در آغوش نه خواهی کشید، مگر با داشتنِ عزم و ارادهٔ راسخ، و دُچارِ یاس وحرمان نخواهی شد مگر بواسطهٔ تردید و بی ثباتی ؎

در تردّد رهِ نجات مدان | هیچ خصلت به از ثبات مدان
میل داری به رفعتِ درجات | در تعالی، ثبات ورز، ثبات

Library Sri Pratap College,
Srinagar

حصۂ نظم

غزلیات

مصلح الدّین شیخ سعدی فرماید

★

من بدین خوبی و زیبائی نه دیدم روی را — وین دل آویزی و دلبندی نه باشد موی را
روی اگر پنهان کند سنگین دلِ سیمین بدن — مشک غمّاز است، نه تواند نهفتن بوی را
این موافق صورت و معنی، که در چشم من است — از تو زیباتر ندیدم، روی و خوشتر خوی را
گر بسر میگردم از بیچارگی، عیبم مکن — چون تو مژگان می زنی، جرمی نه باشد گوی را
ما ملامت را بجان جوئیم در بازارِ عشق — کُنجِ خلوت، پارسایانِ ملامت جوی را
سعدیا گر بوسه بر دستش نمی یاری نهاد — چاره آن دانم که بر پایش بمالی روی را

★

ساقیا می ده که ما دُردی کشِ میخانه ایم — با خرابات آشنائیم، از خرد بیگانه ایم
خویشتن سوزیم، و جان بر سر نهاده شمع وار — هر کجا در مجلسی شمعیست، ما پروانه ایم
اہلِ دانش را، درین گفتار، با ما کار نیست — عاقلان را کی زبان دارد که ما دیوانه ایم
گرچه قومی را صلاح و نیکنامی ظاہر است — ما بہ قلّاشی و رندی، در جہان افسانه ایم
خلق می گویند، جاه و فضل، در فرزانگی است — گو، مباش این ہا که ما رندانِ نافرزانه ایم
عیبِ تُست، ار چشمِ گوهر بین نداری، ورنه ما — هر یک اندر بحرِ معنی، گوهرِ یک دانه ایم

سعدیا! گر بادۂ صافیت باید، باز گو　　ساقیا می دہ کہ ما دُردی کشِ میخانہ ایم

★

ہر کہ دلآرام دید، از دلش آرام رفت　　باز نیابد خلاص، ہر کہ دریں دام رفت
یادِ تو می رفت، و ما عاشق و بیدل شدیم　　پردہ بر انداختی، کار باتمام رفت
مشعلۂ بر فروخت، پرتوِ خورشیدِ عشق　　خرمنِ خاصان بسوخت، خانقہِ عام رفت
عارفِ مجموع را، در پسِ دیوارِ صبر　　طاقتِ بودن نہ ماند، ننگ شد و نام رفت
گر بہ ہمہ عمرِ خویش، با تو برآرم دمی　　حاصلِ عمر آں دم است، باقیِ ایام رفت
ہر کہ ہوائی نہ پخت، یا بہ فراقی نہ سوخت　　آخرِ عمر از جہان، چون برود، خام رفت
ما قدم از سر کُنیم، در طلبِ دوستان　　راہ بہ جائی نہ بُرد، ہر کہ باقدام رفت
ہمتِ سعدی بہ عشق میل نہ کردی، ولیک　　پائی فرو شد بہ کام، عقل بہ ناکام رفت

مولانا نور الدین عبد الرحمن جامی فرماید

★

بر طرفِ رُخ نہادی، آں جعدِ مشک سا را　　چوں شب سیاہ کردی، روزِ سفید ما را
نوبت بہ ہر مشامی حیف است، اگر توانم　　سوئی تو رہ بہ بندم، آمد شدِ صبا را
بعد از ہجومِ ہجران، بی دولتِ وصالت　　باز آمدن چہ امکان، صبرِ گریزپا را
دارد رقیب با من، دندان زنی، بہ کویت　　باہم نزاعِ دیرین، باشد سگ و گدا را
باشد بنائی دولت، بر ہمتِ گدایان　　ایمنت بر کتابہ، ایوانِ بادشا را
با صحبتِ کہ گیرم، اُنس این چنیں، کہ عشقت　　بیگانہ ساخت با من، یارانِ آشنا را

جامی زِ سفلہ طبعاں، کم شد صفائی حالت کردی سفالِ تیرہ، جامِ جہاں نُما را

★

ای خوشِ آنانکہ، خمِ طرۂ یاری گیرند یک دم، از پیچ و خمِ دہر، کناری گیرند
تا ازین بحر، رسد زورقِ اُمّید، بہ لب لبِ جوی ولبِ جام ولبِ یاری گیرند
تا دریں، بی سر و بُن صحرا گہ، آزاد زیند جا بسرِ کوہی، و منزل، بُنِ غاری گیرند
ہیبتِ بادیۂ فقر و فنا بین، کہ درو ہر صفِ مورچہ، راخیل سواری گیرند
تیز بینان، نظر، از کحلِ بصر، دوختہ اند در رہت، کحلِ بصیرت ز غباری گیرند
جامی، و روی، بہ خاکِ درِ تو، چون ز حرم ہر یک از کعبہ رواں، راہِ دیاری گیرند

★

طرفِ باغ ولبِ جوئی ولبِ جام است، این جا ساقیا خیز! کہ پرہیز، حرام است اینجا
شیخ، در صومعہ، گر مست شد، از ذوقِ سماع من و میخانہ، کہ آن حال، مدام است اینجا
لب نہادی بہ لبِ جام، و نہ دانم منِ مست کہ لبِ لعلِ تو، یا بادہ، کدام است اینجا
بستۂ حلقۂ زُلفِ تو، نہ تنہا، دلِ ماست ہر کجا مُرغِ دلی، بستۂ دام است اینجا
می کشی تیغ، کہ سازی، دلِ ما را، بہ دو نیم تیغ بگذار، کہ یک غمزہ، تمام است اینجا
پیشِ اربابِ خرد، شرح مکُن، مشکلِ عشق نکتۂ خاص مگو، مجلسِ عام است اینجا

جامی، از شوقِ تو شد مست، نہ می دیدہ نہ جام
بزمِ عشق است، چہ جائی می و جام است اینجا

خواجہ شمس الدّین محمّد حافظ شیرازی فرماید

★

دل می رود ز دستم، صاحبدلان، خدا را
دردا! کہ رازِ پنہان، خواہد شد آشکارا

کشتی شکستگانیم، ای بادِ شرط برخیز!
باشد، کہ باز بینیم، آں یار آشنا را

دو روزہ مہر گردوں، افسانہ ایست و افسوں
نیکی بجائی یاران، فرصت شمار، یارا

در حلقۂ گل و مُل، خوش خواند دوش، بلبل
"ہاتِ الصَّبُوحَ ہبّوا یا ایہا السُّکارا"

آئینۂ سکندر، جام جم است، و بنگر
تا بر تو عرضہ دارد، احوال مُلک دارا

ہنگام تنگدستی، در بادہ کوش و مستی
کیں کیمیای ہستی، قارون کند، گدا را

آسائشِ دو گیتی، تفسیر ایں دو حرف است
با دوستان مروّت، با دشمناں مدارا

در کوئی نیک نامی ما را گذر نہ دادند
گر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

حافظ، بخود نہ پوشید، ایں خرقۂ می آلود
ای شیخِ پاک دامن! معذور دار ما را

★

در خراباتِ مغان، نورِ خدا می بینم
ایں عجب، بین کہ چہ نوری، ز کجا می بینم

جلوہ، بر من مفروش ای ملک الحاج! کہ تو
خانہ می بینی، و من، خانۂ خدا، می بینم

سوزِ دل، اشکِ روان، نالۂ شب، آہِ سحر
این ہمہ، از اثرِ لطفِ شما، می بینم

ہر دم، از روئی تو، نقشی زندم راہِ خیال
با کہ گویم، کہ درین پردہ، چہا، می بینم

کس نہ دیداست ز مشکِ ختن و نافۂ چین
آنچہ مَن، ہر سحر، از بادِ صبا، می بینم

نیست در دایره، یک نقطہ، خلاف از کم و بیش
کہ من، این مسئلہ، بی چون و چرا می بینم

دوستان! عیبِ نظر بازیِ حافظ مکنید
کہ من اورا، ز محبّانِ خدا، می بینم

★

ساقی! بیار بادہ، کہ ماہِ صیام رفت
در دِہ قدح، کہ موسمِ ناموس و نام رفت

وقتِ عزیز رفت، بیا! تا قضا کُنیم
عمری، کہ بی حضورِ صراحی و جام رفت

در تابِ تو، بہ چند توان سوختن ہمچو عود
مَی دِہ، کہ عمر، در سرِ سودائی خام رفت

مستم کُن آنچنان، کہ ندانم، ز بیخودی
در عرصۂ خیال، کہ آمد، کُدام رفت

زاہد غرور داشت، سلامت نہ بُرد راہ
رِند، از رہِ نیاز، بہ دار السّلام رفت

نقدِ دلی، کہ بود مرا صرفِ بادہ باشد
قلبِ سیاہ بُود، از آن در حرام رفت

دیگر مکن نصیحتِ حافظ، کہ رہ نہ یافت
گم گشتۂ، کہ بادۂ عشقش بکام رفت

شیخ فخر الدّین عراقی فرماید

بہ یک گرہ، کہ دُو چشمت بر ابروان انداخت
ہزار فتنہ و آشوب، در جہاں انداخت

فریبِ زُلفِ تو، با عاشقان چہ شعبدہ باخت
کہ، ہر کہ جان و دلی داشت، در میان انداخت

دِلم چُو در سرِ زُلفِ تو شُد، توان گہ گہ
ز آفتابِ رُخت، سایۂ بر آن انداخت

رُخِ تو، در خورِ چشمِ من است، لیک چہ سُود؟
کہ پردہ از رُخِ تو، بر نمی توان انداخت

قبولِ تو، دِگراں را، بہ صدرِ وصل نشاند
دلِ شکستہ ما را، بر آستان انداخت

عراقی، از دل و جان، آں زماں اُمید برید
کہ چشمِ جادوئی تو، چین بر ابروان انداخت

★

ز خواب، نرگسِ مستِ تو، سرگران برخاست
غریو و ولوله، از جانِ عاشقان، برخاست

چه سحر کرد، نه دانم، دو چشمِ جادو یت
که از نظارہ گیان، نعرہ و فغان برخاست

ز تیرِ غمزہ، ازین بیشتر، خونِ خلق مریز
که رستخیز، بیکبار، از جہان برخاست

چنین، که من ز فراقِ تو، در سر آمدہ ام
گرم، تو دست نہ گیری، کجا توان برخاست

ببوی آنکه، بدامانِ تو، در آویزم
دلِ من، از سرِ جان، آستین فشان برخاست

تو در کنارِ من آ، تا من از میان بروم
که ہر کجا که، در آید یقین، گمان برخاست

عراقی، از دل و جان، آنگہی اُمید بُرید
که چشمِ مستِ تو، از خواب، سرگران برخاست

امیرِ خسرو دہلوی فرماید

★

ای چہرۂ زیبائی تو، رشکِ بتانِ آذری
ہر چند وصفت می کنم در حُسن، ازان بالاتری

ہر گز نیاید در نظر، نقشی ز رویت خوب تر
شمسی نہ دانم یا قمر، حوری نہ دانم یا پری

آفاقہا گردیدہ ام، مہرِ بتان ورزیدہ ام
بسیار خوبان دیدہ ام، امّا تو چیزِ دیگری

تو از پری چابک تری، وز برگِ گُل نازک تری
وز ہر چہ گویم بہتری، حقّا، عجائب دلبری

عزمِ تماشا کردۂ، آہنگِ صحرا کردۂ
جان و دلِ ما بردۂ، اینست رسمِ دلبری؟

من تو شدم، تو من شدی، من جان شدم، تو تن شدی
تا کس نہ گوید بعد ازین، من دیگرم، تو دیگری

خسرو غریب است و گدا، افتادہ در شہرِ شما
باشد، کہ از بہرِ خدا، سوئی غریبان بنگری

★

مهِ من! خراب گشتم ز رُخت، به یک نظاره
نظری به تو، عفا اللہ! چه می است مست کاره

تُو، به ره روان، و خلقی، به هلاک مانده هر سُو
چه غمم آبِ تند رُو را، ز خرابیِ کناره

سرِ آن دو چشم گردم، که چو هندوانِ ره زن
همه را به نوکِ مژگان، زده بر جگر کتاره

چو روی به ره، به جولان، دلِ عاشقان بود آن
که ز سُمّ بادپایت، جهد آتش شراره

هوسم بود، که دیده ز همه ستانم و پس
به هزاره دیده، تنها، به رُخت کُنم نظاره

چه زنی دم از عیاری، برِ آن بلندِ کیوان
که به کُنگرِ جلالش، نه رسد کمندِ چاره

چو اسیرِ تُست خسرو، رگِ جان، مکش، ز بندش
که به رشته، دوخت نه توان، جگری، که گشت پاره

سیّد احمد ادیب پیشاوری فرماید

★

سحر، به بوی نسیمت، به مژده، جان سپرم
اگر، امان دهد امشب، فراق، تا سحرم

چو بگذری، قدمی، بر دو چشمِ من بگذار
قیاس کُن، که منت، در شمارِ خاکِ درم

گرفت عرصهٔ عالم، جمالِ طلعتِ دوست
به هر کُجا که روم، آن جمال می نگرم

اگر تو دعوی معجز، عیان بخواهی کرد
یکی ز تربتِ من بگذر، چُو در گذرم

که سر، ز خاک برآرم، چو شمع، دیگر بار
به پیشِ روی تو، پروانه وار جان سپرم

بدان صفت، که به موجِ اندرون رود کشتی
همی رود تنِ زارم، در آبِ چشمِ ترم

چنان نهفتم در سینه، داغِ لاله رُخت
که شُد، چو غنچه لبالب، ز خُونِ دلِ جگرم

محمّد یوسف زادہ غمام ہمدانی فرماید

★

بنائی خاک، بر آب است و آب، بر باد است
چه اعتماد، بر این خاکِ سست بنیاد است

خرابه ایست جهان، پیشِ عقلِ دانشمند
به چشمِ بی خردان، این خرابه آباد است

مخوانش آدمِ خاکی، که این گلِ خود رو
ز جویبارِ بهشتی، به عالم افتاد است

به کارِ دیو و پری، دل منه، که آخرِ کار
اگر بساطِ سلیمانی[ع] است، بر باد است

شکارگاهِ غریبی است این جهان، که یکی
بدامِ دیگری افتاده است، صیّاد است

همه بلای تو، از خویشتن پرستیٔ تست
خوشا کسی، که بکلّی، ز خویش آزاد است

ستم مگوی، که بیدادِ یار و عجزِ غمام
عدالت است، ولیکن، به شکلِ بیداد است

میرزا محمّد علی عبرت نائینی فرماید

به هر کجا که تو باشی خیالِ ما آنجاست
که آرزوی دل و عینِ مدّعا آنجاست

کجا رویم از آن آستان که در همه حال
مرادِ خاطرِ امّیدوارِ ما آنجاست

مقامِ امن و سلامت دیارِ بی خبری است
مکانِ مردمِ وارسته از هوا، آنجاست

تو نازپرورِ عیشی، بکوی عشق مرو
که جائی خانه بدوشانِ بی نوا آنجاست

در آ بکوی خرابات اگر صفا طلبی
که بزمِ خاصِ حریفانِ باصفا آنجاست

ز شهربندِ طبیعت قدم فراتر نه
که ملکِ سرمدی و عالمِ بقا آنجاست

برو به میکده عبرت ز خانقاه و ببین
که جائی ایمنی و بزمِ بی ریا آنجاست

مولانا حضرت شیخ یعقوب صرفی کشمیری فرماید

★

گیتی نمائی آئینۂ صاف جام ما
دور جم است و عہد سکندر به کام ما

آئینۂ خدائی نما جام باده است
ای غافل از خدا! چه کنی عیب جام ما

تا ساخته ام دانه و آب از سرشت خویش
شد مرغ آشیانۂ لاهوت رام ما

در صیدگاهِ همت مردان عجب مدان
عنقای قاف قدس گر افتد به دام ما

نه میل دنیی و نه تمنای آخرت
یعنی برون بود ز دو عالم مقام ما

انصاف ده برای خدا، صرفیا! ملاف
چون خود هنوز پخته نه شد کار خام ما

★

چون جانب چمن گذر آن سرو ناز کرد
شمشاد و سرو را قدمش سرفراز کرد

کوتاه ساخت رشتۂ عمرم به پیچ و تاب
مشاطه‌ای که دست به زلفش دراز کرد

در دیده ام جمال حقیقت نمود رو
تا چشم من نظارۂ حسن مجاز کرد

رو کرد مدعی به تو نا شسته دل ز غیر
بی دین نگر بغیر طهارت نماز کرد

هر چند کردمش پی هم صد نیاز پیش
بیش از نیاز های من آن شوخ ناز کرد

بکشود یار من دهن از بهر پرسشم
بر دردمند خود در مقصود باز کرد

محراب ابروان ترا دید غالباً
صرفی که سجده ها به زمین نیاز کرد

Library Pratap College Srinagar

حصہ نظم

حضرتِ خواجه حبیب الله حُبّیؔ کشمیری فرماید

★

آن یارِ دلنواز، و ملیح زبان، کُجا است — جانم بچو جائی اوست، ندانم، که جان کُجا است

تشبیهِ غنچه را، به دهانت چسان کُنم — این را زبان بچه باشد، و آن را زبان کجا است

خورشید را، نه با رُخِ زیبا، شباهت است — کین خط و خال و ابرو و چشم و دهان، کجا است

تعریفِ قامتِ تُو، نه زیبد به سروِ باغ — از باغبان بپرس، که سروِ روان کجا است

باریک تر ز موئی، میان تو یافتم — یعنی که، در میانه بموئی میان، کجا است

از بارگاهِ قدس، تُو، نام و نشان مپرس — یعنی که ذکر نام کُجا و نشان کُجا است

حُبّیؔ، ز وصفِ تو، بکند مختصر سخن
ما ینبغی ز حُسنِ تو، شرحِ بیان کُجا است

قصائد

شیخ سعدیؒ

★

در موعظہ و مدح مجد الدّین رومی

جہان، بر آب نہاد است، و زندگی بر باد — غلامِ ہمتِ آنم، کہ دل، برو نہ نہاد

جہان نماند، و خرّم روانِ آدمیی — کہ باز ماند از و، در جہاں، بہ نیکی یاد

سرائی دولتِ باقی، نعیمِ آخرت است — زمینِ سخت نگہ کن، چو می نہی بنیاد

کدام عیش درین بوستان؟ کہ بادِ اجل — ہمی بر آورد از بیخ، قامتِ شمشاد

حیاتِ عاریتی خانہ ایست، در رہِ سیل — چراغِ عمر نہادہ است، بر دریچۂ باد

بسی بر آید، و بی ما فرو شود، خورشید — بہار، گاہ خزاں باشد، و گہی مرداد

بر آنچہ میگذرد، دل منہ، کہ دجلہ بسی — پس از خلیفہ بخواہد گذشت، در بغداد

گرت ز دست بر آید، چو نخل باش کریم — ورت ز دست نخیزد، چو سرو باش آزاد

بسی بدیدۂ حسرت، ز پس نگاہ کند — کسی، کہ برگِ قیامت، ز پیش نفرستاد

وجودِ خلق بدل می کنند، ورنہ زمین — ہماں ولایتِ کیخسرو است، و ملکِ قباد

عروسِ ملک، نکو روی دختریست، ولی — وفا نمی کند، این سست مہر، با داماد

نہ خود سریر سلیمان، بباد رفتی، و بس — کہ ہر کجا کہ سریریست، می رود بر باد

همین نصیحتِ من گوش دار، و نیکی کُن — که دانم، از پسِ مرگم، کنی به نیکی یاد
نداشت چشمِ بصیرت، که گِرد کرد، و نه خورد — بِبُرد گوی سعادت، که صرف کرد، و بداد
چنانچه، صاحبِ فرخنده رای، مجدالدّین — که بیخ اجر نشاند، و بنای خیر نهاد
نگویمت به تکلّف "فلان دولت دین — سپهرِ مجد و معالی، جهانِ دانش و داد"
تو آن برادرِ صاحبدلی، که مادر دهر — به سالها، چو تو فرزندِ نیک بخت، نه زاد
به روزگارِ تو ایّام، دستِ فتنه، به بست — به یُمنِ تو، در اقبال، بر جهان، بگشاد
دلیلِ آن که تُرا، از خدای نیک آید — بس است خلقِ جهان را، که از تو نیک اُفتاد
یکی دُعا کنمت، بی رعونت، از سرِ صدق — "خدات در نفسِ آخرین، بیامرزاد!"

★

فی الموعظةِ و النصیحة

توانگری، نه به مال است، پیشِ اهلِ کمال — که مال، تا لبِ گور است، بعد از آن، اعمال
من، آنچه شرطِ بلاغ است، با تو می گویم — تو خواه، از سخنم پند گیر، و خواه، ملال
محلِ قابل، و آنگه، نصیحتِ قایل — چو گوشِ هوش نه باشد، چه سود حُسنِ مقال؟
نصیحتِ همه عالم، چو باد در قفس است — بگوشِ مُردمِ نادان، و آب در غربال
به چشم و گوش و دهان، آدمی نه باشد شخص — که هست صُورتِ دیوار را همین تمثال
دل، ای حکیم! برین معبرِ هلاک، مبند — که اعتماد نه کردند، بر جهان، عقّال
چنان به لُطف همی پرورد، که مروارید — دِگر به قهر، چنان خرد می کند، که سفال
مکن به چشمِ ارادت، نگاه، در دنیا — که پُشتِ مار به نقش است، و زهرِ او قتّال

به عمرِ عاریتی، هیچ اعتماد مکن | که پنج روزِ دگر، می رود به استعجال
برفت عمر، و نه رفتیم شرطِ راهِ ادب | براستی، که به بازی رفت، چندین سال
کنون که رغبتِ خیر است، زورِ طاعت نیست | دریغ نقدِ جوانی، که صرف شد به محال
زمانِ توبه و عذر است، و وقتِ بیداری | برآر دستِ دعائی، و رو به خاک بمال
وصالِ حضرتِ جان آفرین، مبارکباد | که دیر و زود، فراق افتد اندرین اوصال
به زیرِ بارِ گنه، گام بر نمی گیرم | که زیرِ بار، به آهستگی رود، حمّال
نه آفتابِ وجودِ ضعیفِ انسان را | که آفتابِ فلک را، ضرور تست زوال
کنون، هوائی امل می پزد، کبوترِ نفس | که دستِ جورِ زمانه، نه پر گذاشت، نه بال
چنان شدم، که به انگشت، می نمایندم | نمازِ شام، که بر بام می روم، چو هلال
بزرگوار خدایا! بحقِ مردانی | که عارفانِ جمیل اند و عاشقانِ جمال
مبارزانِ طریقت، که نفس بشکستند | به زورِ بازوئ تقویٰ، و للحروبِ رجال
مرادِ نفس نه دادند، ازین سرائ غرور | که صبر پیش گرفتند، تا به وقتِ محال
قفا خورند و ملامت کشند و خوش باشند | شبِ فراق، به امیدِ بامدادِ وصال
به سرّ سینهٔ این دوستانِ علی التفصیل | که دستگیری و رحمت کنی علی الاجمال
رهی، نمی برم، و چارهٔ، نمی دانم | به جز، محبّتِ مردانِ مستقیم الحال
مرا به صحبتِ نیکان امیدِ بسیار است | که مایه داران، رحمت کنند، بر بطّال
بود، که صدر نشینانِ بارگاهِ قبول | نظر کنند، به بیچارگانِ صفِّ نعال
توقع است، ز انعامِ دایم المعروف | ز بهرِ آن، که نه امروز می کند افضال
همیشه، در کرمش بوده ایم، و در نعمش | از آستانِ مربّی، کجا روند اطفال

من، آن ظلوم و جهولم، که هم تو فرمودی — چه آید از ضعفا، ای کریم! و ز جهّال
مرا تحمّل باری، چگونه دست دهد — که آسمان و زمین، بر نه یافتند و جبال
ختامِ عُمر، خدایا، به فضل و رحمتِ خویش — به خیر کن! که همین است غایة الآمال
ثنائی حضرتِ عزّت، نمی توانم گفت — که ره نمی برد آنجا، قیاس و وهم و خیال

بر آستانِ عبادت، وقوف کُن سعدیؔ
که وهم منقطع است از سرادقاتِ جلال

★

خانم پروینؔ اعتصامی

اگر چه، در رهِ هستی، هزار دشواری‌ست — چو پر کاه، پریدن ز جا، سبکساری‌ست
بپای رشته فکنداست روزگار، هنوز — نه آگهی تو، که این رشته گرفتاری‌ست
بگرگ، مردمی آموزی، و نمی دانی — که گرگ را، ز ازل، پیشهٔ مردم آزاری‌ست
بپُرس راه زِ علم، این نه جائی گمراهی‌ست — بخواه چاره ز عقل، این نه روزِ ناچاری‌ست
نهفته، در پسِ این لاجوردگون خیمه — هزار شعبده بازی، هزار عیاری‌ست
سلاحِ دُزد مگیر و متاع دیو مخواه — چرا که، دوستیٔ دشمنان، ز مکّاری‌ست
هر آن مریض، که پندِ طبیب، نه پذیرد — سزاش، تاب و تبِ روزگارِ بیماری‌ست
به چشمِ عقل ببین، پرتوِ حقیقت را — مگوی نور و تجلّی، فسون و طرّاری‌ست
اگر که در دلِ شب، خون نمی کند گردون — بوقتِ صُبح، چرا کوه و دشت، گلناری‌ست؟
بگاهوارِ تو، افعی نهفت، دایهٔ دهر — مُبرهن است، که بیزار از این پرستاری‌ست

بدار دست زکشتی، کہ حاصلش تلخی است
بپوش روی ز آئینہ، کہ زنگاریست

بہ خیرہ، بارِ گران زمانہ چند کشی
ترا، چہ مزد بپاداش، این گرانباریست

فرشتہ زان سبب از کیدِ دیو بی خبر است
کہ اقتضائی دلِ پاک، پاک انگاریست

بلند شاخہ این بوستانِ روح افزائی
اگر ز میوہ تہی شد، زپستِ دیواریست

چہ ہیچگاہ، بہ کارِ نکو نمی گردیم!
شگفت نیست، گر آئینِ ما سیہ کاریست

زمانہ گشت چو عطّار، و خونِ ہر سگ و خوک
فروخت بر ہمہ، و گفت مشکِ تاتاریست

گلش مبو، کہ نہ شغلیش غیر گلچینی است
غمش مخور، کہ نہ کاریش غیر خونخواریست

کدام شمع، کہ ایمن ز بادِ صبح گہی است
کدام نقطہ، کہ بیرون ز خطِ پرگاریست

عمارتِ تو شد است این چنین خراب، ولیک
بہ خانۂ دگران، پیشۂ تو، معماریست

بدان صفت کہ تو ہستی، دہند پاداشت
سزائی کار، در آخر، ہمان سزاواریست

بہل کہ عاقبتِ کار، سرنگونت کند
بلندئی، کہ سرانجام آن، نگونساریست

ز روشنائی جان، شام ہا سحر گردد
روانِ پاک، چو خورشید، و تن، شبِ تاریست

چراغِ دزدِ مخزن، پدید شد پروین
زمانِ خواب گذشت است، وقتِ بیداریست

نصرت اللہ خان کاسمی
در ستایشِ جہان فرماید

★

جہان را، بہ جز نیکوئی، کار نیست
نکو را، نکوہش، سزاوار نیست

چو زیبا بہشتی است، آراستہ　　دران، ہیچ زشتی، پدیدار نیست
چو بازارگانی است، با برگ و ساز　　کہ جز خوب کالاش، در، بار نیست
یکی دل رُبا، شوخِ جان پرور است　　کہ چوں او نگاری بہ فرخار نیست
یکی یارِ غمخوارِ مہر آور است　　کہ چوں او، یکی یارِ غمخوار نیست
چنو یارِ غمخوارِ نیکو سرشت　　نباشد، و گر ہست، بسیار نیست

٭ ٭ ٭ ٭ ٭

جہان، مہربان مادری، نیک خواست　　کہ در سینہ جز مہرش، انبار نیست
ہمہ زادگانِ جہانیم ما　　کسی را، باین گفتہ انکار نیست
ز بیغارہ راندن، فرو بند لب　　کہ مادر، سزاوارِ بیغار نیست
ز رفتارِ ایں مامِ نیکو سرشت　　پسر را، نکوہش بہ ہنجار نیست
نکوہیدنِ مام، باشد گناہ　　کہ بخشایش آں را، ز دادار نیست
نہ دانم، چگونہ بہ نزدیکِ تو　　نکوہندہ مردم، گنہگار نیست

٭ ٭ ٭ ٭ ٭

خدایت برو میر و سالار کرد　　"گر بہ سرش میر و سالار نیست"
گر امروز اورا نداری نگاہ　　بہ فردا، خدایت نگہدار نیست
ترا، جان و دِل گشتہ، بیزار ازو　　وگرنہ، جہان، از تو بیزار نیست
جہان، جملہ نقش و نگارِ خوش است　　ولیکن، ترا چشمِ دیدار نیست
بدین مایہ نقش و نگارِ شگفت　　چنان دان، کہ جز ایزدی وار نیست
بہ چشمِ تو، زشت است و در چشمِ من　　ز زشتی، بر او ہیچ آثار نیست

تو چوں خار جوئی، نہ باشد عجب | اگر بہرہ، ز آنت، بہ جز خار نیست
دگر نہ چو گلچیں شوی، بنگری | کہ جز گُل، درین نغز گلزار نیست
چو بر داری، ایں تیرہ شیشہ ز چشم | بہ بینی، کہ روئی جہاں، تار نیست

٭ ٭ ٭ ٭ ٭

بد و نیک، زائید، ز کردارِ ما | دگر نہ، جہاں، زشت کردار نیست
اگر خواب کردار ہستی ترا | جہاں ہست اقبال، ادبار نیست
دگر، زشتکاری بود پیشہ ات | جہانت، بہ جز، زشت و غدار نیست
جہان ماند آئینہ را، ولیک
خود آئینہ، دیدہ زنگار نیست

قصیدۂ انوری

معروف بہ

"اشک ہائی خُراسان"

بر سمرقند اگر بگذری، اے بادِ سحر! | نامۂ اہلِ خراسان، بہ برِ خاقان بر
نامۂ، مطلع آں، رنجِ تن و آفت جان | نامۂ، مقطعِ آں، دردِ دل و خونِ جگر
نامۂ، بر رقمش آہِ عزیزان پیدا | نامۂ در شکنش خونِ شہیدان مُضمر
نقشِ تحریرش، از سینۂ مظلومان خشک | سطرِ عنوانش، از دیدۂ محرومان، تر

ریشش گردد، ممرِّ صوت، از او گاهِ سماع　　خون شود، مردمکِ دیده از او گاهِ نظر
تا کنون، حالِ خراسان و رعایا بوده است　　بر خداوندِ جهان خاقان، پوشیده، مگر
نی، بود است، که پوشیده نباشد بر وی　　ذرّهٔ نیک و بدِ نُه فلک و هفت اختر
کارها بسته بُود بی‌شک در وقت، و کنون　　وقت آنست که راند سوی ایران لشکر
خسروِ عادل، خاقانِ معظّم، کز جد　　بادشاهست و جهاندار، به هفتاد پدر
دائمش فخر بدانست که در پیشِ ملوک　　پسرش خواندی، سلطانِ سلاطین، سنجر
باز خواهد ز غزان کینه، که واجب باشد　　خواستنِ کینِ پدر، بر پسرِ خوب سیر
چوں شد از عدلش سرتاسر توران آباد　　کے روا دارد، ایران را، ویران یکسر
ای کیومرث بقا! بادشهِ کسریٰ عدل　　وی منوچهر لقا! خسروِ افریدون فر
قصهٔ اهلِ خراسان بشنو از سرِ لطف　　چون شنیدی، زرهِ لطف، برایشان بنگر
این دلِ افگار، جگرسوختگان می‌گویند　　"کای دل و دولت و دین را ز تو شادی و ظفر!
خبرت هست، کزین زیر و زبرِ شومِ غزان　　نیست یک پی ز خراسان، که نشد زیر و زبر؟
بر بزرگانِ زمانه، شده خُردان سالار　　بر کریمانِ جهان، گشته لئیمان مهتر
بر درِ دونان، احرار، حزین و حیران　　در کفِ رندان، ابرار، اسیر و مضطر
مسجدِ جامعِ هر شهر، ستوران‌شان را　　پایگاهیست، که نه سقفش پیدا و نه در
نه کند خطبه به هر شهر بنامِ غز، از آنکه　　در خراسان، نه خطیب است کنون، نی منبر
کشته فرزندِ گرامی، و اگر ناگاهان　　بیند، از بیم، خروشید نیارد مادر
بر مسلمانان آن نوع کنند استخفاف　　که مسلمان نه کند صدیک ازان، با کافر
هست در روم و خطا امن مسلمانان را　　نیست یک ذرّه سلامت به مسلمانی در

خلق را زین غم، فریادرس، ای شاہ نژاد
مُلک را زین ستم، آزاد کُن، ای پاک گہر!

بخدائے کہ بیاراست بہ نامت دینار
بخدائے کہ برافراخت بقدرت افسر

کہ کُنی فارغ و آسودہ دِل، خلق خدائی
زین فرومایہ غزِ شوم پی، و غارت گر

وقت آنست، کہ یابند ز رحمت، پاداش
گاہ آنست، کہ گیرند ز تیغت، کیفر

زن و فرزند و زر و جملہ، بیک حملہ، چو بار
بُردہ ای، امسال روانِ شان بہ دگر حملہ ببر

آخر ایران، کہ ازو بودی فردوس بہ رشک
وقف خواہد بُد تا حشر، برین شوم حشر؟

ہر کہ پائی و خری داشت بحیلت بگریخت
چہ کند مسکین آن را کہ نہ پالیست و نہ خر

رحم کُن رحم، برآن قوم کہ جویند جوین
از پسِ آنکہ، نہ خوردندی از ناز شکر

رحم کُن رحم، بر آنہا کہ نیابند نمد
از پسِ آنکہ، از اطلس شان بُودی بستر

رحم کُن رحم بر آن قوم، کہ نہ بود شب و روز
در مصیبتِ شان، جز نوحہ گری، کار دگر

رحم کُن رحم، بر آں قوم، کہ رسوا گشتند
از پسِ آن کہ بہ مستوری بُودند سمر

گردِ آفاق چو اسکندر برگرد، ازانکہ
توئی امروز جہان را، بدلِ اسکندر

از تو رزم ای شہ، و از بختِ موافق نصرت
از تو عزم ای مَلِک، و از مَلِکُ العرش، ظفر

ہمہ پوشند کفن، چوں تو بپوشی خفتاں
ہمہ خواہند اماں، چوں تو نخواہی مغفر

آں بہر فرازِ جہانبانی، کز غایتِ فضل
حق سپرد است بعدلِ تو جہاں را یکسر

بہرہ باید از عدلِ تو نیز، ایران را
گرچہ ویران شدہ، بیرون ز جہانش مشمر

نورِ خور بہ روشنی، و ہست خراسان، اطلال
نہ بر اطلال بتابد، چو بر آبادی خور؟

ہست ایران بمثل شورہ، و تو ابری و ابر
ہم بیفشاند بر شورہ، چو بر باغ، مطر

بر ضعیف و قوی، امروز توئی، داورِ حق
ہست واجب غمِ حقِ ضعفا، بر داور

Library Sri Pratap College, Srinagar
نظم حصہ

کشورِ ایران، چون کشورِ توران، چو ترا است — از چه محروم است، از رأفتِ تو، این کشور؟
گر بیاراید پائی تو به این عزمِ رکاب — غزِ مدبر، بکشد پای و عنان، تا خاور
کَی بود کَی، که از اقصائی خراسان آید — از فتوحِ تو بشارت، بر خورشید بشر
پادشاهِ فضلا، صدرِ جهان، خواجهٔ عصر — سایهٔ قدر و شرف، قاعدهٔ فضل و هنر
شمسِ اسلام، فلک مرتبه، برهان الدّین — آنکه مولاش بود شمس، و فلک فرمان بر
یاورش بادا، حقِ عزّ و جلّ، در همه کار — تا در این کار بود، یا تو، به همّت یاور
چون قلم گردد، ازین کارِ گران، صدرِ بزرگ — نیزه کردار، به بندوپی این کار کمر
از نوای سایهٔ حق! خلقِ جگرسوخته را — او شفیع است، چنانکه امّت را پیغمبر ؏
خلق را زین حشرِ شوم، اگر برهانی — کردگارت، برهاند ز خطر، در محشر
پیشِ سلطانِ جهان سنجر، کو پرورد است — این چنین، پادشهِ دادگرِ حق پرور
دیدهٔ خواجهٔ آفاق، کمال الدّین را — که نه باشد به جهان، خواجهٔ، ازان کامل تر
نیک دانی که چه، و تا به کجا، داشت بر او — اعتماد، آن شهِ دین پرورِ نیکو محضر
هست ظاهر، که بر او هرگز پوشیده نه بود — هیچ ز اسرارِ ممالک، چه ز خیر و چه ز شر
روشن است این که، برانگور چو خور گردون را — بود ایران را رایش، همه عمر اندر خور
و اندران مملکت و سلطنت و آن دولت — چه اثر بود از او، هم به سفر، هم به حضر
با کمال الدّین، ابنائی خراسان گفتند — "قصهٔ ما، به خداوندِ جهان خاقان، بر
چون کند پیشِ خداوندِ جهان، از سرِ سوز — عرضه، این قصه و رنجِ دل و اندوهِ جگر
از کمال و کرم و لطفِ تو زیبد، شاها! — که کمال الدّین داری، سخنِ ما باور
زو شنو حال خراسان و عراق ای شهِ شرق — که مر او راست همه حال، چو الحمد، از بر

تا کشد رای تو، چوں تیر، بر آں قوم کمان | خویشتن، پیشِ چنیں حادثہ، کردہ است سپر

آنچہ او گوید، محض شفقت باشد، ازانکہ | بسطتِ ملکِ تو می خواہد، نے جاہ و خطر

خسروا! در ہمہ انواعِ ہنر دستت ہست | خاصہ، در شیوۂ نظمِ خوش و اشعارِ غرر

گر مکرر بود ایطاء دریں قافیتم | چوں ضروریست، تنہا، پردۂ ایں نظم مدر

ہم بر آنگونہ کہ اُستادِ سخن عمعق گفت | "خاکِ خوں آلودہ ای باد! بہ اصفاہاں بر"

بی گماں خلق جگر سوختہ را دریابد | چوں نبرد دلِ شاں یابد ازیں حال خبر

تا جہاں را بفروزد خورِ گردوں پیمائی
از جہانداری، ای خسرو عادل! برخور

مُلّا ندیم کشمیری

کیست آنکس، بستن و آویختن فرمود شاہ | شاہِ کیخسرو سریر و خسروِ خاقان کلاہ

سرورا، دانش پژوہا، داورا، دین پرورا | اہلِ کشمیر، از درِ دیوانِ عدلت، داد خواہ

داند انصافت، کہ جمعی را پریشاں دل کہ کرد | آنکہ ہست احسانِ او جور، و ثوابِ او گناہ

عدلت آگاہ است کہ ایں انبوہ را برہم کرد | آنکہ یغما را کشادہ در، کرم را بستہ، راہ

آن ستم کیشی، کہ کاہی را عوض بگرفتہ کوہ | آن جفاجوئی کہ کوہی را بدل، نادادہ کاہ

عجزِ این قوم از رقومِ خامہ برخواند خرد | حالِ این جمع از شکنجِ نامہ دریابد نگاہ

روئی شان ہمچون زر، و او بی غم است از روزِ مرگ | قدِ شان ہمچون کمان، او فارغ است از تیرِ آہ

دیدۂ این بیدلان، چون چشمِ لطفِ او سفید | بختِ این بیچارگان، چون روی ظلمِ او سیاہ

آن یکی در خاک و خون غلطید، چون از زخم صید
وین دگر در پیچ و تاب اُفتاده، چون از شعلہ، کاه

در چمن نارد کہ بالا او نهد، شاخ درخت
از زمین مُشکل، کہ بیرون سر کشد، برگ گیاه

دستبردی شد چنان بر ما، کہ نرگس هم بہ باغ
میکند، هر سو بهم، هم در رہِ بیرون، نگاه

زعفران گویند خندان سازد، اندوهناک را
آمدند از زعفران، در گریہ جمعی بیگناه

زهرِ دشت آزارئی، ظاهر کہ در کشمیر شد
نی بہ نیشاپور و بلخ آن شد، نہ در مرو و فراه

پیش ازین مسجد بنامی شد بجائے بتکده
این زمان، بُت خانہ برپا شد بجای خانقاه

عدل را فرما کہ این قوم، از بلا گردد خلاص
داورا! برگو، کہ این جمع، از الم، یابد نجاه

مثنویات

انتخاب از شاہنامۂ فردوسی

داستانِ رُستم و اِسفندیار

آمادہ ساختنِ شاہ گشتاسپ پسرِ خود، اسفندیار را، برائے گرفتاریِ رُستم

ز بُلبُل شُنیدم یکے داستان کہ برخواند، از گفتۂ باستان
کہ چون، مست، باز آمد اسفندیار دژم گشتہ، از خانۂ شہریار
کتایونِ قیصر کہ بُد مادرش گرفتہ، شب تیرہ، اندر برش
چو از خواب بیدار شد تیرہ شب یکی جام مَی جُست و بگشاد لب
چنین گفت با مادر، اسفندیار کہ با من ہمی بد کند شہریار
مرا گفت: "چون کینِ لہراسپ شاہ بخواہی، بہ مردی ز ارجاسپ شاہ
بیاری تو، مر خواہران را، ز بند کُنی نام ما را، بگیتی بلند
جہان از بدان پاک بی خو کُنی بکوشی و آرایشی، نو کُنی
ہمہ پادشاہی و لشکر تراست ہمان گنج با تخت و افسر تراست"
کنون، چون برآرد سپہر آفتاب سرِ شاہ، بیدار گردد ز خواب

بگویم بدو، آن سخنها که گفت / ز من، راستی ها، نیارد نهفت
اگر تاجِ شاهی سپارد به مَن / پرستش کُنم، چون بُتان را شمن
وگر هیچ تاب اندر آرد بچهر / به یزدان، که بر پای دارد سپهر
به مردی، من آن تاج بر سر نهم / به ایرانیان، گنج و کشور دهم
تُرا، بانوی شهرِ ایران کُنم / به زور و به دل، کارِ شیران کُنم»
غمی شُد ز گفتارِ او، مادرش / همه پرنیان، خار شُد، در برش
بدو گُفت: «کای رنج دیده پسر! / ز گیتی، چه جوید دلِ تاجور؟
همه گنج و فرمان و رای و سپاه / تو داری، برین، بر فزونی مخواه
یکی تاج دارد پدرت، ای پسر / تو داری همه لشکر، و بُوم و بَر
چو او بگذرد، تاج و تختش تراست / بزرگی و اورنگ و تختش تراست»
۱۱ چنین گفت با مادر، اسفندیار / «که نیکو زد این داستان، هوشیار
که پیشِ زنان، راز، هرگز مگوی / چو گوئی، سخن بازیابی، به کوی
بکاری مکن نیز، فرمانِ زن / که هرگز نیابی، زنی، رای زن»
پُر آهنگ و تشویر شُد، مادرش / ز گفتن، پشیمانی آمد برش
چو بگذشت شب، گرد کرده عنان / سپیده بر آورد، رخشان سنان
نشست از برِ تختِ زر، شهریار / بُشد پیشِ او، فرّخ اسفندیار
چُو در پیشِ شاه، انجمن شُد سپاه / ز نام آوران و ز گردانِ شاه
همه موبدان پیشِ شاه، رده زده / هم اسپهبدان، پیشِ او، صف زده
پس اسفندیار، آن یلِ پیلتن / بر آورد، از درد، آنگه سخن

بدو گفت: "شاها! انوشه بدی — تو را بر زمین، فرّهٔ ایزدی
سر داد و مهر، از تو پیدا شد است — همان تاج و تخت، از تو زیبا شد است
همه، مر ترا، چون یکی بنده ایم — همه، بآرزوی تو، پوینده ایم
تو دانی که ارجاسپ از بهر دین — بیامد چنان با سوارانِ چین
ز تن باز کردم سر ارجاسپ را — برافراختم نام گشتاسپ را
ز بس بند و سوگند و پیمانِ تو — دلم گرم‌تر شد، به فرمانِ تو
همی گفتی" از باز بینم ترا — ز روشن روان برگزینم ترا
سپارم ترا افسر و تختِ عاج — که هستی به مردی سزاوارِ تاج"
مرا از بزرگان بدین شرم خاست — که گویند گنج و سپاهت کجاست
بهانه کنون چیست، من بر چه ام؟ — پُر از رنج، پویان، ز بهرِ که ام؟"
بفرزند، پاسخ چنین داد شاه — "که از راستی بگذری، نیست راه
ازین بیش کردی که گفتی، تو کار — که یارِ تو بادا، جهان کردگار!
بگیتی، نه داری کسی را همال — مگر، پُر هنر نامور، پورِ زال
که او راست، تا هست، زابلستان — همان بست و غزنین و کابلستان
به مردی همین ز آسمان بگذرد — همی خویشتن کهتری نشمرد
بپیچید ز رائے وز فرمانِ من — سر اندر نیارد به پیمانِ من
سوی سیستان رفت باید کنون — بکار آوری جنگ و رنگ و فسون
برهنه کنی تیغ و گوپال را — به بند آوری رستمِ زال را
به داوار گیتی، که او داد زور — فروزندهٔ اختر و ماه و هور

که چون این سخن‌ها، بجای آوری   ز من نشنوی زان سپس، داوری
سپارم، تُرا گنج و تخت و کلاه   نشانمت، با تاج، در پیش گاه
چنین پاسخ آورد اسفندیار   «که ای پُر هُنر، نامور شهریار!
همی دُور مانی، ز رسم کهن   بر اندازه باید، که رانی سخن
چه جُوئی نبُردِ یکی مردِ پیر   که کاؤس خواندی اُورا، شیرگیر
زگاهِ منوچهر تا کیقباد   همه شهرِ ایران، بدو بود شاد
همی خواندندش خداوندِ رخش   جهانگیر و شیراوژن و تاج‌بخش
نه او در جهان، نامداری نَو است   بُزرگ است، و با عهدِ کیخسرو است
اگر عهدِ شاهان نه باشد دُرست   نه باید زگشتاسپ منشور جُست»
چنین داد پاسخ به اسفندیار   «که ای پُورِ گردنکش نامدار!
کسی، کو ز عهدِ جهاندار گشت   به پیشِ درِ او، نه شاید گذشت
رهِ سیستان گیر، خود با سپاه   اگر تخت خواهی، همی با کلاه،
چو آنجا شوی، دستِ رُستم ببند   بیارش، به بازُو فگنده کمند
از ان پس، نه پیچد سر از ما کسی   اگر کام و گر گنج دارد بسی»
سپهبد، بروها، پُر از چین بکرد   به شاهِ جهان گفت: «ازین، بد بگرد
ترا نیست دستان و رُستم به کار   همی راه جوئی نه اسفندیار
دریغ آیدت جای شاهی همی   زگیتی، مرا دور خواهی همی
تُرا باد این تخت و جای جهان   مرا گوشهٔ بس بود در جهان
ولیکن تُرا من، یکی بنده ام   به فرمان و رایت سرافگنده ام»

ز پیشِ پدر، باز گشت او بہ تاب — ہم از بہرِ تاج و ہم از گفتِ باب
بایوانِ خویش، اندر آمد دژم — لبی پُر ز باد، و دلی پُر ز غم

روزِ دیگر اسفندیار، پسرِ خود، بہمن، را طلبید و اُو را با پیامی نزدِ رُستم فرستاد۔ رُستم، بہمن را گفت کہ "من ہمراہِ سپاہیان پیشِ اسفندیار خواہم رفت و از پادشاہ گشتاسپ دادِ گرفتاریِ خُود بستانم"۔ بہمن، پیشِ پدر آمد و او را ازین ماجرا اطلاع داد و خود اسفندیار نزدِ رُستم رفت۔

رفتنِ اسفندیار نزدِ رستم و گفتگوی ایشان

بفرمود، کہ اسپِ سیہ، زین کُنند — بہ بالاش بر، زینِ زرّین کنند
پس از لشکرِ نامور، صد سوار — برفتند با فرّخ اسفندیار
ازان سو، خروشی بر آورد رخش — وزین روی، اسپِ گوِ تاج بخش
تہمتن، بہ خشک اندر آمد ز رُود — پیادہ شد و داد یل را دُرود
بسی آفرین کرد "کہ یک خدای — ہمی خواستم تا بود رہنمای
کہ تو نامور اندرین جای گاہ — چنیں تندرست آمدی با سپاہ
نشینیم و گفتارِ فرّخ نہیم — وزان پس، یکی خوب پاسخ دہیم
چنیں دان کہ یزدان گوای من است — خرد زین سخن رہنمای من است

که روی سیاوش اگر دیدمی — بدین تازه روی نه گردیدمی
خنک شاه، کو چون تو دارد پسر — به بالا و فرّت بنازد پدر
خنک شهرِ ایران که تختِ ترا — پرستند، و بیدار بختِ ترا
دژم بختِ آن، کز تو جوید نبرد — ز بخت و ز تخت، اندر آید بگرد
همه دشمنان، از تو، پُر بیم باد — دلِ بدسگالت، به دُو نیم باد
همه ساله بختِ تو پیروز باد — شبانِ سیه، بر تو نوروز باد"
چو بشنید گفتارش اسفندیار — فرود آمد از بارهٔ شاهوار
تنِ پیلوارش به بر در گرفت — فراوان بر او آفرین بر گرفت
که "یزدان سپاس ای جهان پهلوان — که دیدم ترا شاد و روشن روان
سزاوار باشد ستودن ترا — یلانِ جهان، خاک بودن ترا
خنک آن که باشد، ورا چون تو پشت — بود ایمن از روزگارِ درشت"
بدو گفت رستم: "کای پهلوان! — جهاندار و بیدار و روشن روان
یکی آرزو خواهم از نامدار — که باشم بران آرزو، کامگار
که آئی خرامان سوی خانِ من — بدیدار، روشن کنی جانِ من
سزای تو، گر نیست چیزی که هست — بکوشیم و با آن لبائیم دست"
چنیں پاسخ آوردش اسفندیار — که "ای از یلانِ جهان، یادگار!
هر آنکس که او چون تو باشد، به نام — همه شهرِ ایران، بدو شاد کام
نشاید گذر کردن، از رائے او — گذشت از بر و بوم، و از جای او
ولیکن، ز فرمانِ شاهِ جهان — نه پیچم، همی آشکار و نهان

به زابل نه فرمود ما را درنگ / نه با نامدارانِ این بوم، جنگ
تو آن کن، که بر یابی از روزگار / بر آن رو، که فرمان دهد شهریار
تو خود، بند بر پای نه، بی درنگ / نباشد ز بندِ شهنشاه، ننگ
ترا چون برم بسته نزدیک شاه / سراسر بدو باز گردد گناه
ازین بستنت مَن روان خسته ام / به پیش تو اندر کمر بسته ام
نمانم که تا شب بمانی به بند / وگر بر تو آید به چیزی گزند
ازان پس، که مَن تاج بر سر نهم / جهان را به دستِ تو، اندر دهم
وگر باز گردی به زابلستان / به هنگام بشگوفهٔ گلستان
بیابی تو چندان ز من خواسته / که گردد بر و بومت آراسته"
بدو گفت رستم "که ای نامدار / همی جُستم از داورِ کردگار
که خرّم کنم دل به دیدارِ تو / شوم شادمانه ز گفتارِ تو
یکی ننگ باشد مرا ازین سخن / که تا جاودانه نه گردد کهن
که چون تو سپهبد سری افسری / سرافراز شیری و کُند آوری
به شادی نیائی سوئی خانِ مَن / نباشی بدین مرز مهمان مَن
گر این کینه از مغز بیرون کُنی / بکوشی و بر دیو افسون کُنی
ز گفتارِ تو رامش جان کُنم / ز من هرچه خواهی تو، فرمان کُنم
مگر بند، کز بند عاری بود / شکستی بود، زشت کاری بود
نه بیند مرا زنده با بند، کس / که روشن روانم بر اینست و بس"
3 (بپاسخ چنین گفت اسفندیار / "که ای از گوانِ جهان یادگار

Library Sri Pratap College, Srinagar

همہ راست گفتی، نہ گفتی دروغ — بہ کژی نگیرند مردان فروغ

ولیکن پشوتن شناسد کہ شاہ — چہ فرمود چون من برفتم ز راہ

گر اکنون بیایم سوئی خانِ تو — بوم شاد و پیروز مہمانِ تو

چو گردن بپیچی ز فرمانِ شاہ — مرا تابشِ روز، گردد سیاہ

یکی آنکہ من با تو جنگ آورم — بہ پُرخاشش خوئی پلنگ آورم

فرامش کُنم حق نان و نمک — ز پاکی نژاد اندر آرم بہ شک

وگر سر بپیچم ز فرمانِ شاہ — بدان گیتی آتش بود جائے گاہ

ترا آرزو گر چنین آمدہ است — یک امروز با می بسائیم دست"

بدو گفت رستم کہ "ایدون کُنم — شوم جامۂ راہ بیرون کنم

بہ یک ہفتہ نخچیر کردم ہمی — بجائی برہ گورہ خوردم ہمی

بہنگام خوردن مرا باز خوان — تو با دودۂ خویش بنشین بخوان"

وزان جایگہ رخش را برنشست — دلِ خستہ را اندر اندیشہ بست

بیامد دمان تا بہ ایوان رسید — رخ زال سام نریمان بدید

بدو گفت "کای مہتر نامدار — رسیدم بہ نزدیک اسفندیار

سواریش دیدم چو سرو سہی — خردمند و با زیب و با فرّہی

تو گفتی کہ شاہ آفریدونِ گرد — بزرگی و دانائی اورا سپرد

بدیدن فزون آمد از آگہی — ہمی تافت زو فرّ شاہنشہی

سخن راندنِ رستم و اسفندیار با یکدیگر

همی بود رستم به ایوانِ خویش
ز خوردن نگه داشت پیمانِ خویش

چو هنگامِ نان خوردن اندر گذشت
ز مغزِ دلیر آب برتر گذشت

بخندید و گفت: "ای برادر تو خوان
بیارای و آزادگان را بخوان

گر این است آیینِ اسفندیار
تو آیینِ این نامور یاد دار"

بگفت این، و پس خوان بیاراستند
بخوردند نان را، و برخاستند

۴ (چو برخاست از جا، گوِ پهلوان
فرامرز را گفت اندر زمان

"بفرمای تا رخش را زین کنند
همان زینِ با آرایش چین کنند

شوم باز، گویم به اسفندیار
که او کارِ ما را گرفت است خوار

که هر کو ز گفتِ خود اندر گذشت
رهِ راهِ مردی، ز خود در نوشت"

نشست از برِ رخش بر سانِ پیل
خروشیدنِ اسپ شد بر دو میل

بیامد دمان تا به نزدیک آب
سپه را بدیدارِ او بُد شتاب

هر آنکس که از لشکر او را بدید
دلش مهر و پیوندِ او برگزید

همی گفت هر کس که "این نامدار
نه ماند بکس جز به سام سوار

بر آن کوههٔ زین، که آهن است
همان رخش، گوئی که آهرمن است

خرد نیست اندر سرِ شهریار
که با فرّه گردی، چو اسفندیار

بدین سان همی از پیِ تاج و گاه
بکشتن دهد نامداری، چو ماه"

چو آمد به نزدیکِ اسفندیار
هم آنگه پذیره شدش نامدار

بدو گفت رستم: "که ای پهلوان / نوآیین و نوساز و فرّخ جوان
خرامی نیرزید مهمانِ تو؟ / چنین بود تا بود پیمانِ تو
سخن هر چه گویم همه یاد گیر / مشو نیز با پیر بر خیره خیر
همی خویشتن بس بزرگ آیدت / وزین نامداران سترگ آیدت
همانا به مردی سبک داریم / به رائی و به دانش تنک داریم
بگیتی چنان دان که رستم منم / فروزندهٔ تخمِ نیرم منم
بخاید ز من چنگِ دیوِ سیاه / سر جادوان اندر آرم ز گاه
نگهبانِ شاهانِ ایران منم / به هر جائی پُشتِ دلیران منم
ازین خواهشِ من شدی در گمان؟ / مدان خویشتن برتر از آسمان
نه خواهم که چون تو یکی شهریار / تباه گردد از جنگ، در کارزار
بسی پهلوانِ جهان بوده ام / به بد روز هرگز نه بیموده ام
ز دشمن، جهان، پاک من کرده ام / بسی رنج و سختی که من خورده ام"
بخندید با رستم، اسفندیار / چُنین گفت: "ای پُورِ سام سوار
بیارام، و بنشین، و بردار جام / ز تندی و تیزی، مبر هیچ نام"
بدستِ چپ خویش بر جائی کرد / ز رستم، همی مجلس آرائی کرد
جهاندیده گفت: "این نه جائی من است / به جائی نشینم، که رائی من است"
به بهمن چنین گفت: "بر دستِ راست / بیارائی جایش بدانسان که خواست

اسفندیار از نژاد و کارنامه‌های خویش سخن راند۔ رستم نیز حکایاتِ بلانۂ خود در میان آورد و بیشتر از زورِ بازوی خود حرف می زد و گفت۔

"چه نازی بدین تاجِ گشتاسپی؟ — بدین یاره و تختِ لہراسپی؟
که گوید برو دستِ رستم ببند؟ — نه بندد مرا دستِ، چرخِ بلند
من از کودکی تا شدستم کهن — بدین گونه، از کس نبردم سخن
مرا، خواری از پوزش و خواهش است — وزین نرم گفتن، مرا کاهش است"
ز تیزیش خندان شد اسفندیار — بدو گفت: "کای رستمِ نامدار!
تو امروز می خور که فردا، به رزم — به پیچی و یادت نیاید ز بزم
چو من، بر نهم زین، به اسپ سیاه — به سر بر، نهم، خسروانی کلاه
به نیزه ز اسپت نهم بر زمین — از آن پس نه پرخاش جویم نه کین
دو دستت ببندم، برم نزدِ شاه — بگویم کزو من ندیدم گناه
بباشم به پیشش به خواهشگری — بسازم ز هر گونه در داوری
رهانم ترا از غم و بند و رنج — نه یابی از آن پس بجز نام و گنج"
بخندید رستم ز اسفندیار — بدو گفت: "سیر آئی از کارزار
کجا دیدهٔ جنگِ جنگ آوران؟ — کجا یافتی بادِ گرزِ گران؟
اگر بر چنین روی گردد سپهر — بپوشد میانِ دوتن روی مهر
بجای می سرخ، کین آوریم — کمان و کمند و کمین آوریم
ببینی تو ای خرم رخ اسفندیار — گرائیدن و پیچش کارزار

چو فردا بیاییم به دشتِ نبرد
باوردِ مردان در آید بمرد

زکوهه ز آغوش بردارمت
به نزدیک فرخنده زال آرمت

کشاییم در گنج و هر خواسته
نهم پیش تو یکسر آراسته

دهم بی نیازی سپاه ترا
بچرخ اندر آرم کلاهِ ترا

وزانجا بیاییم به نزدیک شاه
گرازان و تازان و خرّم به راه

بمردی ترا تاج بر سر نهم
سپاهی بگشتاسپ زین بر نهم

وزان پس ببندم کمر بر میان
چنان چون که بستم به پیش کیان

چو تو شاه باشی و من پہلوان
بدی را نماند به تن در روان"

رُستم، از اسفندیار، خواہش نمود که از کینِ او بگذرد و از خیال مصاف ہم در گذرد۔ امّا اسفندیار، چون برائی یادشاہیِ خود رُستم را ذریعۂ پنداشته بود، خواہشِ اورا پذیرفت۔ و رُستم را آمادۂ مصاف ساخت۔ پشوتن، مشیرِ اسفندیار، نیز بر آں بود که با رُستم، اسفندیار را باید، ہرگز مصاف نه کند۔ امّا اسفندیار سخن پشوتن را خوار داشت۔ رُستم به ایوان خود رفت و با پدر خود کنگاش نمود۔

کنگاشِ رستم با زالِ پدرِ خویش

چو رستم بیامد بایوانِ خویش نگه کرد چندی، به یارانِ خویش
زواره بیامد به نزدیکِ اوی ورا دید، تیره دِل، و زرد روی
بدو گفت: "رو تیغِ هندی بیار همان جوشن و مغفرِ کارزار
کمان آر، و برگستواں آر، و گبر کمند آر، و گرزِ گران آر، و ببر
زواره بفرمود تا هرچه گفت بیاورد گنجور، او از نهفت
چو رستم، سلیحِ نبردی بدید سر افشاند و باد از جگر بر کشید
چنین گفت: "کای جوشنِ کارزار بر آسودی از جنگ یک روزگار
کنوں کار پیش آمدت، سخت باش بهر جای، پیراہنِ بخت باش
چنیں رزمگاهی، که غران دو شیر به جنگ اندر آیند، هر دو دلیر
کنون، تا چه پیش آرد اسفندیار چه بازی کند در دمِ کارزار؟"
چو بشنید دستان، ز رستم سخن پُر اندیشه شُد، مغزِ مردِ کهن
بدو گفت: "کای نامور پهلوان چه گفتی؟ کزین تیره گردد روان
تو تا بر نشستی، به زینِ نبرد نبودی، مگر نیک دِل پاک مرد
بفرمانِ شاهانِ، سر افراخته همیشه دِل از رنج، پرداخته
بترسم، که روزت سر آید، همی گر اختر، به خواب اندر آید، همی
بدستِ جوانی چو اسفندیار اگر تو شوی کُشته در کارزار
نه ماند به زابلستان، آب و خاک بلندی بر این بوم گردد، مغاک

ور ایدون که او را رسد زین گزند
نماند ترا نیز، نام بلند

همی هر کسی داستانها زنند
بر آورده نامی ترا بشکنند

همی باش بر پیش او، در بپای
وگرنه، هم اکنون بپرداز جای

چو برگردد او از لب هیرمند
تو پائی اندر آور به رخش بلند

چو ایمن شوی، بندگی کن براه
بدان تا ببینی یکی روی شاه

چو بیند ترا کی کند کار بد؟
خود از شاه ایران بدی کی سزد؟

بدو گفت رستم: "که ای مرد پیر
سخنها بدینگونه آسان مگیر

به مردی، مرا سال بسیار گشت
بد و نیک، چندی به سر برگذشت

رسیدم به دیوان مازندران
به رزم سواران، هاماوران

همان رزم کاموس و خاقان چین
که لرزان بدی، زیر اسپش، زمین

کنون گر گریزم، ز اسفندیار
تو در سیستان، کاخ و گلشن مدار

چو من ببر پوشم، به روز نبرد
سر چرخ ماه، اندر آرم بگرد

ز خواهش که گفتی، بسی راندم
بسی دفتر کهتری، خواندم

همی خوار گیرد، سخن های من
بپیچد سر، از دانش و رای من

ازو نیستی گنج و گوهر دریغ
همان گرز و گوپال و خفتان و تیغ

چنین چند گفتم، به چیزی نه بست
ز گفتار، باد است، ما را بدست

گر ایدون که فردا کند کارزار
دل از جان او، هیچ رنجه مدار

که من تیغ بر آن، نه گیرم بدست
سر نامدارش نه گیرم به شست

به بندم به آورد گه، راه اوی
بگیرم، به نیرو کمرگاه اوی

16) ز کوهه، به آغوش، بر گیرمش   به شاهی، ز گشتاسپ، پذیرمش

بیارم، نشانمش، بر تختِ ناز   وزان پس، گشایم درِ گنج باز

چو مهمانِ من بوده باشد سه روز   چهارم، چو از چرخِ گیتی فروز

بیندازد، آن چادرِ لاجورد   پدید آید، آن جامِ یاقوتِ زرد

سبک باز با او، ببندم کمر   وز ایدر، نهم، سوی گشتاسپ سر

نشانمش، بر نامور تختِ عاج   نهم بر سرش بر، دل افروز تاج

ببندم کمر، پیشِ او، بنده وار   نه جویم جدائی، از اسفندیار

تو دانی، که من پیشِ تختِ قباد   به مردی چه کردم، گر آری به یاد

تو فرمائی اکنوں که پنہان شوم؟   و یا بندِ او را، بفرمان شوم"؟

بخندید، از گفتِ او، زالِ زر   زمانی به پیچید، از اندیشه سر

بدو گفت زال: "ای پسر! این سخن   که گوئی، سرش نیست پیدا ز بن

که دیوانگان، این سخن بشنوند   بدین خام گفتارها، بگروند

قبادی بجائی نشسته دژم   نه تخت و کلاه و نه گنج و درم

تو با شاهِ ایران برابر مکن   سپہدار و بارائی و گنجِ کہن

چو اسفندیاری که فغفورِ چین   نویسد همی نام او، بر نگین

تو گوئی، که از کوهه بردارمش   به بر، سوی ایوانِ زال آرمش

نه گوید چنیں، مردم سالخورد   بگردِ درِ اخترِ بد، مگرد

بگفتم ترا آن، که بُد رائی من   تو دانی کنوں، ای سرِ انجمن"

بگفت این، و بنهاد سر بر زمین   همی خواند بر کردگار آفرین

همی گفت! "کای داورِ کردگار! — بگردان تو از ما بدِ روزگار"

بریں گونہ تا خود بر آمد زِ کوہ
نیامد زبانش، ز خواہش ستوہ

جنگِ رستم و اسفندیار

چو شُد روز، رستم بپوشید گبر — نگہبانِ تن کرد، بر گبر، ببر
کمندی، بہ فتراک زین بربست — بر آن بارۂ پیل پیکر نشست
بفرمود تا شد زوارہ برش — فراوان سخن راند از لشکرش
بدو گفت! "رو لشکر آرای باش — بر آں کوہۂ ریگ، بر پای باش
تو ایدر بمان، و سپہ را بدار — شوم، تا چہ پیش آورد، روزگار
اگر تُند یابمش ہم زآن نشان — نخواہم ز زابلستان، سرکشان
بہ تنہا تنِ خویش، جویم نبرد — ز لشکر، نہ خواہم کسی، رنجہ کرد
کسی باشد از بخت پیروز، شاد — کہ باشد ہمیشہ دلش، پُر ز داد"
گذشت از برِ رُود و بالا گرفت — ہمی ماند از کارِ گیتی، شگفت
خروشید و گفت: "ای یلِ اسفندیار — ہم آوردت، آمد، بر آرائی کار"
چو بشنید اسفندیار، این سخن — ازان شیرِ پرخاشجوئی کہن!
بخندید و گفت: "اینک آراستم — بدانگہ کہ از خواب برخاستم"
بفرمود، تا زین بر اسپِ سیاہ — نہادند، و بردند نزدیکِ شاہ
چو اسپ سیہ دید، پرخاشجوئی — ز زور، و ز مردی، کہ بود اندروئی

نهاد او، بُنِ نیزه را، بر زمین	ز روی زمین، اندر آمد بزین
به سانِ پلنگی، که بر پُشتِ گور	نشیند، برانگیزد از گور شور
همی شُد، چو نزدِ تهمتن رسید	مر اُو را بر آن باره، تنها بدید
پس از بارگی، با پشوتن بگفت	"که ما را نباید بدو، یار و جفت
چو تنهاست، ما نیز تنها شویم	ز پستی، بر آن تُند بالا رویم"
بدانگونه رفتند هردو، به رزم	که گفتی، که اندر جهان نیست بزم
چو گشتند نزدیک، پیر و جوان	دو شیرِ سرافراز، و دو پهلوان
خروش آمد، از بارهٔ هردُو مرد	تو گُفتی، بدرّید دشتِ نبرد
چنین گُفت رستم، بآوازِ سخت	"که ای مردِ شادان دل، و نیک بخت
بدین گونه مستیز، و بد را مکوش	بداننده بگشائی، یکباره گوش
اگر جنگ خواهی، و خُون ریختن	بدین سان، تگاپوی و آویختن
بگو، تا سوار آورم زابلی	زره دار، و با جوشن کابلی
تو ایرانیان را بفرمای، نیز	که تا گوهر آید پدید از پشیز
بدین رزمگه شان، بجنگ آوریم	خود، ایدر زمانی، درنگ آوریم
بباشد بکامِ تو، خُون ریختن	ببینی، تگاپوی و آویختن"
چنین پاسخ آوردش اسفندیار	"که چندین چه گوئی همی نابکار
از ایوان، به شب گیر برخاستی	از آن، تُند بالا، مرا خواستی
چرا ساختی با من اکنون فریب؟	همانا بدیدی به تنگی نشیب
چه باید مرا، جنگِ زابلستان؟	همان جنگِ ایران و کابلستان؟

Library Sri Pratap College.

مبادا، چنین، هرگز آئینِ ما — سزا نیست این کار، در دینِ ما
که ایرانیان را به کشتن دهیم — خود اندر جهان، تاج بر سر نهیم
منم پیشرو هر که جنگ آورد — دگر پیشِ جنگِ پلنگ آورد
ترا اگر همی یار باید، بیار — مرا، یار هرگز نیاید، بکار
مرا یار در جنگ، یزدان بود — سر و کار، با بختِ خندان بود
توئی جنگجوئی، و منم، جنگ خواه — بگردیم، یک بادگر، بی سپاه
به بینیم، تا اسپِ اسفندیار — سوئی آخر آید همی، بی سوار
ویا بارهٔ، رستمِ جنگجوی — به ایوان نهد بی خداوند، روئی
نهادند پیمان دو جنگی، که کس — نباشد در آن جنگ، فریاد رس
فراوان به نیزه، برآویختند — همی میغِ جوشن، فرو ریختند
چنین، تا سنانها بهم بر شکست — به شمشیر بردند، ناچار دست
چو شمشیر بران، برافراختند — چپ و راست، هر سو همی تاختند
ز نیروئی گردان، و زخم سوار — شکسته شد آن تیغها را، کنار
برافراختند آن زمان، یال را — ز زین برگرفتند، گوپال را
همی ریختند اندر آورد، گرز — چو سنگ اندر آید، ز بالائی برز
چو شیر ژیان، هر دو آشوفته — پُر از خشم، و اندامها کوفته
هم از دسته بشکست، گرزِ گران — فرو ماند از کار، دستِ سران
گرفتند از آن پس، دوالِ کمر — دو اسپِ نگاور، برآورده پر
یکی بُد بدستِ یلِ اسفندیار — بدستِ دگر، رستمِ نامدار

به نیرو کشیدند، زی خویشتن — دو گُردِ سرافراز، و دو پیلتن
همی زور کرد این، بر آن آن برین — نه جنبید یک شیر، از پُشتِ زین

چُون جنگِ یلان دراز شد و رُستم بر نه گشت، زواره، با سپاه به نزدِ ایرانیان در آمد و از رُستم بپُرسید- چون پاسخی بدلخواه نه شنید، زبان به دشنام کشود- نوش آذر، پسرِ اسفندیار، بر آشفت و دُشنام پاسخ داد، این گفتگو به جنگ پیوست، و دُو سپاه، بهم در آویختند- در این رزم، نوش آذر، بدستِ زواره، و مهر نوش، برادرِ او، بدستِ فرامرز کُشته شدند- بهمن، سراسیمه، نزدِ اسفندیار شد و پدر را، از مرگِ دو فرزند، آگاه ساخت- اسفندیار، سخت غمگین شد و به رُستم زبانِ نکوهش کشود-

چو بشنید رُستم، غمی گشت سخت — بلرزید، بر سانِ شاخِ درخت
به جان و سرِ شاه، سوگند خورد — بخورشید و شمشیر، و دشتِ نبرد
"که این جنگ، هرگز نه فرموده ام — کسی که چنین کرد، نه ستوده ام
ببندم دو دستِ برادر، کنون — گراو بوده اندر بدی، رهنمون
فرامرز را نیز، بسته دو دست — بیارم، برِ شاهِ یزدان پرست
بکینِ گرانمایگان، شان بکُش — مشوران برین کار بیهوده هُش"

۹) چنین گفت با رستم، اسفندیار / "که بر خونِ طاوس، اگر خونِ مار
بریزیم، ناخوب و ناخوش بود / نه آیینِ شاهانِ سرکش بود"
کمان برگرفتند، و تیرِ خدنگ / همی گم شد، از روی خورشید، رنگ
ز پیکان، همی آتش افروختند / به تن بر، زره را همی دوختند
دلِ اسفندیار، اندران تنگ شد / بُروها و چهرش، پُر آژنگ شد
چو او دست بردی، به تیر و کمان / نه رستی کس، از تیرِ او، بی گمان
به تیری، که پیکانش الماس بود / زرہ پیشِ او، همچو قرطاس بود
چو او از کمان، تیر بگشاد و شست / تنِ رستم و رخشِ جنگی بخست
بدو، تیرِ رستم، نیامد بکار / فرو ماند رستم، از آن کارزار
تنِ رخش، از آن تیرها، گشت سست / نه بُد باره و مردِ جنگی، دُرست
چو مانده شد از کار، رخش و سوار / یکی چاره سازید، بیچاره وار
فرود آمد از رخشِ رخشان، چو باد / سرِ نامور، سوی بالا نهاد
همان رخشِ خسته، سوی خانه شد / چنین با خداوند، بیگانه شد
ز اندامِ رستم، همی رفت خون / شده سست و لرزان، کُهِ بی ستون
بخندید، چون دیدش اسفندیار / بدو گفت: "ای رستم نامدار
چرا گم شد آن نیروی پیلِ مست؟ / ز پیکان، چرا کوهِ آهن بخست؟
کجا رفت، آن مردی و گرز تو؟ / به رزم اندرون، فرّه و برزِ تو؟
چرا پیلِ جنگی، چو روباه گشت؟ / ز جنگش، چنین دست، کوتاه گشت؟"
زواره، پیِ رخشِ رخشان بدید / که از رود، با خستگی برکشید

سیه شد جهان، پیشِ چشمش، به رنگ	خروشان همی رفت، تا جائی جنگ
تنِ پیلتن را چنان خسته دید	همه خستگی هاش، نابسته دید
بدو گفت: "خیز! اسپِ من برنشین	که پوشم ز بهرِ تو، خفتانِ کین"
بدو گفت: "رو، پیشِ دستان بگوی	که از دودهٔ سام، شد، رنگ و بوی
گر از زخمِ پیکانِ، اسفندیار	شبی را بسر آرم، بدین روزگار
چنان دانم، ای زال، کاز روزِ من	ز مادر بزادم، در این انجمن
سرِ خویش گیرم، چو رستم بجان	به جائی روم، کم نه یابد نشان
چو رفتی، همه چارهٔ رخش ساز	من آیم ز پس، گر بمانم دراز"
زواره، ز پیشِ برادر برفت	دو دیده، سوئی رخش بنهاد تفت
به پستی همی بود اسفندیار	خروشید: "کای رستمِ نامدار!
به بالا، چنین چند باشی بپائی؟	که خواهد بدن مر ترا، رهنمائی؟
کمان بفگن از دست، و ببرِ بیان	بر آهنج، و بگشائی بند از میان
پشیمان شو، و دست را دِه، به بند	کزین پس نه یابی، تو از من گزند
بدین خستگی، پیشِ شاهت برم	ز کردارها، بی گناهت کنم
گناهی که کردی، ز یزدان بخواه	به پوزش سزد، گر ببخشد گناه
مگر دادگر، باشدت، رهنمای	چو بیرون روی، زین سپنجی سرائی"
چنین گفت رستم: "که بیگاه گشت	ز بنگ و ز بند، دست کوتاه گشت
تو اکنون، سوئی لشکرت باز گرد	شب تیره، کس می نه جوید نبرد
من اکنون، همی سوئی ایوان شوم	بیاسایم، و یک زمان بغنوم

ببندم، همه خستگیهای خویش
کسی را که دانم، بخواهم به پیش
بسازم کنون، هرچه فرمان تست
همه راستی، زیر پیمان تست»
بدو گفت رویین تن اسفندیار
«که ای پر منش، پیر ناسازگار!
تو مردی بزرگی، و زورآزمای
بسی چاره دانی، و نیرنگ رای
بدیدم همی من فریب ترا
نخواهی که بینم، نشیب ترا
بجان، امشبی دادمت زینهار
بایوان رسی، کام کژی مخار
سخن هرچه پذرفتی از من، بکن
وزین پس، مپیمای با من سخن»

رفتن رستم با یوان خویش و گفتگوی او با زال و چاره جستن زال از سیمرغ

چو رستم، بایوان شد اندر زمان
بر او، سر بسر گرد شد، دودمان
زواره، فرامرز گریان شدند
وزان خستگی هاش، بریان شدند
ز سر بر، همی کند رودابه، موی
بر آواز ایشان، همی خست روی
همی گفت: «من زنده با پیر سر
بدینسان بدیدم، گرامی پسر»
جهاندیده دستان، همی کند موی
بر آن خستگیها، بمالید روی
بدو گفت رستم «که نالش چه سود؟
که این، ز آسمان، بودنی کار بود
به پیش است کاری، که دشوار تر
وزو جان من، پُر ز تیمار تر
که من، همچو رویین تن اسفندیار
نه دیدم به مردی، گه کارزار
رسیدم به هر سو، به گرد جهان
خبر یافتم، ز آشکار و نهان
گرفتم کمرگاه دیو سپید
زدم بر زمین، همچو یک شاخ بید

خدنگم ، ز سندان گذر یافتی / زبون داشتی، گر سپر یافتی
زدم چند، بر گبرِ اسفندیار / چنان بُد، کہ بر سنگ ریزند خار
اگر بُردمی دست را، سوئی سنگ / بہ چنگم شدی سنگ، چون باد رنگ
گرفتم کمربندِ اسفندیار / گرانیدہ، دستِ مرا داشت خوار
ہمان تیغِ مَن گر بدیدی، پلنگ / نہان داشتی خویشتن، زیرِ سنگ
نہ بَرّد ہمی جوشن اندر، برش / نہ آن پارۂ پرنیاں، بر سرش
وگر، چند مَن نیز پوزش کُنم / کہ این سنگ دِل را، فروزش کُنم
نہ جوید ز مَن، جُز ہمی ناخوشی / بگفتار و کردار، وگردنکشی
سپاسم ز یزدان، کہ شب تیرہ شد / وُرا، دیدہ از تیرگی، خیرہ شد
بِرَستم من، از چنگ این اژدہا / ندانم کز این رستن آیم، رہا
چو اندیشم اکنون، جُز این نیست رای / کہ فردا در آرم بہ رخشم، دو پای
بہ جائی روم، کو نیابد نشان / بہ زابلستان گو، بکُن سرفشان
سر انجام، ازین کار سیر آید اوی / اگر چہ ز بد سیر، دیر آید اوی"
بدو گفت زال: "ای پسر، ہوش دار / سخن چوں بپائی آوری، گوش دار
ہمہ کارہائی جہاں را در است / مگر مرگ را، کان درِ دیگر است
یکی چارہ دانم مَن، این را گزین / کہ سیمرغ را، یار خوانم برین
گر او باشدم زین سپس رہنمای / بماند بر و بوم کشور، بجائی
دگر نہ شود بوم ما کندمند / از اسفندیار، آں یلِ بدپسند"
چو گشتند ہر دو بر آں رای، تُند / گزین زال آمد، ببالائی تُند

از ایوان، سه مجمر پر آتش ببرد — برفتند با او، سه هشیار گرد

فسونگر، چو بر تیغ بالا رسید — ز دیبا یکی پر، بیرون کشید

به مجمر، یکی آتشی بر فروخت — بر آتش از آن پر، لختی بسوخت

چو یک پاس از تیره شب، در گذشت — تو گفتی که روی هوا، تیره گشت

هم آنگه چو مرغ، از هوا بنگرید — درخشیدنِ آتشِ تیز دید

نشسته برش زال، با داغ و درد — ز پرواز، مرغ اندر آمد به گرد

چو سیمرغ را دید زال، از فراز — ستودش فراوان، و بردش نماز

بدو گفت سیمرغ "شاہا چہ بود — که آمد بدینسان، نیازت به دود؟"

بدو گفت" این بد، به دشمن رساد — که بر من رسید، از بدِ بد نژاد

تنِ رستمِ شیر دل، خسته شد — ز تیمارِ او، پای من بسته شد

ازان خستگی، بیم جان است و بس — کز آن گونه، هرگز نه دیداست کس

همان رخش، گوئی که بی جان شد است — ز پیکان، چنان زار و پیچان شد است

بیامد بدین کشور، اسفندیار — نه گوید همی، جز، درِ کارزار

نه خواهد همی کشور و تاج و تخت — بُن و بار خواهد همی، از درخت"

بدو گفت سیمرغ" ای پهلوان — مباش اندرین کار، خسته روان

نبزد گر نمائی به من، رخش را — همان سرفرازِ جهان بخش را"

خبر چون به نزدیک رستم رسید — خود و رخش، هر دو، به بالا کشید

نگه کرد مرغ، اندر آن خستگی — بجست اندرو، روی پیوستگی

به منقار، از آن خستگی خون کشید — وز او، هشت پیکان به بیرون کشید

بر آن خستگی‌هاش، مالید پر
هم اندر زمان، گشت با زور و فر

بران هم نشان رخش را پیش خواست
بدو همچنان، کرد منقار راست

برون کرد پیکان شش، از گردنش
نبود ایچ پیکان دگر، در تنش

همان گه خروشی بر آورد رخش
بخندید شادان، دل تاج بخش

بدو گفت سیمرغ: "کای پیلتن!
توئی نامدار، همه انجمن

چرا رزم جستی، ز اسفندیار؟
که او هست، روئین تن و نامدار"

بدو گفت رستم: "که گر او ز بند
نگفتی، نگشتی دل من، نژند

مرا کشتن آسان‌تر آید، ز ننگ
اگر باز مانم بجائی" ز جنگ"

چنین داد پاسخ: "که ز اسفندیار
اگر سر به خاک آوری نیست عار

که او هست شهزاده، و رزم زن
فرهٔ ایزدی دارد، آن پاک تن

گر ایدون که با من، تو پیمان کنی
سر از جنگ جستن، پشیمان کنی

نجوئی فزونی، بر اسفندیار
گه کینه، و کوشش کارزار

تو او را کنی لابه، فردا به پیش
فدا داری او را، تن و جان خویش

گر ایدون، که او را سر آید زمان
نیندیشد از پوزشت، بی گمان

پس آنگه، یکی چاره سازم ترا
به خورشید، سر بر افرازم ترا"

چو بشنید رستم، از او شاد گشت
وز اندیشهٔ بستن، آزاد گشت

بدو گفت: "کز گفت تو نگذرم
اگر تیغ بارد هوا، بر سرم"

بدو گفت سیمرغ: "کز راه مهر
بگویم همی با تو، راز سپهر

که هر کس که او خون اسفندیار
بریزد، ورا بشکرد، روزگار

بدین گیتیش، شوربختی بود   چو بگذشت، در رنج و سختی بود
بدین گفته، همداستان گر شوی   به دشمن بر اکنون، دلاور شوی
شگفتی نمایم هم امشب ترا   بدوزم ز گفتارِ بد، لب ترا
برو، رخشِ رخشنده را، برنشین   یکی خنجرِ آبگون، برگزین"
چو بشنید رستم، میان را ببست   وزان جایگه، رخش را برنشست
همی راند، تا پیشِ دریا رسید   ز سیمرغ، روی هوا، تیره دید
چو آمد به نزدیکِ دریا، فراز   فرود آمد، آن مرغِ گردن فراز
برِ رستم نمود آن زمان، راهِ خشک   همی آمد از بادِ او، بوی مشک
بمالید بر تارکش، پرِّ خویش   بفرمود، تا رفت رستم به پیش
گزی دید بر خاک، سر بر هوا   نشست از برش، مرغِ فرمانروا
بدو گفت: "شاخی گزین راست‌تر   سرش برتر و تنش بر کاست‌تر
بدین گز بود هوشِ اسفندیار   تو این چوب را، خوار، مایه مدار
بر آتش، تو این چوب را راست کن   یکی نغز پیکان، نگه کن کهن
بنه پرّ و پیکان برو، بر نشان   نمودم ترا، از گزندش نشان"
چو ببرید رستم، بنِ شاخِ گز   بیامد ز راه، تا به ایوان و دز
بدان راه، سیمرغ بد رهنمای   همی بود بر تارکش بر بپای
بدو گفت: "اکنون چو اسفندیار   بیاید، که جوید ز تو، کارزار
تو خواهش کن و خوبی و راستی   مکوب ایچ گونه، درِ کاستی
مگر باز گردد، به شیرین سخن   به یاد آیدش، روزگارِ کهن

گر تو چند پوئیدی، اندر جہان / بہ رنج و بہ سختی زبہرِ جہان
چو پوزش کُنی چند، ونہ پذیردت / ہمی از فرومایگان گیردت
بہ زہ کن کمان را، و این چوبِ گز / بدین گونہ پروردہ، در آبِ رز
ابر چشمِ او، راست کُن ہر دو دست / چنان، چون بُوَد مُردمِ گز پرست
زمانش برد راست آن را بہ چشم / شود کور، و بخت اندر آید بہ خشم"
وز انجایگہ، شادِ دل، بر پرید / چو اندر ہوا، رستم او را بدید
بکرد آتش، و چوب بیتاب کرد / گز، از آبِ رز، ہست و شاداب کرد
یکی تیز پیکان، برو بر نشاند
چو شد راست، پرّہا، بدو در نشاند

کُشتہ شدنِ اسفندیار بہ دستِ رُستم، و وصیّتِ وی با اُو

سپیدہ، ہمانگہ، زگہ بردمید / میانِ شبِ تیرہ، اندر خمید
بپوشید رُستم، سلیحِ نبرد / بسی از جہان آفرین، یاد کرد
چو آمد بر لشکرِ نامدار / کہ کین جوید، و رزمِ اسفندیار
بپوشید جوشن، یلِ اسفندیار / بہ چنگ اندرون، آلتِ کارزار
خروشید، چون روی رُستم بدید / "کہ نامِ تو باد، از جہان، ناپدید
فراموش کردی تو سگزی مگر / کمان و بر و گرزِ پرخاشخر
کنون رفتی و جادوئی ساختی / بدین سان، سوئی رزمِ من تاختی
تو از جادوئی زال گشتی درست / وگرنہ تنِ تو، ہمی دخمہ جُست

Library Sri Pratap College,
Srinagar

بکوبمت ازان گونه، امروز، یال کزین پس نه بیند تو را زنده زال"
چو رستم، مر او را، بدانگونه دید یکی باد سرد، از جگر بر کشید
بگفت: "ای گزیده یل، اسفندیار ایا سیر ناگشته، از کار زار
بترس از جهاندار یزدان پاک خرد را مکن، بر دل اندر، مغاک
من امروز، نی بهر جنگ آمدم پی پوزش، و نام و ننگ آمدم
تو با من، بدی را چه کوشی همی؟ دو چشم خرد را، بپوشی همی
بدادار زردشت و دین بهی به نوش آذر و آذر فرهی
بخورشید و ماه و به استا و زند که دل را بتابی، زراه گزند
نگیری بیاد، آن سخن ها که رفت وگر پوست بر تن کسی را، بکفت
بیائی، به بینی یکی خان من رونده است کام تو، بر جان من
گشایم در گنج دیرینه، باز کجا گرد کردم، بروز دراز
کنم بار، بر بارگیهائی خویش بگنجور ده، تا براند زپیش
برابر همی با تو آیم، به راه روم، چون که فرمان دهی پیش شاه
پس، از شاه بکشد مرا، شایدم همان نیز، اگر بند فرمایدم
نگه کن، که دانای پیشین چه گفت که هرگز مباد اختر شوم جفت
همی چاره جویم، که تا روزگار ترا سیر گرداند از کار زار"
چنین داد پاسخ: "که مرد فریب نیم، روز بیکار، و روز نهیب
از ایوان و خان، چند گوئی همی؟ رخ آشتی را، بشوئی همی؟
اگر زنده خواهی که مانی، بجائی نخستین سخن، بند ما را بسائی"

دگرباره، رُستم زبان برگشاد	"مکُن شهریارا، ز بیداد یاد
مکُن نامِ من زشت، و جانِ تو خوار	که جُز بد، نیاید ازین کارزار
هزارانت گوهر دهم، شاهوار	همان تاج، یا یاره و گوشوار
هزارانت ریدک دهم نوش‌لب	پرستندهٔ تختِ تو، روز و شب
هزارت کنیزک دهم خلّخی	که زیبائی تاجی، دهم، فرّخی
دُرِ گنجِ سامِ نریمان و زال	کشاده کُنم، پیشت، ای بی‌همال
همه، پاک، پیشِ تو گِرد آورم	ز زابلستان نیز، مرد آورم
همه مر ترا، پاک فرمان برند	گہِ رزم، بدخواه را بشکرند
وزان پس، به پیشت پرستاروش	روم تا به پیشِ شہِ کینه‌کش
ز دل دُور کُن شهریارا، تو کین	مده، دیو را در تنِ خود، کمین
جُز از بند، دیگر ترا دست هست	بمن بر، که شاهی و یزدان‌پرست
که از بندِ تو، جاودان نامِ بد	بماند مرا، وز تو بد کی سزد؟"
به رُستم چنین گفت اِسفندیار	"که تا چند گوئی سخن نابکار؟
مرا گوئی، از راهِ یزدان بگرد؟	ز فرمانِ شاهِ جهانبان، بگرد؟
که هر کو ز فرمانِ شه شُد برون	خداوند را کرده باشد فسون
جُز از رزم، یا بند، چیزی مجوی	چنین گفتنی‌ها، به خیره مگوی"
چو دانست رُستم، که لابه بکار	نیاید همی پیشِ اسفندیار
کمان را به زه کرد، و آن تیرِ گز	که پیکانش را داده بود، آب رز
چو آن تیر گزراند، اندر کمان	خُداوند را خواند، اندر نهان

همی گفت: "ای داورِ ماه و هور!
فزایندۂ دانش و فرّ و زور

همی بینی، این پاک جانِ مرا
نهانِ مرا، هم زبانِ مرا

که من چند کوشم، که اسفندیار
مگر سر بگرداند، از کار زار

تو دانی، که بیداد کوشد همی
بمن، جنگ و مردی، فروشد همی

بباد افرہ، این گناهم مگیر
تو ای آفرینندۂ ماه و تیر"

چو خود کامہ جنگی، بدید آن درنگ
که رستم همی دیر شد سوئی جنگ

بدو گفت: "ای سگزیٔ بدگمان
نشد سیر جانت، ز تیر و کمان؟

بہ بینی کنون، تیر گشتاسپی
دلِ شیر و پیکانِ لہراسپی"

تهمتن، گز اندر کمان راند، زود
بدانسان، که سیمرغ فرموده بود

بزد، راست بر چشمِ اسفندیار
سیہ شد جهان، پیشِ آن نامدار

خم آورد بالائی سروِ سهی
ازو دور شد، دانش و فرّهی

نگون شد، سرِ شاهِ یزدان پرست
بیفتاد، چاچی کمانش، ز دست

گرفته، بشِ و یالِ اسپِ سیاه
ز خون، لعل شد، خاکِ آوردگاه

چنین گفت رستم به اسفندیار
"که آوردی آن تخمِ زفتی ببار

تو آنی، که گفتی، که روئین تنم
بلند آسمان، بر زمین بر زنم

من از شستِ تو، هشت تیرِ خدنگ
بخوردم، نہ نالیدم، از نام و ننگ

بیک تیر، برگشتی، از کار زار
بخفتی، بر این بارۂ نامدار"

هم آنگه، سرِ نامبردارِ شاه
نگون اندر آمد، ز پشتِ سیاه

زمانی همی بود، تا یافت هوش
بر آن خاک بنشست و بگشاد گوش

سرِ تیر بگرفت، و بیرون کشید
همه پرّ و پیکانش، در خون کشید

همانگه به بهمن رسید آگهی
که تیره شد، آن فرِّ شاهنشهی

بیامد به پیشِ پشوتن، بگفت
"که این کارِ ما گشت با درد جفت

تنِ ژنده پیل، اندر آمد به خاک
جهان گشت از بن درد، پر مغاک"

برفتند هر دو، پیاده دوان
ز پیشِ سپه، تا برِ پهلوان

بدیدند جنگی برش، پر ز خون
یکی تیرِ خونین، بدست اندرون

پشوتن، بر او جامه را کرد چاک
خروشان، بسر بر، پراگنده خاک

همی گشت بهمن، بخاک اندرون
بمالید رُخ را، بر آن گرم خون

پشوتن همی گفت: "رازِ جهان
که داند ز نام آوران و مهان؟

چو اسفندیاری، که از بهرِ دین
به مردی بر آهیخت شمشیرِ کین

جهان کرد پاک، از بدِ بت پرست
به بیداد، هرگز نیازید دست

به روزِ جوانی، هلاک آمدش
سرِ تاجور، سوئی خاک آمدش"

جوانان، گرفتندش، اندر کنار
همی خون ستردند، از آن شهریار

پشوتن، بر او بر همی مویه کرد
رخی پر زِ خون، و دلی پر زِ درد

همی گفت زار: "ای یلِ اسفندیار!
جهاندار، وز تخمۂ شهریار

که برکند این کوهِ جنگی ز جائی؟
که افگنده شیرِ ژیان را، ز پائی؟

چه آمد برین تخمه، از چشمِ بد؟
که بر بد کنش، بی گمان بد رسد

کجا شد، به رزم آن نکو سازِ تو؟
کجا شد، به بزم آن خوش آوازِ تو؟

که خورشیدِ تابنده را، تار کرد؟
که شاهِ سرافراز را، خوار کرد؟

که بنشاند این شمع افروخته؟ — کزو شد همه دودمان، سوخته
چو کردی جهان را ز بدخواه پاک — نیامدت از شیر و از دیو، باک
کنون کامدت سودمندی بکار — همی خاک بینمت، پروردگار!"
چنین گفت، با دانش اسفندیار — "که ای مرد دانای در روزگار!
مکن خویشتن، پیش من، در تباه — که این بود، بهرِ من، از چرخ و ماه
تنِ زنده را، خاک باشد نهال — تو از کشتنِ من، بدین سان، منال
کجا شد فریدون و هوشنگ و جم؟ — ز باد آمده، باز گردد، به دم
همان، پاک زاده نیاگانِ من — گزیده سرافراز، و پاکانِ من
برفتند، و ما را سپردند جای — نماند کسی، در سپنجی سرای
فراوان بکشتم من، اندر جهان — چه در آشکارا، چه اندر نهان
که تا، راهِ یزدان، بجای آورم — خرد را، بدین، رهنمای آورم
چو از من گرفت، این سخن، روشنی — ز ما بسته شد، دستِ اهریمنی
زمانه بیازید، چنگالِ تیز — نه بد زو مرا روزگاری، گریز
امیدم چنان است، که اندر بهشت — دل و جانِ من، بدرود، هر چه کشت
به مردی، مرا پورِ دستان نه کشت — نگه کن بدین گز، که دارم به مشت
بدین چوب شد، روزگارم به سر — ز سیمرغ، و از رستمِ چاره گر
فسونها و این جادوی زال ساخت — که نیرنگ و رنگ، از جهان او شناخت"
چو اسفندیار این سخن یاد کرد — بپیچید و بگریست رستم، به درد
"چنان است، کو گفت، یکسر سخن — ز مردی، به کژی نیفگند بن

چو، بیچاره برگشتم، از دستِ او
بدیدم کمان و بر و شستِ او

سوی چاره گشتم ز بیچارگی
ندارم بدو سر، بیکبارگی

زمانِ وُرا، در کمان ساختم
چو روزش سر آمد، بینداختم

همان است کز بد، بهانه منم
وزین تیرِ گز، در فسانه منم"

چنین گفت بارستم، اسفندیار
"که اکنون سر آمد، مرا روزگار

تو اکنون مپرهیز و خیز، ایدر آئی
که مارا، دگرگونه تر گشت، رائی

مگر بشنوی پند، و اندرزِ من
بدانی سرمایه، و ارزِ من

بکوشی، و آن را بجائی آوری
بزرگی بر آن، رهنمائی آوری"

تهمتن، بگفتارِ او، داد گوش
پیاده بیامد برش، با خروش

همی ریخت از دیدگان، آبِ گرم
همی مویه کردش، به آوائی نرم

چنین گفت بارستم، اسفندیار
"که از تو، نه دیدم، بدِ روزگار

بهانه تو بودی، پدر، بد زمان
نه سیمرغ و رستم نه تیر و کمان

مرا گفت، رو سیستان را بسوز
نه خواهم کزین پس بود، نیمروز

بکوشید تا لشکر و تاج و تخت
بدو ماند و بر ما ببندیم رخت

کنون بهمن، این نامور پورِ من
خردمند، و بیدار دستورِ من

زمن، تو پدر وارش، اندر پذیر
همی هرچه گویم، ز من یاد گیر

به زابلستان در، وُرا شاد دار
سخنهائی بدگوهران، یاد دار

بیاموزش، آرایشِ کارزار
نشستنگهِ بزم، و رزم و شکار

می و رامش و زخم و چوگان و بار
بزرگی، و برخوردن از روزگار"

تہمتن چو بشنید، بر پای خاست — ببر زد بفرمانِ او، دستِ راست
"کہ گر بگذری، زین سخن نگذرم — سخن، ہر چہ گفتی تو، فرمان برم
نشانمش، بر نامور تختِ عاج — نہم بر سرش بر، دل افروز تاج"
زرُستم، چو بشنید گویا سخن — بدو گفت: "ای پہلوانِ کہن!
چنان دان، کہ یزدان گوائ من است — بدین، دینِ بہ، رہنمائ من است
کزان نیکوئیہا کہ تو کردۂ — ز شاہانِ پیشین، کہ پروردۂ
کنون نامِ نیکت، بہ بد، بازگشت — زمین روئ گیتی، بہ آواز گشت"
چنین گفت پس با پشوتن: "کہ من — نہ جویم ہمی زین جہاں، جز کفن
چو من بگذرم، زین سپنجی سرائ — تو لشکر بیارای، و شو باز، جائ
چو رفتی بہ ایران، پدر را بگوئ — کہ چون کامیابی، بہانہ مجوئ
زمانہ، سراسر بہ کامِ تو، گشت — ہمہ مُہرہا، زیرِ نامِ تو گشت
اُمیدم نہ این بود، نزدیکِ تو — سزا این بُد، از جانِ تاریکِ تو
جہاں راست کردم، بہ شمشیرِ داد — ببد کس نیارست کرد، از تو یاد
بہ ایران، چو دینِ بہی راست گشت — بُزرگی و شاہی، مرا خواست گشت
بہ پیشِ سران، پندہا دادیم — نہانی، بکُشتن فرستادیم
کنون، زین سخن یافتی، کامِ دل — بیارائ و بنشین، بآرامِ دل
چو ایمن شدی، مرگ را دور کُن — بایوانِ شاہی، یکی سور کُن
تُرا تخت، و سختی و کوشش، مرا — ترا تاج، و تابوت و پوشش، مرا
مشو ایمن از گنج و تاج و کلاہ — روانم، ترا چشم دارد، بہ راہ

چو آئی، بهم پیشِ داور شویم / بگوئیم و گفتارِ او بشنویم
چو زو باز گردی، به مادر بگوی / که مرگ آمد، این بار، پرخاشجوی
پس از مَن، تو زود آیی، ای مهربان / تو از مَن مرنج و مرنجان روان
برهنه مکن روی، بر انجمن / مبین نیز، چهرِ من، اندر کفن
ز دیدار، زاری بیفزایدت / کس از بخردان نیز، نستایدت
همان خواهران را و جُفتِ مرا / که جویا بُدندی نهفتِ مرا
بگوئی، بدان پُرهنر بخردان / که بد زود باشید، تا جاودان
ز تاجِ پدر، بر سرم بد رسید / درِ گنج را، جانِ من شد کلید
فرستادم اینک به نزدیک اوی / به شرم آورد، جانِ تاریک اوی
بگُفت این، و بر زد یکی تیز دم / "که بر من ز گشتاسپ آمد ستم"
هم آنگه، برفت از تنش جانِ پاک / تنش خسته، افگنده بر تیره خاک
برو، جامه رُستم همه پاره کرد / سرش پُر ز خاک، و رُخش پُر ز گرد
همی گُفت زار: "ای نبرده سوار! / نیا، شاهِ جنگی، پدر، شهریار
به خُوبی شده در جهان، نامِ مَن / ز گشتاسپ، بد شد سرانجامِ مَن"
چو بسیار بگریست، با گُشته گفت / کلای! در جهان شاهِ بی یار و جُفت
روانِ تو بادا، میانِ بهشت / بداندیشِ تو بد رود، هرچه کِشت
زواره بدو گُفت: "ای نامدار! / نه بایست پذرفت، از او زینهار
ز دهقان، تو نشنیدی آن داستان / که یاد آرد از گفتهٔ باستان؟
که گر پروری بچهٔ نرّه شیر / شود تیز دندان، و گردد دلیر

چو گردد به نیرو، و جوید شکار
نخست اندر آید، به پروردگار
ز بهمن، رسد بد، به زابلستان
به پیچند، پیران کابلستان
نگاه کن، که چون او شود تاجدار
به پیش آورد، کین اسفندیار
بدو گفت رستم: "که با آسمان
نه تابد بد اندیش و نیکو گمان
من این بر گزیدم، که چشم خرد
بدان بنگرد، نیک یاد آورد
گر او بد کند، پیچد از روزگار
تو چشم بلا را، به تندی مخار"
یکی نغز تابوت کرد آهنین
بگسترد فرشی ز دیبای چین
بیالود یک روی آهن، به قیر
پراگنده، بر قیر، مشک و عبیر
ز دیبای زربفت، کردش کفن
خروشان، بدو، نامدار انجمن
ازان پس، که پوشید روشن برش
ز پیروزه بر سر نهاد افسرش
چهل استر آورد، رستم گزین
ز بالا فروهشته، دیبای چین
دو استر بدی، زیر تابوت شاه
چپ و راست، پیش و پس اندر سپاه
بریده بش و دم، اسپ سیاه
پشوتن، همی رفت پیش سپاه

سپه رفت و بهمن به زابل بماند
ز مژگان، همی خون دل بر فشاند

چون خبر مرگ اسفندیار، پراگنده شد، ایرانیان سوگوار شدند و بزرگان ایران، زبان به نکوهش گشتاسپ کشودند و مادر و خواهران اسفندیار، وی را آشکارا نفرین همی کردند۔ پشوتن، که گریان، از راه رسید، زنان در خواستند

و تابوتِ اسفندیار را گشودند و فریاد و خروشی سخت بر آوردند. گشتاسپ، از کرده پشیمان شد و پشوتن را فرمان داد که به آرام زنان کوشد و به شکیبائی پند دهد.
و از آن پس، یک سال، به هر کوی و برزن، خروش و سوگواری بود.
از آن سوی، رستم، پرورشِ بهمن را کمر بست و هنرها بیاموخت و او را چون پسر بر آورد، پس به گشتاسپ نامه کرد و از کارِ بهمن آگاه ساخت و دیگر بار از بی گناهیِ خود، در مرگِ اسفندیار، سخن راند. گشتاسپ، پاسخِ نامه به خوشی باز داد و پس از چند گاه، بدستورِ جاماسپ، بهمن را بخواند و رستم وی را، با خواسته و هدایا، نزدِ نیا، باز فرستاد.

Library Sri Pratap College.

اِنتخاب
از
مثنوی مولانا رُومؒ

(۱)

دُشمن را خوار نہ باید داشت

حالِ آن، کُو قولِ دُشمن را شنود
بین جزای آن، کہ شُد یارِ حسُود

دُشمن، ار چہ دوستانہ گویدت
دام دان، گرچہ ز دانہ گویدت

گر تُرا قندی دہد، آن زہر دان
گر بہ تن لطفی کند، آن قہر دان

چون قضا آید، نہ بینی غیر پوست
دشمناں را، باز نہ شناسی ز دوست

چوں قضا آید، شود دانش بہ خواب
مَہ سیاہ گردد، بگیرد آفتاب

چونکہ نزدِ چاہ آمد شیر دید
کز رہ آں خرگوش ماند، و پا کشید

گفت: آن شیر، اندرین چہ، ساکن است
اندرین قلعہ، ز آفات، ایمن است

قعرِ چہ بگزید، ہر کہ عاقل است
زانکہ در خلوت، صفاہای دِل است

ظُلمتِ چہ، بہ کہ ظُلمت ہائے خلق
سر نبُرد آنکس، کہ گیرد پائے خلق

گُفت: "پیشش آ، زخمم او را قاہر است
تو ببین، کان شیر در چہ حاضر است؟"

گُفت: "من سوزیدہ ام زان آتشی
تو مگر اندر، بر خویشم کشی"

چونکہ شیر اندر بر خویشش کشید
در پناہِ شیر، تا چہ می دوید

چونکہ در چہ بنگریدند اندر آب | اندر آب از شیر، او در تافت تاب
شیر عکسِ خویش دید، از آبِ تفت | شکلِ شیری، در برش خرگوش، زفت
چونکہ خصمِ خویش را، در آب دید | مر ورا بگذاشت، واندر چہ جہید
در فتاد اندر چہی کو کندہ بود | زانکہ ظلمش در سرش آیندہ بود
چاہِ مظلم گشت ظلمِ ظالمان | این چنین گفتند جملہ عالمان
ہر کہ ظالم تر، چہش با ہول تر | عدل فرمودہ است تبر را تبر
ای کہ تو از ظلم، چاہی می کنی | از برائے خویش دامی می کنی
گردِ خود، چون کرم پیلہ، بر متن | بہرِ خود چہ می کنی، اندازہ کن
شیر خود را دید در چہ، وز غلو | خویش را، نشناخت آں دم از عدو
عکسِ خود را او، عدوِ خویش دید | لاجرم بر خویش شمشیری کشید

جمع گشتند آن زمان جملہ وحوش | شاد و خندان از طرب در ذوق و جوش
حلقہ کردند، او چو شمعی، درمیان | سجدہ کردندش ہمہ صحرا ئیان
"تو، فرشتۂ آسمانی یا پری | نی تو، عزرائیلِ شیرانِ نری
ہر چہ ہستی، جانِ ما قربانِ تست | دست بردی، دست و بازویت درست
باز گو، تا چون سگالیدی بہ مکر | آں عواں را، چون بمالیدی بہ مکر؟"
گفت: "تائیدِ خدا بود ای مہان! | ورنہ خرگوشی کہ باشد در جہاں
قوتم بخشید، و دل را نور داد | نورِ دل، مر دست و پا را، زور داد"

حق بہ دور و نوبت این تایید را
می نماید اہلِ ظن و دید را

ہین بہ ملکِ نوبتی شادی مکن
ای تو بستۂ نوبت، آزادی مکن

برتر از نوبت، ملوکِ باقیند
دَورِ دائم رُوح ہا با ساقیند

اِنتخاب

از

مثنوی بحر العرفانِ حضرتِ اکمل الدّین بیگ خان کاملؔ بدخشی رح (کشمیری)

حکایتِ حضرتِ بایزید بسطامی رح دیدنِ دزدی را

بشنو از بایزیدِ بسطامی رح — او درین شیوہ است، بس نامی
بامُریدانِ خود، بہ رہ اُفتاد — در رہش، جانبی نگاہ اُفتاد
شحنہ، دُزدی گرفتہ بود اسیر — غل بہ گردن، بہ دست و پا زنجیر.
می زدش دِرّہ، از پیٔ تہدید — بُود آن دُزد، در عذابِ شدید
گشتہ، اللہ گوئی، در فریاد — شیخ را، حالتی از ان رو داد
شحنہ، از بہرِ خاطرِ ایشان — بس بزرگ است پاسِ درویشان
داد فرمان، کہ دست بردارند — دُزد را ساعتی نیازارند
دُزد را چونکہ داد فرصت دست — در زمان، لب، ز ذکرِ حق بربست
شیخ، استادہ بود، می دید آن — دیگر از دُزد، ہیچ نہ شنید آن
شیخ را، دِل، ز حالِ او آشفت — کردہ رُو سخت، شحنہ را می گفت
"من فقیرم ز التماس منش — اند کی دُرّہ، سخت تر بزنش"
دُزد را شد گشادہ بر حق، راہ — شحنہ زد دُرّہ سخت گفت "اللہ"

ساعتی ایستاده، ماند شگفت ۔۔۔ گشت الله گوی، و راه گرفت

شد از آن حال، وجدِ شیخ پدید ۔۔۔ خویشتن را، نه جای خویش بدید

وقت شد خوش، شگفتگی رو داد ۔۔۔ دیدِ ارشاد، صاحبِ ارشاد

یک مریدی ز شیخ کرد سوال ۔۔۔ "بس بزرگ است حضرتت، به کمال

شیخ چون دزد را، بدان سان دید ۔۔۔ هیچ مهرت بر آن، نه گشت پدید

من شنیدم که مصطفیٰ[۱] در حشر ۔۔۔ چون شود پیشِ حق، به یوم النشر

عاصیان را شود شفاعت خواه ۔۔۔ زان عذابِ الیم، راحت خواه

خلق را، حق، باو نجات دهد ۔۔۔ به بهشت آید، و برات دهد

همچنان، از مشایخِ امّت ۔۔۔ هست، بهرِ مریدها، رحمت

راحتِ خلق، در دعا خواهند ۔۔۔ از عذابِ خدا، امان خواهند

دین و دنیا بود، حمایتِ شان ۔۔۔ شاملِ خاص و عام، عنایتِ شان

شیخ چون دزد را، چنین دیدند ۔۔۔ محنت و رنجِ او، پسندیدند

شیخ را، رحم از و نمی آمد ۔۔۔ در چنین وقت، عون می باید

چون دلِ حضرتت، نه باشد نرم ۔۔۔ نیستت از عذابِ ما، آزرم

حضرتِ شیخ چون چنین دیدند ۔۔۔ هیچ بر حالِ آن نه بخشیدند

آن زمان جرأتی به جان افزود ۔۔۔ عاقبت، حالِ ما چه خواهد بود؟"

شیخ، بر حرفِ او بخندیدند ۔۔۔ بود نادان، از و نه رنجیدند

گفت: "بشنو، بر این سوال جواب ۔۔۔ تا بدانی، چه بود، رای صواب

سایهٔ چون رسید، به سرِ او ۔۔۔ فضلِ حق گشت زود، یاورِ او

شحنه، دست از عذابِ او برداشت
جانبِ پاسِ ما نظر بگماشت

سایۀ ما، نجاتِ عالم شُد
نامِ ما، دافعِ همه غم شد

چونکه دیدیم ما بجز خواهش
دُزد را شُد امان، ازان کاهش

لیک دیدم، که نفعِ او آن بود
کی توان خلق را، به نقصان بود

از زدن، دُزد، ذکرِ حق میکرد
در بلا، جسم و دِل، شکر می خورد

ذِکرِ نامِ خداست، اجرِ عظیم
جسم گو، باش، در عذابِ الیم

ای پسر! پاسِ ما بسوئ دِل است
پیشِ ما، طرفِ جسم، آب و گِل است

هر قدر، جسم، مضمحل گردد
فربه و خوب، جان و دِل گردد

جان و دِل را عذاب، زیادِ خداست
جان و دِل را ازان، هزار نواست

آن زمان، نفعِ او دران دیدم
بود بخشیدن آنچه بخشیدم

از زدن، دُزد، در نوا آمد
باز، در ذکر، با خُدا آمد

ای پسر! گرنه تو از عامه
خوبئ جان بخواه، نی جامه

جان اگر هست، جامه بسیار است
جانِ جانان، به جانِ ما یار است

مرشدم، ره نمودمت، به خُدا
تا بود جسمِ تو، به بندِ بلا

فرصتش نیست زان سوی عصیان
باشدش با خُدا، دُرست ایمان

از بلا، جان و دِل، به حق مشغول
زانکه آسایش است در ره غول

قُربِ حق، در بلا و در رنج است
پیشِ دانا، به از بسی گنج است

هر که را، حق، ز خویش سازد دور
بخشدش مال، ازان شود مغرور

هر که محتاج، او قریبِ خداست
حق محبّ است، او حبیبِ خداست

در پیِ آں طلب، کُند خوارت — چونکہ فربہ شدی، کُشد زارت
ہر چہ جز ذکرِ حق، غذا داری — ہم تو فانی، ہم آن فنا داری
گردد آخر عفونت و بدبوی — خود ہم آخر ازاں نیابی روی
گر بنامِ خدا، شوی آکل — ہمچو خورشید، باشدت زان دل
باطنت، پُر ز جوہرِ اسرار — گر بیابی ازین، ہمچو بسیار
مر ترا ہمچو خود بقا بخشد — در لحد چون روی، ضیا بخشد
پیشت آیند، آن ہمہ انفاس — ہمچو حُوران، بر قبا و لباس

پیشِ روئے تو جلوہ گر گردند
تو بدر، آن ہمہ بدسر گردند

Up to This

اِنتخاب

از

مثنوی یوسف زلیخا (مولانا جامیؔ)

(داستانِ دخترِ بازغہ از نسلِ عادیان، کہ بہ جمالِ یوسف علیہ السلام عاشق شدہ، از مجازی بہ حقیقی رسید)

نہ تنہا، عشق، از دیدار خیزد — بسا کین دولت، از گفتار خیزد
در آید جلوۂ حُسن، از درِ گوش — ز جان، آرام بُرباید، ز دل، ہوش
بہ مُلکِ مصر، زیبا دختری بود — کہ نسلِ عادیان را سروری بود
زدہ، دُرجِ عقیقش خندہ، بر دُر — ز شکّر خندِ او، مصر از شکر پُر
ز بس، شیریں کہ شکّر خندِ او بُود — دلِ نیشکّر، اندر بندِ او، بود
چُو شکّر ریختی، از لعلِ خندان — شکر، انگشت بگرفتی، بدندان
شکر، بود از دہانش، با دلِ تنگ — نبات، از رشکِ لعلش، شیشہ بر سنگ
چُو، در لطف، از نباتش، لب فروشد — نبات، اندر دلِ شیشہ، گرہ شد
نبات، ار چند دادی، شیشہ را دل — نمی شد با لبِ لعلش، مقابل
جہاں را فتنہ بود، آن غیرتِ حُور — ز شیرینِ شکرِ او، مصر، پُر شور
سرانِ مُلک، در سوداش بودند — بُتانِ شہر، باپرواش بودند
ولی، بر چرخ سودہ، افسرِ او — بہ ہر کس، در نمی آمد سرِ او
ز عزّ و ناز و استغنائی جاہش — نمی افتاد، سوئی کس نگاہش

حدیثِ یوسفؑ و وصفش چو بشنید — به راهِ روی او، مهرش بجنبید

چو شد، گفت و شنیدِ او، بپایانی — شد آن اندیشه، محکم، در دلِ وی

بدیدن، میلش افتاد، از شنیدن — بلی، باشد شنیدن، تخمِ دیدن

نصابِ قیمتش، معلومِ خود ساخت — ز ترتیبِ نصابش، دل بپرداخت

هزار اشتر، همه پاکیزه گوهر — پُر از دیبا و مشک و گوهر و زر

مرتب کرد، و راهِ مصر برداشت — به مخزن، از خزاین، هیچ نگذاشت

فتاد، از مقدمش، آوازه در مصر — بر آمد هایهوی تازه، در مصر

به مصر، آمد سرش در راهِ یوسفؑ — خبر پرسان، ز جولان گاهِ یوسفؑ

چو، از جولانگهِ یوسفؑ، خبر یافت — دلِ خرم، بسوی او، عنان تافت

جمالی دید، بیش از حدِ ادراک — چو جان، ز آلودگیِ آب و گل پاک

بگیتی، مثلِ او، نادیده هرگز — ز کس، مانندِ او، نشنیده هرگز

نخست، از دیدنِ او، بیخود افتاد — ز ذوقِ بیخودی گشت، از خود آزاد

وزان پس بیهُشی، هشیاری آورد — ز خوابِ غفلتش، بیداری آورد

زبان بگشاد و پرسش کرد آغاز — جواهر جُست، از آن گنجینهٔ راز

بگفت: "ای از تو کارِ نیکوئی راست! — بدین خوبی، جمالت را که آراست؟

که لامع ساخت، خورشیدِ جبینت؟ — که آمد خرمنِ مه، خوشه چینت!

کدامین خامه زن نقشِ تو پرداخت؟ — کدامین باغبان، سروِ تو آراست؟

که زد پرگار، طاقِ ابرویت را؟ — که داد این تاب، بندِ گیسویت را؟

گلِ سیرابِ تو، آب از کجا خورد؟ — بدین آتش، درین بستان، که پرورد؟

به سروت، خوب رفتاری که آموخت؟ / به لعلت، نغز گفتاری که آموخت؟
مهِ روی تو، لوحِ نامهٔ کیست؟ / سرِ زُلفِ تو، حرفِ خامهٔ کیست؟
که بینا نرگست را، چشم بکشاد؟ / ز خوابِ نیستی بیداریش داد!
که، بر دُرجِ دُرت، زد قفلِ یاقوت؟ / که دِل را قوّت آمد، رُوح را قُوت!
که کندت، در زنخدان، چاهِ غبغب؟ / که ز آبِ زندگی کرده لبالب!
که خالِ عنبرینت زد، به رخسار؟ / نشیمن ساخت، زاغی را، به گلزار؟"
چو یوسفؑ، این سخن‌ها کرد از گوش / غذای جان فشاند، از چشمهٔ نوش
بگفتا: "صنعتِ آن صانعم، من / که از بحرش، به رشحی، قانعم، من
فلک، یک نقطه، از کلکِ کمالش / جهان، یک غنچه، از باغِ جمالش
ز نُورِ حکمتش، خورشید، تابی / ز بحرِ قدرتش، گردون، حُبابی
جمالی بود، پاک، از تهمتِ عیب / نهفته، در حجابِ پردهٔ غیب
ز ذرّاتِ جهان، آئینه‌ها ساخت / ز روی خُود، به هر یک، عکس انداخت
به چشمِ تیز بینت، هر چه نیکوست / چو نیکو بنگری، عکسِ رُخِ اُوست
چو دیدی عکس، سوی اصل بشتاب / که پیشِ اصل، نبود عکس را تاب
معاذالله، ز اصل، ار دُور، مانی / چو عکس آخر شود، بی نور مانی
نه باشد عکس را، چندان بقائی / نه دارد رنگِ گُل، چندان وفائی
بقا خواهی، بروی اصل بنگر / وفا جوئی، بسوی اصل بنگر
غمِ چیزی، رگِ جان را خراشد / که گاهی باشد، و گاهی نباشد"
چو دانا دختر، این اسرار بشنید / بساطِ عشقِ یُوسفؑ، در نوردید

Library Sri Pratap College, Srinagar
۱۸۴

بہ یوسفؑ گفت: چون وصفت شنیدم — بدل، داغِ تمنایت کشیدم
گرفتم پیش، راہِ آرزویت — ز سر پا ساختم، در جستجویت
ولی، چون گوہرِ اسرار سُفتی — نشان، زان منبعِ انوار، گفتی
حجاب، از روئی اُمیدم، کشودی — ز ذرّہ، رو بہ خورشیدم، نمودی
جزاک اللہ! کہ چشمم باز کردی — مرا با جانِ جان، ہمراز کردی
ز مہرِ غیر، بگسستی دلِ من — حریمِ وصل کردی، منزلِ من"
پس آنگہ کرد پدرودی او، رفت — برست از مایۂ سودی او، رفت
دلا، مردانگی زان زن بیاموز — بہ ماتم، شیوۂ شیون بیاموز
بسر شد عمر، در صورت پرستی — دمی، ز اندیشۂ صورت، نرستی
بہ ہر دم حُسنِ صورت را، زوال است — ز حالی، ہر زمان، گردان بحالست
مزن، ہر دم قدم، بر سنگلاخی — ز شاخی، ہر زمان منشین بہ شاخی
نشیمن، برتر از کون و مکان گیر — فرازِ کاخِ معنی، آشیان گیر
بُود معنی یکی، صورت ہزاران — مجو جمعیت، از صورت شماران
پریشانی بُود ہر جا شمار است — وزان، رو در یکی کردن حصار است

چو تابِ حملۂ دشمن نیاری
بہ آن، کز جنگِ او، باشی حصاری

اِنتخاب

اَز

مثنویاتِ عشقیہ اَز حضرتِ مولانا شیخ یعقوب صرفی کشمیری

در مناجاتِ عشق

ای، ز تو آموختہ، معشوقہ، ناز! دی، ز تو اندوختہ، عاشق، نیاز!
از رُخِ معشوقہ، جمالت عیان رازِ غمت، در دلِ عاشق نہان
سینۂ عُشّاق، ز سوزت، کباب دیدۂ معشوقہ، ز ہجرت، پُر آب
لیلےٰ، از اندوہِ تو مجنونِ عشق قیس، ز سودائی تُو، مفتونِ عشق
از المِ تلخِ تو شیرین، ہلاک تیشۂ فرہاد، دِلش کردہ چاک
گردِ سرِ کوئ تو، گردان، سپہر ذرّہ صفت، بہرِ تو، سرگشتہ مہر
پیرہنِ گُل، بہ ہوائی تو، چاک بُلبُلِ نالان، ز غمت، دردناک
سُنبل، از اندوہِ تو، در پیچ و تاب در قدحِ لالہ، مَی از خُونِ ناب
لالہ، کہ داغت، بہ دِلش جا گرفت از غمِ تو، دامنِ صحرا گرفت
سوسنِ آزادہ، گرفتارِ تُو دیدۂ نرگس، پئ دیدارِ تو
دیدہ، کہ نرگس، بہ ہوایت کشود باز، نہ بستہ ز تو، تا زندہ بود
غنچہ، کہ دارد بدہن، صد زبان وان ہمہ عاجز، ز سخن در دہان
از غمِ تو خُونِ دلش، در گلو شُد گرہ، و بستہ، رہِ گفتگو

پای، به دامان بود، و سر به جیب
غرقِ تفکّر شده، در بحرِ غیب

گشته، ز شوقِ تو، براهِ امّید
مویِ سرِ نسترن از غم سفید

بوی تو آورده، نسیمِ بهار
دست، ز شوقت زده، بر سر، چنار

سرو، که استاده به یک جا بود
و ز سرِ تعظیم، به یک پا بود

عشقِ تو، در حیرتش آورده است
حیرتِ عشقت، ز خودش برده است

سوزِ تو، در دل، همه اشجار را
گرمیِ آن سوز، سپیدار را

گرمیش از جان، چو برآورد دُود
برتنِ او صندلِ سُوده، بسود

گل نه بود، بلکه برآورده سر
آتشِ عشقت، ز درونِ شجر

از غمِ تو، گریهٔ ابرِ بهار
سوزِ دلش گشته، ز برق آشکار

در دلِ سنگ، آتشِ عشقت نهان
گرچه، به سختی است، مثل، در جهان

سنگ، که دارد اثری، زین شرر
بهتر از آن دل، که نه دارد اثر

چشمِ کواکب، به هوائی تو، باز
مشعلهٔ ماه، ز تو، در گداز

عالمی، از عشق، جگر سوخته
داغِ غمت، بر دلِ هر سوخته

بر دلِ صد پاره که داغت بود
لالهٔ نو رستهٔ باغت بود

داغِ تو، درمانِ دلِ دردناک
مرهمِ ریشِ جگرِ چاک چاک

بستهٔ تو، از همه وارستگان
از همه وارسته، بتو بستگان

گریهٔ طفلان، به تمنّائی تو
نالهٔ پیران، بتولّائی تو

رفته به سودائی تو، نقدِ وجود
آمده، سرمایهٔ صد گونه، سُود

با غمِ تو، شادیِ غمخوارگان،
بردرِ تو، منزلِ آوارگان

گرچہ، بہ راہِ تو، ہمہ محنت است . محنتِ این راہ، ہمہ راحت است
یارب، از اندوہِ خودم، شاد کُن ملکِ دلم را، ز غم، آباد کُن!
خاطرم، از سازِ طرب، ساز سرو! عیشِ مرا گرم کن، از دردِ دردا!
بادہ ام، از خُونِ جگر، بس بود ساغرم، از دیدۂ تر بس بود
نغمۂ من، نالہ و افغان خوش است تارِ ربابم، ز رگِ جان خوش است
عشقِ تو، خواہم، کہ بہ ہر دو جہان قُوّتِ جسمم بود، و قُوتِ جان
عشقِ تو، خواہم، کہ بود کارِ من ہمنفس و مُونس و غمخوارِ مَن
عشقِ تو، خواہم، کہ بود دینِ مَن ملّتِ من، کیشِ مَن، آئینِ مَن
عشقِ تو، خواہم، کہ بود رہنما
عشقِ تو و صرفی و راہِ فنا!

انتخاب

از

مثنویات

پنڈت تابہ رام ترکی کشمیری

مناجات

خدایا! نیامد ز من کوششی — نہ شد گرم، ہنگامۂ سوزشی
ز مہرِ تو، بر سینہ، داغی نہ سوخت — دلم را، بہ بالین، چراغی نہ سوخت
ز چشمم، نیامد گہر ریزئی — چو شبنم، نہ کردم سحر خیزئی
بگلزارِ عمرم، بہاری نہ ماند — بدستم، جز از خارِ خاری، نہ ماند
سرم، پا نہ گردید، در راہِ تو — نہ شد روئی من، سوئی درگاہِ تو
ز دستم نیامد، چو ابرِ گہر — نہ اشکی نہ آہی نہ سوزِ جگر
بکارت، نہ پرداختم ساعتی — نہ کردم بکف، تحفۂ طاعتی
شدم گرم عصیان، بہ گفت و شنود — سیہ کاری از من بر آورد دود
ہمہ خرمنِ عمر، بر باد رفت — مرا توشۂ راہ، از یاد رفت
عقوبت مکن، انفعالم بس است — مرا طعنۂ آن، ز عالم بس است

بہ بیشِ کہ نالم، ز عصیانِ خویش؟ پشیمانِ خویشم، پشیمانِ خویش
خدایا! توئی خلق را، چارہ ساز نہ داری، بہ نازِ کسی، را نیاز
بدرگاہِ تو، نا امیدی کجا است گر اُمیدِ بیتاب دارد، بجاست
کریما! اگر انکسارِ مرا ببخشائی، احوالِ زارِ مرا
زخمخانۂ فیض، در انتظار
بدہ یکدو ساغر کہ چشم است چار

اِنتخاب

از

مثنویاتِ جدید

حُبِّ وطن

(عبدالرحمٰن خان فرامرزی)

یکی مُرغِ خوشگو، بہ دشتِ حجاز — سحرگہ، بر آمد بہ شاخِ فراز
نوائی، دلاویز، آغاز کرد — زشادی، ہمی زیر و بم ساز کرد
ہمی گفت، با نغمۂ دلنواز — "کہ مینو، نہ باشد لبانِ حجاز
ازین دشت، بی آب و این خاکِ خشک — چرا می دہد دمبدم بوئی مشک؟
بگیتی، چنیں جائی خرّم، مجوی — گلستان نہ باشد بدین رنگ و بوی"
ہمانگہ، نسیمی در آمد ز دشت — بر آن بُلبُلِ خوش نوا، بر گذشت
بدو گفت: "ای مُرغِ شیرین سخن — نئی آگہ، از مرغزارِ یمن،
جہانی است خرّم، چو باغِ بہشت — ہمہ سال، چون ماہِ اردی بہشت
در و دشت، پُر لالہ و سنبل است — تو گوئی کہ پیوستہ، جشنِ گُل است
بہ ہر سو روان، جدولی چون گلاب — کہ طعمش زند طعنہ، بر شہدِ ناب
تو گوئی کہ فردوسیِ پاک زاد — بدین گفتہ، مرزِ یمن کردہ یاد

"هوا خوشگوار و زمین پُر نگار — نه سرد و نه گرم و همیشه بهار"
"دی و بهمن و آذر و فرودین — همیشه پُر از لاله بینی زمین"
"همه ساله خندان لبِ جویبار — به هر جائی باز و شکاری بکار"
"کسی کاندران بوم آباد نیست — به کام، از دل و جانِ خود شاد نیست"
بیا تا همین دم بدانجا رویم — به گلگشتِ گلزارِ صنعا رویم"
جوابش چنین داد آن خوش نفس — "کز این باد زین گفتِ بیهوده بس
کسی کش بود گوهر از راستان — نه باشد بدین گفته همداستان
که دل بر کند از بر و بوم خویش — رهِ ملکِ بیگانه گیرد به پیش
همه سر بسر باغ و راغِ یمن — نیرزد به خاری ز دشتِ وطن.

لُطفِ حق

(خانم پروین اعتصامی)

مادرِ موسیٰؑ، چو موسیٰؑ را به نیل — در فگند، از گفتۂ ربِّ جلیل
خود ز ساحل کرد با حسرت نگاه — گفت "ای فرزندِ خُردِ بیگناه!
گر فراموشت کُند لُطفِ خدای — چون رهی، زین کشتیِ بی ناخدای
گر نیارد ایزدِ پاکت به یاد — آب، خاکت را دهد ناگه به باد"
وحی آمد: "کاین چه فکرِ باطل است؟ — رهروِ ما، اینک، اندر منزل است

پردهٔ شک را، بر انداز، از میان   تا به بینی، سود کردی یا زیان
ما گرفتیم، آنچه را انداختی   دستِ حق را، دیدی و نشناختی
در تو تنها عشق و مهرِ مادری است   شیوهٔ ما عدل و بنده پروری است
نیست بازی کارِ حق، خود را مباز   آنچه بردیم از تو، باز آریم، باز
سطحِ آب، از گاهوارش خوشتر است   دایه‌اش سیلاب، و موجش مادر است
رودها از خود، نه طغیان می کنند   آنچه می گوئیم ما، آن می کنند
ما به دریا، حکمِ طوفان، می دهیم   ما به سیل و موج، فرمان می دهیم
نسبتِ نسیان، به ذاتِ حق مده   بارِ کفر است این، به دوشِ خود منه
به که برگردی، به ما بسپاریش   کی تو، از ما، دوست تر می داریش
نقشِ هستی، نقشی از ایوانِ ماست   خاک و باد و آب، سرگردانِ ماست
قطره‌ئی، کز جویباری، می رود   از پیِ انجام کاری، می رود
ما بسی گم گشته، باز آورده ایم   ما بسی بی توشه را، پرورده ایم
مهمانِ ماست، هر کس بینواست   آشنا با ماست، چون بی آشناست
ما بخوانیم، ار چه ما را، رد کنند   عیب پوشیها کنیم، ار بد کنند
سوزنِ ما دوخت، هر جا هر چه دوخت   ز آتشِ ما سوخت، هر شمعی که سوخت
کشتئی، ز آسیبِ موجی هولناک   رفت وقتی، سوی غرقابِ هلاک
تند بادی کرد سیرش را تباه   روزگارِ اهلِ کشتی، شد سیاه
طاقتی در لنگر و سکان، نماند   قوّتی، در دستِ کشتیبان، نماند
ناخدایان را، کیاست، اندکی است   ناخدائی کشتیِ امکان، یکی است

بند ہا را، تار و پود، از ہم گسیخت
موج، از ہر جا کہ راہی یافت، ریخت

ہر چہ بود، از مال و مردم، آب بُرد
زان گروہِ رفتہ، طفلی ماند خُرد

طفلِ مسکین، چون کبوتر، پر گرفت
بحر را، چون دامنِ مادر گرفت

موجش، اول، وہلہ چون طومار کرد
تُند باد، اندیشۂ پیکار کرد

بحر را گُفتم، دِگر طوفان مکُن
این بنائی شوق را، ویران مکُن

در میانِ مستمندان، فرق نیست
این غریقِ خُرد، بہرِ غرق نیست

صخرہ را گُفتم، مکُن با او ستیز
قطرہ را گُفتم، بدان جانب مریز

امر دادم، باد را، کان شیر خوار
گیرد از دریا، گذارد در کنار

سنگ را گُفتم، بہ زیرش، نرم شو
برف را گُفتم، کہ آبِ گرم شو

صُبح را گُفتم، بہ رُویش، خندہ کُن
نُور را گُفتم، دِلش را، زندہ کُن

لالہ را گُفتم، کہ نزدیکش بروئی
ژالہ را گُفتم، کہ رخسارش بشوئی

خار را گُفتم، کہ خلخالش مکُن
مار را گُفتم کہ طفلک را مزن

رنج را گُفتم، کہ صبرش اندک است
اشک را گُفتم، مکاہش، کودک است

گرگ را گُفتم، تنِ خردش، مدر
دُزد را گُفتم، گلوبندش، مبر

بخت را گُفتم، جہانداریش دہ
ہوش را گُفتم، کہ ہشیاریش دہ

تیرگی ہا را، نمودم، روشنی
ترس ہا را، جملہ کردم، ایمنی

ایمنی دیدند، و ناایمن شُدند
دوستی کردم، مرا دُشمن شُدند

کارہا کردند، امّا پست و زشت
ساختند آئینہ ہا، امّا ز خشت

تا کہ خود بشناختند از راہ، چاہ
چاہ ہا کندند، مردم را، بہ راہ

روشنی ها خواستند، امّا ز دود　　قصرها افراشتند، امّا به رُود
قصه ها گفتند، بی اصل و اساس　　دُزدها بگماشتند، از بهرِ پاس
جام ها لبریز کردند از فساد　　رشته ها رِشتند، در دوکِ عناد
درسها خواندند، امّا درسِ عار　　اسپ ها راندند، امّا بی فسار
دیوها کردند، دربان و وکیل　　در چه محضر، محضرِ حقّ جلیل
سجده ها کردند بر هر سنگ و خاک　　در چه معبد، معبدِ یزدانِ پاک
رهنمون گشتند، در تیهِ ضلال　　توشه ها بُردند از وزر و وبال
از تنورِ خودپسندی، شد بلند　　شعلهٔ کردار های ناپسند
وارهاندیم، آن غریقِ بی نوا　　تا رهید از مرگ، شد صیدِ هوا
آخر آن نورِ تجلّی، دود شد　　آن یتیمِ بی گناه، نمرود شد
رزم جوئی کرد، با چون من کسی　　خواست یاری، از عقاب و کرکسی
کردمش، با مهربانی ها، بزرگ　　شد بزرگ، و تیره دل تر شد ز گرگ
برقِ عُجبش، آتش بسی افروخته　　وز شراری، خانمانها سوخته
خواست، تا لافِ خداوندی زند　　برج و باروی خدا را بشکند
رای بد زد، گشت پست و تیره رای　　سرکشی کرد و فکندیمش ز پای
پشه را حکم فرمودم که خیز　　خاکش اندر دیدهٔ خودبین بریز
تا نماند بادِ عُجبش، در دماغ　　تیرگی را نام نگذارد چراغ
ما که دشمن را چنین می پروریم　　دوستان را از نظر پنهان می بریم
آنکه با نمرود این احسان کند　　ظلم کی با موسیِ عمران کند"

این سخن، پروین، نہ از روی ہواست
ہر کجا نوری است، ز انوارِ خداست

چشمہ و سنگ

(ملک الشعراء مرزا محمد تقی بہار)

جدا شد یکی چشمہ از کوہسار — بہ رہ گشت، ناگاہ، بہ سنگی دچار
بہ نرمی چنین گفت با سنگِ سخت — "کرم کردہ راہی دِہ، ای نیک بخت"
گران سنگ تیرہ دِل، سخت سر — زدش سیلی و گفت! دور ای پسر
نہ جنبیدم، از سیلِ زور آزمائی — کئی تو، کہ پیشِ تو جنبم ز جائی"
نہ شد چشمہ، از پاسخِ سنگ، سرد — بکندن، درِ استاد، و اِبرام کرد
بسی کند و کاوید و کوشش نمود — کز آن سنگِ خارا، رہی بر گشود
ز کوشش، بہ ہر چیز خواہی رسید — بہ ہر چیز خواہی، کماہی، رسید
برو، کارگر باش، و اُمیدوار — کہ از یاس، جز مرگ، ناید بکار

گرت، پائیداری است در کارہا
شود سہل، پیشِ تو، دشوارہا

پاداشِ جہالت

میرزا علی اصغر خان حکمت

به سقفِ معبدی، دیدم نوشته
که گیتی را، یکی باشد فرشته

به هر سوئی جهان، بردارد آواز
همی گوید به صبح و شام این راز

"که ای نسلِ بشر! ایکتائی دیده
که در عالم، سه چیز است آفریده

یکی نیک، دیگی بد باشد، این کار
یکی نی خوب و نی بد شد پدیدار

هر آن کس را که دانش رهنمون است
شناسد این سه را، داند که چون است

چو داند نیک و بد را، مردِ دانا
زمن ایمن بماند او، همانا

دگر از جاهلی، آن را نه داند
تنش را قهرِ من، در خون نشاند

گُنهم زارش، گرش صد برگ باشد
که پاداشِ جهالت، مرگ باشد"

کار

میرزا علی اصغر خان حکمت

درین کهنه گیتی، یکی پند نو
ز گاو آهنِ مرد دهقان شنو

به یک گوشه، گاو آهنی، کهنه بود
که فرسوده، زین دیر دیرینه، بود

بیفگنده اش، مورِیانه ز پائی
فرو مانده، در کنج دهقان سرای

لبانِ دلِ جاهلان، پُر ز زنگ
ز زنگش، دگر گونه گردیده، رنگ

یکی روز، گاوِ آہنی صیقلی — فروزان، چو دانا، بہ روشندلی
شنیدم، کہ چون می شد، از طرف دشت — قضارا، بران گاوِ آہن گذشت
بگفتش کہ: "چون بہرہ شد ز آسمان — ترا سیم ناب و مرا، زعفران؟
تُرا از چہ، این تابش و روشنی — کہ آخر، نہ از سیمی، از آہنی؟"
بگفتا: "ازان شد، تنم تابناک — کہ از کار کردن، مرا نیست، باک
بہ گوہر، اگر، تیرہ گون آہنم — ز کار است روشن، دلِ روشنم
ز خاکِ سیاہ، زرِ سُرخ آورم — چو سیمِ سپید است ازان پیکرم
تو تن پروری پیشہ کردی بگوی — چو تن پروران، زان شدت زرد روی
مرا، پیشہ در دہر تابندگی است — نصیبِ من از بخت، تابندگی است"
تو نیز ای پسر، نقدِ حکمت بیاب — بطالت بہل، رو زِ خدمت متاب

کہ گردون، ز جان، زنگ بزدایدت
دُو صد روشنائی، ببخشایدت

انتخاب

از

مثنوی اسرار خودی

آقائی دکتر اقبالؒ

در بیان این که خودی از سوال ضعیف گردد

ای فراهم کرده از شیران خراج　　گشته‌ای روباه مزاج از احتیاج
خستگی های تو از ناداری است　　اصل درد تو همین بیماری است
می‌رباید رفعت از فکر بلند　　می‌کشد شمع خیال ارجمند
از خم هستی می گلفام گیر　　نقد خود از کیسهٔ ایام گیر
خود فرود آ از شتر مثل عمرؓ　　الحذر از منت غیر الحذر
تا به کی دریوزهٔ منصب کنی　　صورت طفلان ز نی مرکب کنی
فطرتی کو بر فلک بندد نظر　　پست می‌گردد ز احسان دگر
از سوال افلاس گردد خوارتر　　از گدائی گدیه‌گر نادارتر
از سوال آشفته اجزای خودی　　بی تجلی نخل سینای خودی
مشت خاک خویش را از هم مپاش　　مثل مه رزق خود از پهلو تراش
گرچه باشی تنگ روز و تنگ بخت　　در ره سیل بلا افگنده رخت
رزق خویش از نعمت دیگر مجو　　موج آب از چشمهٔ خاور مجو

تا نہ باشی پیشِ پیغمبرؐ خجل
روزِ فردائی، کہ باشد جان گسل

ماہ را، روزی رسد، از خوانِ مہر
داغ بر دل دارد، از احسانِ مہر

ہمّت از حق خواہ، و با گردون ستیز
آبروئی ملّتِ بیضا، مریز

آنکہ خاشاکِ بتان، از کعبہ رفت
مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائی، بر منّت پذیرِ خوانِ غیر
گردنش خم گشتہ، از احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت
با پشیزی، مایۂ غیرت فروخت

ای خنک آن تشنہ، کاندر آفتاب
می نہ خواہد از خضرؑ یک جامِ آب

تر جبین از خجلتِ سایل نہ شد
شکلِ آدم ماند، و مُشتِ گِل نہ شد

زیرِ گردون، آن جوانِ ارجمند
می رود، مثلِ صنوبر، سربلند

در تہی دستی شود، خوددار تر
بختِ او خوابید، و او، بیدار تر

قُلزم زنبیل، سیلِ آتش است
گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چُون حُباب، از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر، نگون پیمانہ باش

رباعیات

حضرتِ ابوسعید ابوالخیرؒ فرماید

(۱)

دُنیا، گذران، و محنتِ دُنیا گذران　　نی بر، پدران ماند، و نی بر پسران
تا بتوانی، عُمر، بہ طاعت گذران　　بنگر، کہ فلک چہ میکند، بادِ گران

(۲)

ای، نیک نہ کردہ، جُملہ بدہا کردہ　　وانگاہ، خلاصِ خود، تمنا کردہ
بر عفو، مکُن تکیہ، کہ ہرگز نہ بود　　ناکردہ، چو کردہ، کردہ، چون ناکردہ

حضرت سُلطان بایزید بسطامیؒ فرماید

(۱)

از واقعہ، ترا خبر خواہم کرد　　وآن را، بہ دو حرف مختصر خواہم کرد
با عشقِ تو، در خاک، فرو خواہم شد　　با مہرِ تو، سر ز خاک، بر خواہم کرد

(۲)

ہر ذرہ، کہ بر روئی زمینی بودُ است　　خورشید رُخی، زہرہ جبینی بودُ است
گرد، از رُخِ نازنین بآزرم فشان　　کان ہم، رُخِ خوبِ نازنینی بودُ است

حضرتِ شیخ فرید الدّین عطّار رحمۃ اللہ علیہ فرماید

(۱)

از سرِ خاکِ دوستان، سبزہ دمید، خون گری
ماتمِ دوستان مگو، رفتنِ خویشتن، نگر
آن کہ، حریر و خز بسود از سرِ ناز، بر زمین
چہرۂ او، ز خاک بین، قامتش، از کفن نگر

(۲)

بادل گفتم: "ز دیگران، پیش مباش
رو، مرہمِ ریش باش، چون نیش مباش
خواہی کہ ترا از ہیچکس، بد نہ رسد
بدگوی، و بد آموز، و بد اندیش مباش"

حکیم عمر خیام رحمۃ اللہ علیہ فرماید

(۱)

ہنگامِ سپیدہ دم، خروسِ سحری
دانی کہ، چرا ہمی کند، نوحہ گری؟
یعنی، کہ نمودند در آئینۂ صبح
کز عمر، شبی گذشت، و تو بی خبری

(۲)

آن قصر، کہ طعنہ زدی، بر مینو
بر درگہِ او، شہان نہادندی، رو
دیدم، کہ بر کنگرہ اش، فاختۂ
بنشستہ، ومیگفت کہ کوکو کوکو

(۳)

نہ آوردنِ من، نہ بودہ گردون را سود
منہ بُردنِ من، جاہ و جلالش نہ فزود
وز ہیچکسی نیز، دو گوشم، نہ شنود
کاوردن و بُردنِ من، از بہر چہ بود

(۴)

چندین غمِ مال، و حسرتِ دُنیا، چیست؟
ہرگز دیدی کسی کہ جاوید بزیست؟

این یک دو نفس، کہ در تنت عاریت است　　　با عاریتی، عاریتی باید زیست

(۵)

تا بتوانی، رنجہ مگردان کس را　　　بر آتش خشم خویش، منشان کس را
گر راحتِ جاوید، طمع می داری　　　می رنج ہمیشہ، و مرنجان کس را

(۶)

گفتم، کہ دلم ز علم، محروم نہ شد　　　کم بود ز نسخہا کہ، مفہوم نہ شد
ہفتاد و دو سال، فکر کردم شب و روز　　　عمرم بگذشت، و ہیچ، معلوم نہ شد

(۷)

در فقر، چو خاک، پست می باید بود　　　وز بادۂ شوق، مست می باید بود
اندیشہ ز بیش و کم، نمی باید کرد　　　خرسند، بہ ہر چہ ہست، می باید بود

(۸)

برخیز! و مخور غمِ جہانِ گذران　　　بنشین، و جہاں بشادمانی، گذران
در طبعِ زمانہ، اگر وفائی بودی　　　نوبت بتو، خود نیامدی، از دگران

نور جہاں بیگم فرماید

(۱)

کشادِ غنچہ، اگر از نسیمِ گلزار است　　　کلیدِ قفلِ دل، ما تبسمِ یار است
نہ گل شناسد، و نہ رنگ و بو، نہ عارض و زلف　　　کسی، کہ بہ حسنِ خدا دادہ، گرفتار است

جہاں آرا بیگم فرماید

انجا کہ کمالِ کبریائیِ تو، بود عالم، نمی از بحرِ عطائیِ تو، بود
مارا، چہ حدِ حمد و ثنائیِ تو بود ہم حمد و ثنائیِ تو سزای تو بود

دارا شکوہ فرماید

(۱)

معروف شدم، تا کہ بہ عرفان گشتم عارف شدم، وز خویش عریان گشتم
پیدا کردی مرا، ولیکن، مَن ہم پیدا کردم ترا، و قربان گشتم

(۲)

خواہی، کہ شوی داخلِ اربابِ نظر از قال، بہ حال بایدت کرد گذر
از گفتنِ توحید، موحد نہ شوی شیرین نہ شود دہان، ز نامِ شکر

ابوالحسن خان فروغی فرماید

خلقی است، مرا بہ غیبت اُفتادہ بہ پوست جمعی دگرم، بہ حُسنِ ظن، مدحت گوست
صد شکر، کہ آن نیم، کہ میگوید خصم صد آہ کہ، این نیم، کہ میخواند دوست

مرزا تقی خان بینش طہرانی فرماید

(۱)

ای دوست! مرا دو چیز فرساید جان دردی، میدانم این دو را، نی درمان
فرمان بُردن، ز ناکسانِ خودکام فرمان دادن، بہ زیر دستِ نادان

Library Sri Pratap College.

(۲)

گر شتابی، ز رہ بمانی خستہ — بی رنج رسی، گر بروی، آہستہ
این نکتہ شنو کہ رہروان راست دلیل — دانستہ و آہستہ رَو و پیوستہ

نظامِ وفا فرماید

(۱)

دو چیز، لازمۂ زندگی است، با مَرُدم — اگر مردم با چشمِ مردمی نگری
نخست آنکہ، ترا باشد اعتماد بہ نفس — دوم، بہ خلق نہ سنجیدہ، سُوءِ ظن نبری

(۲)

چہ خوش گفت پیری، فراری ز خلق — ز مغزِ حقیقت، چو بگرفت پوست
کہ با دوستان، زندگی نیکو است — ولیکن کجا می توان یافت، دوست

میرزا محمّد ہاشم افسر

(۱)

اندیشۂ ہر بودہ و نابودہ، مکُن — تن را پی آرزوش، فرسودہ مکن
اوقاتِ گراں بہای خود را، ہرگز — آلودۂ فکر ہای بیہودہ مکن

۲

از خرمنِ علم و معرفت، خوشہ بگیر
از ہمتِ خویش، بہرہ، توشہ بگیر
تا چند اسیرِ وہم، و نخچیر خیال؟
پرواز کن از دو عالم، و گوشہ بگیر

میرزا محمّد علی خان بامداد

زائیدہ شُدی، شُدی گرفتارِ محن / باید، تا مرگ، بارِ محنت، بردن
سرتاسر، تاریخِ بشر نیست، مگر / زائیدہ شُدن، رنج کشیدن، مُردن

حضرتِ مولانا نُور الدّین عبد الرّحمٰن جامیؒ فرماید

(۱)

روزم، بہ غمِ جہانِ فرسودہ گذشت / شب، در ہوسِ بودہ و نابودہ گذشت
عمری، کہ ازو دمی، جہانی ارزد / القصہ، بہ فکرہای بیہودہ گذشت

(۲)

من ہیچم، و کم ز ہیچ ہم بسیاری / از ہیچ، کم از ہیچ، نیاید کاری
ہر سِرّ کہ، ز اسرارِ حقیقت، گویم / زانم، نہ بود بہرہ، بہ جُز گفتاری

(۳)

ای دِل! طلبِ کمال از مدرسہ، چند؟ / تحصیلِ علومِ حکمت و ہندسہ، چند؟
چون وسوسۂ دِل است، تحصیلِ علوم / شرمی ز خدا بدار، این وسوسہ چند؟

(۴)

ای حُسنِ بتان، ماہ سیما، از تو / وَی جانبِ شان، مِیلِ دِلِ ما، از تو
خُون شد دِلِ ما ز دستِ ایشان، یارب / زایشان نالیم، یا ز خود، یا از تو؟

(۵)

ہمسایہ، و ہمنشین، و ہمرہ ہمہ اوست / در دلقِ گدا، و اطلسِ شہ، ہمہ اوست
در انجمنِ فرق، و نہان خانۂ جمع / باللہ، ہمہ اوست، ثم باللہ ہمہ اوست

حضرت مولانا شیخ یعقوب صرفی کشمیری فرماید

-۱-

گر دهر دهد جا دو سه روزی بر تخت | بر خاک سیاهت آخر اندازد رخت
از بخت بکف دامن دولت داری | سعیت نه کند سود چو بر گردد بخت

-۲-

ای رنج بسی کشیده در کسب علوم | در معرفت حقیقت خود محروم
با این همه علم چون نه دانی خود را | مشکل که بود خدای خویشت معلوم

-۳-

دلبر که ظهورش همه جا همه سوست | بی جلوهٔ حسن او نه مغز است و نه پوست
القصه جدا ز هیچکس نه بود دوست | یعنی همه وقت و همه جا با همه اوست

حضرت خواجه حبیب الله نوشهری حبی فرماید

(۱)

دانی که چه نسبت است میان من و دوست؟ | من جام صفت آمده او باده در اوست
نی نی غلطم نه نسبت هست میان | کین جام همو باده همو جمله هموست

(۲)

عمری گذرانید دلم بر در دوست | تا کشف حجابی شودش از بر دوست
وه وه چه خیال خام بودش آخر | جز دوست نه بود است حجابی بر دوست

مقطعات و منقطعات

نظامی

(۱)

نانِ جوین، و خرقۂ پشمین، و آبِ شور
سی پارۂ کلام، و حدیثِ پیمبری

بایک دو ہم نشین، کہ نیرزد بہ نیم جو
در پیشِ چشمِ ہمّتِ شان، مُلکِ سنجری

تاریک کلبۂ، کہ پئی روشنی آن
بیہودہ منّتی نہ نہد، شمعِ خاوری

گر از سپہر، عقدِ ثُریّا، فرستدم
از روئی مہر، بر طبقِ ماہ، مشتری

در وی، بہ خاکِ پائی قناعت، کہ ننگرم
تا این حدیث را، تو بہ بازیچہ نشمری

تا بیخِ حرص، بر نہ کنی، از زمینِ دل
از شاخِ دین، دمی نہ توانی کہ بر خوری

(۲)

منازلِ عُمر

حدیثِ کودکی و خود پرستی
رہا کن، کان خماری بود و مستی

چو عُمر از سی گذشت، دیا خود از بیست
نمی باید دگر، چون غافلان زیست

نشاطِ عمر باشد، تا چہل سال
چہل چون شد، فرو ریزد، پر و بال

پس از پنجاہ، نباشد تندرستی
بصر کندی پذیرد، پائی سُستی

چو شصت آمد شکست آمد بدیوار
چو ہفتاد آمد، اُفتاد آلتِ کار

بہ ہشتاد و نود، چون در رسیدی
بسا سختی کہ، از گیتی کشیدی

وز آنجا گر بہ صد، منزل رسانی
بود مرگ، و بصورت، زندگانی

پس آن بہتر کہ خود را شاد داری
دران شادی خُدا را یاد داری

(۱)

مرثیۂ فرزند

(از مولانا جامیؔ)

ریختی، خونِ دل، از دیدۂ گریانِ پدر　　رحم بر جانِ پدر، نامدت، ای جانِ پدر!
نوبہار آمد، و گُلہا ہمہ رستند، زخاک　　تو ہم، از خاک برآ، ای گُلِ خندانِ پدر
جانِ خود بدہد، و جانِ تو عوض بستاند　　گر بود قابضِ ارواح، بہ فرمانِ پدر
خواب دیدت کہ دلِ جمع، پریشان کردی　　راست شُد، عاقبت، ایں خوابِ پریشانِ پدر

ولہٗ ایضاً

زیرِ گِل تنگ دل، ای غنچۂ رعنا، چونی؟　　بی تو، ما غرقہ بہ خُونیم، تو بی ما چونی؟
سلکِ جمعیّتِ ما، بی تو گسست است، زہم　　ما کہ جمعیم چنینیم، تو تنہا، چونی؟
می شود دیدۂ بینا، زغباری، تیرہ　　زیرِ خاک آمدہ ای، دیدۂ بینا، چونی؟
رُو بہ صحرائی عدم تافتی، از شہرِ وجود　　مَن ازیں شہر ملولم، تو بہ صحرا، چونی؟

چوں کسی نیست کزو، صُورتِ حالت پُرسم
بہرِ تسکینِ دلِ خود، زخیالت پُرسم

۲

مِنّتِ دُونان

بہ دندان، رخنہ، در فولاد کردن　　بہ ناخن راہ در خارا بُریدن،
فرو رفتن، بہ آتش دان، نگونسار　　بہ پلکِ دیدہ، آتش پارہ چیدن

به فرقِ سر، نهادن، صد شتر، بار ز مشرق، جانبِ مغرب، دویدن
بسی برجانِ آسان تر نماید که بارِ منتِ دونان، کشیدن

ابنِ یمین

(۱)

گنجی، که درو گنجشِ اغیار، نه باشد هر کس ز تو، و بر تو ز کس، بار نه باشد
رودی، دسرودی، وحریفی، دوسه یاری باید که، عدو بیشتر از چار، نه باشد
رودی و شرابی وکبابی و ربابی شرطست که ساقی به جز انیار، نه باشد
عقل است که تمیز کند نیک و بد، از هم او نیز دریں کار، به انکار نه باشد
و آنکس که، شود منکرِ ایں کار که گفتم از عالمِ ارواح، خبر دار نه باشد
ایں دولت، اگر دست دہد، ابنِ یمین را
با ہیچ کسی، در دو جہاں، کار نه باشد

(۲)

با خرد گفتم: "ای مدبّر کار! کس به دانش، چو تو، نشان نه دہند
چیست حکمت، که از خزانۂ غیب قوتِ یک شب، به نیکوان نه دہند؟
آنچه، با جاہلانِ سفله، دہند با بزرگانِ خرده دان، نه دہند
ابلہان را دہند، گنجِ گہر با ہنر پیشه، نیم نان نه دہند
مگسان را دہند، قند و شکر به ہمائی، جز استخوان، نه دہند
سفله، صدر، و اہلِ دانش را به غلط، ده به آستان، نه دہند"
عقل گفت: "ایں حدیث نشنیدی ہر کرا ایں دہند، آں نه دہند"

(۳)

شنیدہ تو، کہ محمود غزنوی، شبِ دی　　نشاط کرد، و شبش، جملہ در سمور گذشت
یکی فقیر، در آن شب بسرِ تنور گزید　　شبِ تنور، بر آں دردمند عور گذشت
چو صبح گشت، بر آورد نعرہ: "کای محمود!　　شبِ سمور گذشت و شبِ تنور گذشت"

فردوسی طوسی

درختی، کہ تلخ است، وی را سرشت　　گرش بر نشانی، بہ باغِ بہشت
ور از جوئی خلدش، بہ ہنگامِ آب　　بہ بیخ، انگبین ریزی، و شہدِ ناب
سرانجام، گوہر بہ کار آورد　　ہمان میوۂ تلخ، بار آورد
بہ عنبر فروشان، اگر بگذری　　شود جامۂ تو، ہمہ عنبری
وگر در شوی، نزدِ انگشت گر　　ازو، جز سیاہی، نہ یابی، دگر
ز بد گوہران، بد نہ باشد عجب　　نہ شاید ستردن، سیاہی، ز شب
ز ناپاک زادہ، مدارید اُمید　　کہ زنگی بہ شُستن، نہ گردد سفید
ز بد اصل، چشمِ بہی، داشتن
بود خاک، در دیدہ، انباشتن

زارع

از

دکتر افشار

پاینده باش، زارعِ بدبخت رنج بر
ای آنکه، زندگانی ما، در بقای تست

بدبخت خواندمت به خطا، عذرِ من پذیر
خوش بخت، زیر سایهٔ همچون همای تست

تو نزدِ خلق، گرچه گدائی، و بی نوا
در چشمِ من، تو شاهی، و سلطان گدای تست

یک دانه زیرِ دستِ تو، صد دانه می شود
هر شاخه ای که روید از آن، در دعای تست

دانی، که خوشه، از چه سر افگنده بر زمین؟
شکرِ تو می گذارد، و اندر ثنای تست

از قحط، و از غلا، نه شود کارِ خلق، تنگ
تا مشکلات، در کفِ مشکل گشای تست

نیکی به خلق می کن، و امّیدوار باش
فردای رستخیز که نیکی سزای تست

گر مردم، از رضای تو غافل نشسته اند
خوشنودی و رضای خدا، در رضای تست

جانِ حقیرِ من، بنود لایقِ نثار
ورنه، ز روی صدق و ارادت، فدای تست

غلام رضا خان رُوحانی

دیوانِ عدالت

دوش، دیوانِ عدالت یافت تشکیل، از وحوش
از جفای گربه، پیشِ سگ، تظلّم کرد موش

گفت: "بستان دادِ ما، زین گربهٔ حق ناشناس
ای به مهر و حق شناسی شهره، در بینِ وحوش!

گربه، دائم بر درِ سوراخِ ما، دارد کمین
تا یکی آید برون از لانه، می افتد بر دوش"

سگ پیِ تحقیق، از ان نام و نشانِ خانه خواست — گفت: "نامم موش و منزل، دکۂ دیزی فروش"

گفت "شغلت چیست"؟ موش از شرم، سر افگند زیر — چونکه دزدی بود کارش، شد ز اظهارش خموش

پس ز شغلِ گربه پرسش کرد، گفتا: "دزدی است — گوشت را آرم برون، از دیزیِ پُر آبِ جوش"

سگ بدو گفتا که "دیزی‌پز، مرا داد استخوان — تا نفس باقیست، بارِ منتش دارم به دوش

بارها دیدم که آن بیچاره، از دکانِ خویش — گه ز دستِ گربه می‌نالید، وگه از دستِ موش

گوشت را گر گربۂ بدفطرت، از دیزی ربود — تو نه خود دزدیده‌ای، ای موشکِ بی عقل و هوش؟

میکنی تا کی حکایت، از گناهِ دیگران — عیبِ خود را بین، و در رفعِ خطای خود بکوش"

موش گفتا: "در جهان یک تن نباشد بی گناه — خواه رندِ جرعه نوش، و خواه شیخِ خرقه پوش

حقِ خود را، هر کسی از دیگری خواهد، ولیک — بین این حق ناشناسان نیست گوشِ حق نیوش"

موش می‌نالد ز گربه، گربه می‌نالد ز سگ — در جهان هر ظالمی، از ظالمی دارد خروش

لیک هر کس می‌رسد بر کیفرِ اعمالِ خویش — این سخن نقش است روحانی، به قصرِ داریوش

ایرج مرزا

گویند، مرا چو زاد، مادر — پستان، به دهن گرفتن آموخت

شب‌ها، بر گاهوارۂ من — بیدار نشست، و خفتن آموخت

لب خند نهاد، بر لبِ من — بر غنچۂ گُل، شگفتن آموخت

یک حرف و دو حرف، بر دهانم — الفاظ نهاد، و گفتن آموخت

دستم بگرفت، و پا به پا بُرد — تا شیوۂ راه رفتن، آموخت

پس هستیِ من، ز هستیِ اوست — تا هستم، و هست، دارمش دوست

خانم پروین اعتصامی

آن نشنیدید، که یک قطره اشک — صبحدم از چشم یتیمی، چکید
برد بسی رنج نشیب و فراز — گاه درافتاد، و زمانی دوید
گاه، درخشید و گهی، تیره ماند — گاه، نهان گشت، و گهی شد پدید
عاقبت، افتاد به دامان خاک — سرخ نگینی، به سر راه دید
گفت که ای: "پیشه و نام تو چیست؟" — گفت: "مرا با تو چه گفت و شنید
من زازل پاک، تو پست و پلید — من گهر ناب، و تو یک قطره آب
دوست نگردند، فقیر و غنی — یار نباشند، شقی و سعید"
اشک بخندید که "رخ برمتاب! — بی سبب، از خلق، نباید رمید
داد به هر یک، هنر و پرتوی — آنکه، در و گوهر و اشک آفرید
من، گهر روشن گنج دلم — فارغم، از زحمت قفل و کلید
پرده نشین بودم، ازین پیشتر — دور جهان، پرده، ز کارم کشید
من سفر دیده، ز دل کرده ام — کس نتوانست، چنین ره برید
آتش آهیم چنین آب کرد — آب شنیدید کز آتش جهید
من بنظر قطره، به معنی، یم ام — دیده، ز موجم، نتواند رهید
همنفسم گشت شبی آرزو، — همسفرم بود صباحی، امید
تیرگی ملک تنم، رنجه کرد — رنگم ازان روی، بدینسان پرید
تاب من از تاب تو، افزون تر است — گرچه، تو سرخی بنظر، من سپید

Library Sri Pratap College. Srinagar

چہرِ من، از چہرۂ جان، یافت رنگ — نُورِ من، از روشنئ دِل رسید
نکتہ درین جاست، کہ مارا فروخت — گوہری وہرؔ و شُما را خرید
کاش، قضایم، چو تو، برمی فراشت
کاش، سپہرم، چو تو، برمی گزید"

شوریدہ شیرازی

اندرین سیر سپنجی، یاد گیر، این چار چیز — تا بماند رختِ قدرت، در جہانِ کہنہ نو
تانہ خواہندت، مخواہ، وتانہ بخشندت، مگیر — تانہ پرسندت، مگوی، وتانہ خوانندت، مرو

آیتی

مگر، نہ ما ہمگی، زادۂ ابوالبشریم؟ — مگر، نہ ماز یکی مادر، وزیک پدریم؟
مگر، نہ زادۂ یک خاک، ویارِ یک داریم؟ — مگر، نہ میوۂ یک شاخ، وشاخ یک شجریم؟
خُدا یکی، ومحبّت یکی، دنوع، یکی — چرا طریقِ دوئیت، بہ یکدگر سپریم؟
یگانہ خواستہ مارا، یگانہ، حی قدیر
چرا، بہ دیدۂ بیگانگی، بہم نگریم؟

ختم شد

(مطبوعہ خواجہ پریس جامع مسجد دہلی)

GANJ-E-ADAB

EDITED BY

Professar **Shamsu'd-Din Ahmad**

Department of Persian.

S. P COLLEGE, SRINAGAR.

PRESCRIEED BY

THE UNIVERSITY OF JAMMU & KASHMIR

For

THE INTERMEDIATE EXAMINATION

Published by -

KAPOOR BROTHERS

Publishers, Booksellers & Stationers.

Habbakadal, Srinagar,

Library Sri Pratap College,
Srinagar